

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
PEDAQOGİK KAFEDRASI

ALİ MƏKTƏB PEDAQOGİKASI
(Mühazirə mətnləri)

Tərtibçilər: Məcid İsmixanov,
Rəfiqə Bəxtiyarova

BAKİ – 2010

I MÜHAZİRƏ

Ali məktəb pedaqogikasının predmeti, kateqoriyaları və tədqiqat metodları

Plan:

1. Ali məktəb pedaqogikasının predmeti və vəzifələri
2. Ali məktəb pedaqogikasının kateqoriyaları
3. Ali məktəb pedaqogikasının metodoloji əsasları və digər elmlərlə əlaqəsi
4. Ali məktəb pedaqogikasının tədqiqat metodları

1. Ali məktəb pedaqogikasının predmeti və vəzifələri

Hazırda cəmiyyət həyatında təhsilin, elmin rolunun daha da artdığı, dünya təhsil sisteminə integrasiyasının gücləndiyi bir dövrdə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması sahəsində ali məktəb pedaqogikasının rolu və əhəmiyyəti xeyli artır. Ali məktəb müəllimi (nə qədər təcrübəli olsa belə) müasir pedaqoji-psixoloji biliklərsiz keçinə bilməz, öz işini təhsil standartları səviyyəsində qura bilməz. Buna görə də gələcəkdə ali məktəbdə elmi-pedaqoji fəaliyyətə hazırlaşan magistr və doktorantlar ali məktəb pedaqogikası elminə yaxşı yiyələnməlidirlər.

Ali məktəb pedaqogikası gələcək mütəxəssislərin peşə-ixtisas hazırlığı, ahəngdar şəxsiyyət kimi formalaşması və tərbiyəsi haqqında elmdir. Onun *obyekti* ali məktəbdə tələbə gənclərin təlim-tərbiyəsi, ahəngdar şəxsiyyət kimi formalaşması və peşə-ixtisas hazırlığı prosesidir. *Predmeti* isə ali məktəbdə pedaqoji prosesin qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaq, tələbə gənclərin ahəngdar şəxsiyyət kimi tərbiyəsi və peşə-ixtisas hazırlığı məsələlərini öyrənməkdir.

Ali məktəb pedaqogikası ali məktəbdə pedaqoji prosesi mürəkkəb, çoxsahəli bir sistem kimi araşdırır, bu sistemin səmərəli qurulması üçün *müxtəlif problemləri tədqiq edir*. Tədqiqatlar ali məktəbin bütün sahələrini – tədris-tərbiyə, elmi fəaliyyət, pedaqoji ünsiyyət, ali məktəbə rəhbərlik, ali təhsil islahatı və s. məsələləri əhatə edir. Onun həll etdiyi konkret *vəzifələri* qısaca nəzərdən keçirək:

1. Ali məktəbdə təhsilin məzmununu, mütəxəssisin ümumelmi, ixtisas və peşə hazırlığının optimal nisbətini müəyyənləşdirmək və bu əsasda mütəxəssis hazırlığını modelləşdirmək.

2. Gələcək mütəxəssis üçün zəruri olan bilik, bacarıq və vərdişlərin tələbələr tərəfindən şüurlu və dərinlən öyrənilməsinin səmərəli yollarını, yeni mütərəqqi təlim texnologiyalarını və onların tətbiqi şərtlərini müəyyənləşdirmək.

3. Ali məktəbdə tədrisin səmərəli formalarını, onların imkanlarını, təşkili qaydalarını, tələbə müstəqil işinin səmərəliliyinin artırılması yollarını tədqiq etmək.

4. Tələbə gənclərin bir şəxsiyyət-Vətəndaş kimi tərbiyəsi prosesinin mahiyyətini, qanunauyğunluqlarını, məzmun, vasitə, metod və formalarını müəyyənləşdirmək əsasında ali məktəbdə tərbiyə işinin metodikasını təkmilləşdirmək və zənginləşdirmək.

5. Müasir ali məktəb müəlliminin nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış modelini işləyib hazırlamaq.

6. Ali məktəbdə ictimai təşkilatların fəaliyyətini, gənc mütəxəssislərin hazırlanması və tərbiyəsində, tələbə özünüidarəsinin inkişafında onların rolunu tədqiq etmək.

7. Ali məktəbə rəhbərlik məsələlərini öyrənmək, idarəetmə strukturlarının optimal forma və metodlarını, pedaqoji əsaslarını müəyyənləşdirmək.

8. Ali təhsil islahatı ilə bağlı aktual problemlərin həll edilməsi.

Göründüyü kimi, ali məktəb pedaqogikası qarşısında duran problemlərin araşdırılması, ali məktəbdə tədris-tərbiyə və elmi fəaliyyətin, idarəetmənin çox müxtəlif aspektlərinin tədqiqi ali təhsilin və mütəxəssis hazırlığının yeni keyfiyyət mərhələsinə qaldırılmasına, təhsilimizin dünya təhsil sisteminə inteqrasiyasına imkan verəcəkdir.

2. Ali məktəb pedaqogikasının kateqoriyaları

Ali məktəb pedaqogikası ümumi pedaqoji anlayış və kateqoriyalara istinad edir. Pedaqoji anlayış və kateqoriyalar pedaqoji faktların, hadisə və proseslərin ümumi və mühüm əlamətlərini əks etdirən təfəkkür formalarıdır. Kateqoriyalar nisbətən geniş anlayışlar olub, bir neçə anlayışı özündə birləşdirir. Məsələn, “şəxsiyyətin inkişafı” kateqoriyası şəxsiyyət, psixi inkişaf, şəxsiyyətin təşəkkülü və formalaşması kimi anlayışları özünə daxil edir.

Pedaqogikanın, o cümlədən ali məktəb pedaqogikasının kateqoriyalarına peda-

qoji proses, tərbiyə, təhsil, təlim, tədris etmə, öyrənmə, özünütəhsil, özünütərbiyə, şəxsiyyətin inkişafı və s. daxildir. Onların mahiyyətini qısaca nəzərdən keçirək.

Pedaqoji proses daha geniş kateqoriya olub, bir çox kateqoriya və anlayışları (tərbiyə, təhsil, təlim, şəxsiyyətin inkişafı, özünütəhsil, özünütərbiyə və s.) özündə birləşdirir, onların vəhdətini nəzərdə tutur.

Tərbiyə – insan şəxsiyyətinin məqsədyönlü, sistemli və planlı şəkildə formalaşması prosesinin idarə edilməsi və onun nəticəsidir. O, iki mənada – geniş və dar mənada işlənir. Geniş (sosial) mənada tərbiyə sosial təcrübənin (əvvəlki nəsillərin əldə etdiyi bilik və bacarıqların, ideya və baxışların) gənc nəsllə verilməsi prosesi kimi başa düşülür. Bu halda tərbiyə bioloji, sosial təsirləri, o cümlədən tərbiyə, təhsil və təlimi də özündə birləşdirir. Dar (pedaqoji) mənada tərbiyə dedikdə isə məktəbdə və ailədə verilən tərbiyə (o cümlədən təlim və təhsil) başa düşülür.

Özünütərbiyə insanın məqsədyönlü və planlı şəkildə öz üzərində işləməsi, şəxsiyyətini təkmilləşdirməsi prosesidir. Özünütərbiyə tərbiyə ilə paralel getməli, tədrisən onu əvəz etməlidir.

Tərbiyə prosesi, bir qayda olaraq, **yenidəntərbiyə** ilə müşayiət olunur. Yenidəntərbiyə insanın şüur, xarakter və davranışında kök salmış mənfi halların, keyfiyyətlərin aradan qaldırılması və müsbət keyfiyyətlərin aşılınması prosesidir.

Tərbiyə bir çox yollarla, o cümlədən təhsil və təlim yolu ilə həyata keçirilir.

Təhsil insanın sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməsi, bu zəmində onun dünyagörüşünün formalaşması, tərbiyə və inkişafı prosesi, habelə onun nəticəsidir. Təhsil müxtəlif yollarla – təlim və özünütəhsil yolu ilə (eləcə də onların vəhdəti ilə) əldə edilir.

Özünütəhsil insanın öz zehni inkişafı ilə müntəzəm məşğul olması, idrak tələbatlarını ödəməsi prosesidir. Özünütəhsil təlimlə yanaşı getməli, bir-birini tamamlamalıdır.

Təlim müəllimin rəhbərliyi altında təhsilalanların sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməsi prosesidir. Təlim iki fəaliyyət növünə – müəllimin öyrətmə (tədris etmə) fəaliyyətinə və tələbənin öyrənmə (təhsil alma) fəaliyyətinə,

onların vəhdətinə əsaslanır.

Şəxsiyyətin inkişafı müxtəlif amillərin – daxili və xarici, təbii (irsi), sosial və psixoloji amillərin təsiri ilə insanın şəxsiyyət kimi bir keyfiyyət halından digərinə keçməsi prosesidir. **Şəxsiyyətin formalaşması** onun inkişafının bir növü olub, əsasən, xarici təsirlərin (mühitin, təlim və tərbiyənin) nəticəsində şəxsiyyətin bütövlükdə, yaxud onun hər hansı bir keyfiyyətinin müəyyən səviyyəyə çatması, tamamlanması prosesidir. Şəxsiyyətin formalaşması məqsədyönlü və kortəbii ola bilər. Ahəngdar şəxsiyyətin formalaşması, hər şeydən əvvəl, məqsədyönlü prosesdir.

Ali məktəb pedaqogikasında nəzərdən keçirilən əsas anlayış və kateqoriyalarla yanaşı, digər kateqoriyalardan da istifadə edilir (təlim və tərbiyənin məqsədi, qanun və prinsipləri, məzmunu, vasitə, metod və formaları və s.). Bütün bunlar bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olub, birlikdə vahid və bütöv pedaqoji prosesi təşkil edir və ümumi məqsədə - şəxsiyyətin ahəngdar inkişafına xidmət göstərir.

3. Ali məktəb pedaqogikasının metodoloji əsasları, digər elmlərlə əlaqəsi

Pedaqogika, o cümlədən ali məktəb pedaqogikası tədqiqat işində müəyyən metodoloji ideya və baxışlara, nəzəriyyələrə istinad edir. Pedaqogikanın *metodoloji əsası* dedikdə, elmin nüvəsini təşkil edən və onun inkişafına güclü təsir göstərən mühüm fəlsəfi müddəalar, ideya və prinsiplər sistemi başa düşülür. Metodoloji müddəa və prinsiplər alimin tədqiqat mövqeyini, tədqiqatın istiqamətini müəyyən edir, onun səmərə və keyfiyyətini yüksəltməyə imkan verir.

Ali məktəb pedaqogikasının metodoloji müddəaları arasında pedaqoji məsələlərin öyrənilməsinə dialektik yanaşma prinsipi, idrak nəzəriyyəsi (qnoseologiya) *ümumi, fundamental səciyyə daşıyır*, pedaqoji tədqiqatların strategiyasını müəyyənləşdirməyə kömək göstərir. **Dialektik yanaşma prinsipi** pedaqoji fakt, hadisə və prosesləri hərtərəfli öyrənməyi, dəyişmə və inkişaf halında götürməyi, onlar arasında qarşılıqlı əlaqələri və daxili ziddiyyətləri aşkara çıxarmağı, inkişafın hərəkətverici qüvvələrini müəyyənləşdirməyi nəzərdə tutur.

Pedaqoji tədqiqatda ümumi metodoloji prinsiplə yanaşı, *xüsusi metodoloji prinsiplərə* də istinad edilir: sistemli-struktur yanaşma prinsipi, fəaliyyət prinsipi, şəxsiyyət baxımından yanaşma prinsipi.

Sistemli-struktur yanaşma prinsipi pedaqoji məsələlərin həllinin bütün mümkün vasitə, metod, forma və amillərini qarşılıqlı vəhdətdə, bir tam halında nəzərdə keçirməyi tələb edir.

Pedaqoji tədqiqatlarda **fəaliyyət prinsipi** fəaliyyətin bütövlükdə öyrənilməsini, onun ayrı-ayrı üsürlərinin (fəaliyyətin məqsədi, motivi, icrası, tənzimlənməsi, nəzarət və nəticələrin təhlili) vəhdətdə götürülməsini nəzərdə tutur.

Pedaqoji tədqiqatlarda **şəxsiyyət baxımından yanaşma prinsipi** şəxsiyyətin pedaqoji prosesdə obyekt və subyekt kimi götürülməsini, onun ahəngdar inkişafını, kollektiv və şəxsiyyətin qarşılıqlı əlaqəsini, təlim-tərbiyə işində şəxsiyyətin tələbat, maraq və daxili fəallığından, şəxsi mövqeyindən çıxış etməyi nəzərdə tutur.

Pedaqogikanın metodologiyası onun **digər elmlərə əlaqəsində** də özünü göstərir. Ali məktəb pedaqogikası bir çox elmlərə sıx bağlıdır: fəlsəfə, etika, estetika, psixologiya, anatomiya və fiziologiya, genetica, kibernetika, iqtisadi nəzəriyyə və s.

Fəlsəfə başqa elm sahələrində olduğu kimi, ali məktəb pedaqogikasının da nəzəri-metodoloji əsasını təşkil edir. Fəlsəfə pedaqogikanı metodoloji ideya və baxışlarla, mənəvi-estetik dəyərlərlə, pedaqoji anlayış və kateqoriyaların, qanun, prinsip və metodların fəlsəfi duyumu ilə zənginləşdirir.

Ali məktəb pedaqogikası **psixologiya** elmi ilə daha çox bağlıdır. Tələbə gənclərin psixi proseslərini, şəxsiyyət kimi inkişaf qanunlarını nəzərə almaqla pedaqogika təlim-tərbiyə işini, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması məsələlərini daha uğurla həll etmək imkanı qazanır.

Ali məktəb pedaqogikası psixologiyanın müxtəlif sahələri və *digər elmlərlə* əlaqəlidir. Çünki tələbə gənc bir çox elm sahələrinin obyektini kimi çıxış edir. Ali məktəb pedaqogikası:

- Pedaqoji psixologiya ilə (pedaqoji təsirlərlə tələbə psixikasında baş verən dəyişiklikləri, bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsinin, insan münasibətləri və

davranış motivlərinin formalaşmasının qanunauyğunluqlarını və psixoloji mexanizmlərini öyrənir);

- Yaş psixologiyası ilə (yaşla bağlı psixi dəyişmələri öyrənir);
- Sosial psixologiya ilə (tələbələrin bir-birilə və müəllimlərlə qarşılıqlı münasibətlərini, kollektiv münasibətləri öyrənir);
- *Sosiologiya ilə* (sosial münasibətləri, tələbələrin sosial tərkibi, müəllimlərin sosial statusu və rolu, peşələrə bələdləşmə və s. məsələləri öyrənir);
- *Kibernetika ilə* (mürəkkəb dinamik sistemlərdə idarəetmə prosesini, informasiyaların ötürülməsi və mənimsənilməsi mexanizmlərini öyrənir);

Ali məktəb pedaqogikası birbaşa və dolayısı ilə, demək olar ki, *bütün elm sahələri ilə* əlaqədardır. Ayrı-ayrı elmlərlə bağlı olan fənlər (dil, ədəbiyyat, tarix, fizika, riyaziyyat, kimya, biologiya, coğrafiya və b.) və onların tədrisi məsələləri pedaqogikanın bir qolu olan metodikanın tədqiqat mövzusunı təşkil edir.

Pedaqogikanın başqa elm sahələri ilə əlaqəsi qarşılıqlı səciyyə daşıyır və yeni elm sahələrinin yaranması üçün əsas verir. Məsələn, belə əlaqə sayəsində təhsil və tərbiyə fəlsəfəsi, pedaqoji psixologiya, psixopedaqogika, təhsil iqtisadiyyatı, təhsil menecmenti və s. elm sahələri yaranmışdır.

4. Ali məktəb pedaqogikasının tədqiqat metodları

Bütün elmlər, o cümlədən pedaqogika, elmi tədqiqatların köməyi ilə inkişaf edib, yeni-yeni müddəalarla zənginləşir. Pedaqoji tədqiqatlar tədqiqat metodlarının köməyi ilə aparılır. **Tədqiqat metodları** dedikdə, nəzəri və ya eksperimental tədqiqatların təşkili yolları başa düşülür.

Pedaqoji tədqiqatlarda müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Həll edilən problemin xarakteri və miqyasından asılı olaraq ən ümumi, ümumelmi və xüsusi metodlar fərqləndirilir. *Ən ümumi* metod kimi **dialektik metoddan** istifadə olunur.

Pedaqoji tədqiqatlarda istifadə olunan *ümumelmi metodlara*: empirik idrak metodları, nəzəri idrak metodları, idrakın ümumi məntiqi metod və priyomları (A.F.Həziyev) daxildir. Ümumelmi metodlar müxtəlif elmlərin tədqiqat obyektlərinə və təd-

qiqatın xarakterinə uyğun şəkildə dəyişikliyə uğrayaraq konkret elmi metodlar formasında tətbiq olunur.

Pedaqoji tədqiqatda istifadə olunan *konkret elmi metodları* 4 qrupa bölmək olar: a) empirik tədqiqat metodları; b) nəzəri tədqiqat metodları; c) empirik-nəzəri tədqiqat metodları; ç) pedaqoji tədqiqatda riyazi – statistik, sosioloji metodlar.

Empirik tədqiqat metodları müəyyən faktlar toplamağa xidmət edir. Bu metodlara daxildir: pedaqoji müşahidə, pedaqoji müsahibə, anket sorğusu, pedaqoji konsilium, pedaqoji sənədlərin və fəaliyyət məhsullarının öyrənilməsi metodları.

Nəzəri tədqiqat metodları nəzəri mənbələrin öyrənilməsi, təhlili və nəticə çıxarılması məqsədi güdür. Nəzəri tədqiqatlar praktik faktlar səviyyəsində yox, əsasən, pedaqoji anlayışlar səviyyəsində aparılır və pedaqogikanın köklü problemlərinə (məsələn, pedaqoji qanun və prinsiplərin tədqiqi, şəxsiyyətin formalaşması amillərinin öyrənilməsi və s.) həsr olunur.

Nəzəri tədqiqat metodlarına daxildir: təhlil və tərkib, induksiya və deduksiya, modelləşdirmə, müqayisəli-tarixi təhlil metodları.

Pedaqoji tədqiqatda bəzən **empirik-nəzəri metodlar** əlaqəli şəkildə tətbiq olunur. Belə metodlara eksperiment, təcrübi-eksperimental iş, sınaq metodları daxildir.

Pedaqoji eksperiment müəyyən pedaqoji fərziyyəni yoxlamaq metodudur. Məqsədinə görə pedaqoji eksperimentin bir neçə növü ayırd edilir: müəyyənədic, öyrədici və yoxlayıcı eksperiment. Təşkili formasına görə eksperiment üç cür olur: təbii (adi, təbii şəraitdə keçirilir), laborator (laboratoriya şəraitində keçirilir) və kompleks eksperiment (həm təbii, həm də laborator şəraitdə keçirilir).

Eksperimentin səmərəli nəticə verməsi üçün onu başqa metodlarla (müşahidə, müsahibə, anket sorğusu və s.) əlaqələndirmək mühüm şərtidir.

Pedaqoji tədqiqatlarda eksperiment metodu ilə yanaşı, *təcrübi-eksperimental iş, sınaq metodları* da tətbiq olunur. Bu zaman müəyyən proqram (plan) üzrə təcrübə işləri aparılır, onların səmərəliliyi öyrənilir.

Pedaqoji tədqiqatlarda yeri gəldikcə **riyazi-statistik və sosioloji** metodlara da müraciət olunur. Riyazi-statistik metodlar tədqiqatın nəticələrini kəmiyyət baxımın-

dan tədqiq etməyə imkan verir. Sosioloji metodlar isə pedaqogikanın sosial məsələlərinin (ailə və mühitin təlim-tərbiyə işinə təsiri, kollektiv və fərdin münasibətləri, peşə seçmə və s.) həllində geniş tətbiq olunur. Sosioloji metodlara kütləvi sorğular, intervyu, reyting, rəqləşdırma, sosiometrik metodlar (şkala, sosioqramma və s.) daxildir.

Pedaqoji tədqiqat metodları tədqiqat prosesində kompleks şəkildə tətbiq olunur, alınan nəticələr tutuşdurulur. Tədqiqat metodlarının düzgün seçilməsi tədqiqatın metodikası baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. **Pedaqoji tədqiqatın metodikası** tədqiqatın texnologiyasını, bütün mərhələlərini özündə əks etdirir. Tədqiqatın metodikasında, şərti olaraq, üç mərhələni fərqləndirmək olar:

- Hazırlıq mərhələsində tədqiqatın nəzəri məsələləri araşdırılır: tədqiqatın obyekti, predmeti (nəyi öyrənmək?), məqsədi (nəyə nail olmaq?), vəzifələri (məqsədə çatmaq üçün hansı işləri görmək lazımdır?), tədqiqatın problemi (həlli tələb olunan məsələ) müəyyən edilir, fərziyyə (problemin həlli yolları) müəyyənəşdirilir.

- İcra mərhələsində tədqiqat metodlarının köməyi ilə pedaqoji faktlar toplanıb tədqiq edilir və müvafiq nəticələr çıxarılır. Həmin nəticələr zəruri halda eksperiment və təcrübə ilə yoxlanılır.

- Yekun mərhələsində tədqiqat materialları kəmiyyət və keyfiyyət baxımından təhlil olunur, fərziyyənin düzgün olub-olmaması aydınlaşdırılır. Tədqiqat materialları pedaqoji nəzəriyyə əsasında şərh edilir, yeni qanunauyğunluqlar müəyyən olunur.

Suallar və tapşırıqlar

1. Ali məktəb pedaqogikasını öyrənmək zərurəti nə ilə bağlıdır? Onun obyekti və predmetini izah edin.
2. Ali məktəb pedaqogikası qarşısında hansı vəzifələr durur?
3. Ali məktəb pedaqogikasının əsas kateqoriyaları hansılardır?
4. Ali məktəb pedaqogikasının metodoloji əsasını izah edin.
5. Ali məktəb pedaqogikasının fəlsəfə və psixologiya elmləri ilə əlaqəsini aydınlaşdırın.
6. Pedaqogikanın tədqiqat metodlarını qruplaşdırın və hər qrupun vəzifəsini göstərir.
7. “Pedaqogika elmdir, yoxsa sənətdir?” sualına münasibətinizi bildirin.

Ədəbiyyat

1. Rüstəmov F., Dadaşova T. Ali məktəb pedaqogikası. B., 2007.
2. Kazımov N. Ali məktəb pedaqogikası. B., 1999.
3. İsmixanov M., Bəxtiyarova R. Ali məktəb pedaqogikası (mühazirə kursu). B., 2010.

II müəhazirə

Ali təhsil sistemi

Plan:

1. Təhsil sistemi anlayışı. Azərbaycanda ali təhsilin inkişafı.
2. Təhsil qanunu. Təhsil sisteminin prinsipləri və quruluşu.
3. Xaricdə ali təhsil sistemi
4. Ali təhsil sahəsində inteqrasiya. Boloniya prosesi

1. Təhsil sistemi anlayışı. Azərbaycanda ali təhsilin inkişafı

Mütəxəssis hazırlığı təhsil sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. **Təhsil sistemi** dedikdə ölkə daxilində olan bütün təhsil-tərbiyə müəssisələrinin məcmusu başa düşülür. Təhsil sistemi üstqurum hadisəsi olub, bazisə – cəmiyyətin iqtisadi-ictimai münasibətlər sisteminə xidmət edir və ona qüvvətli təsir göstərir. Cəmiyyətin inkişafı, ilk növbədə, onun üzvlərinin təhsil səviyyəsi ilə şərtlənir. Yaxşı təhsil almış yüksək ixtisaslı mütəxəssislər cəmiyyətin bütün sahələrində – iqtisadiyyat, elm və texnika, təhsil və mədəniyyət, təbabət, inşaat, sənaye və kənd təsərrüfatı, dövlət qulluğu, hərbi quruculuq və s. sahələrdə uğurla və yaradıcılıqla çalışıb, həmin sahələrin inkişafına kömək göstərə bilirlər. Buna görə də təhsil, elm cəmiyyətin strateji vəzifəsi sayılır və inkişaf etmiş ölkələrdə ona birinci dərəcəli əhəmiyyət verilir. Cəmiyyətin, dövlətin gücü hər şeydən əvvəl, təhsillə, elmlə bağlıdır. Dahi Nizaminin dediyi kimi:

Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz.

Həyat göstərir ki, dövlətin, millətin tərəqqi yolu təhsildən, elmdən keçir: “Heç bir millət qılıncla, tüfənglə irəli getmir; hansı millət qabağa gedib tərəqqi edirsə, o ancaq təhsilin, elmin gücünə xoşbəxt olur” (N.Nərimanov). Bunu tarixi təcrübə də sübut edir: II Dünya müharibəsində məğlub olmuş Yaponiya və Almaniya kimi dövlətlər təhsilin, elmin, yeni texnologiyaların inkişafı, ümumiyyətlə, insan kapitalının inkişafı sayəsində qısa tarixi dövrdə dünyada inkişaf etmiş dövlətlər sırasına çıxırdılar. İqtisadi cəhətdən qüdrətli dövlət təhsilin və elmin sürətli inkişafına təkan verir, cəmiyyətdə təhsilin və elmin, təhsil və elm adamlarının nüfuzunun yüksəlməsinə hər vasitə ilə kömək göstərir, yaradıcı mütəxəssisləri, elm adamlarını hər cəhətdən (ilk

növbədə maddi cəhətdən) stimullaşdırır. İnkişaf etmiş ölkələrə dünyanın hər yerindən “beyin axını” da bununla bağlıdır.

Təhsil sistemi cəmiyyətin tələbatı, ictimai-iqtisadi, sosial-mədəni inkişafı ilə şərtləndiyi və onunla bağlı olaraq dəyişdiyi üçün müxtəlif ölkələrin təhsil sistemləri bir-birindən fərqlənir. Eyni cəmiyyətin müxtəlif inkişaf dövrlərində də inkişafın xarakterindən asılı olaraq təhsil sistemi dəyişir. Bununla bağlı Azərbaycanda ali təhsilin inkişafına qısaca nəzər salaq.

Azərbaycanda ali təhsilin tarixi çox qədim olub, X əsrə təsadüf edir. Bu dövrdə islam dininin təsiri ilə iki pilləli – orta və ali təhsil verən mədrəsələr yaranmağa başlayır. İlk mədrəsələr Təbrizdə, Bağdadda, Dəməşqdə yaranmışdır (Beyhəqiyyə, Sədiyyə, Nizamiyyə mədrəsələri). Azərbaycan ərazisində ilk mədrəsələr Marağada, Naxçıvanda, Şamaxı və Gəncə şəhərlərində fəaliyyət göstərmişdir. XII əsrdə mədrəsə təhsili almış bir çox mütəfəkkirlər yetişmişdir (Əbül Üla Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Fələki Şirvani, Xaqani Şirvani, Xətib Təbrizi və b.). Onların bir çoxu mədrəsə və akademiyalarda müəllimlik etmişlər.

XVII əsrdə mədrəsələrin şəbəkəsi xeyli genişlənir. Səfəvilər sülaləsi şiəliyi yaymaq üçün iri mədrəsələr açır. Təbrizdə 47, Şamaxıda 7 belə mədrəsə olmuşdur.

XIX əsrin əvvəllərində (1813-1828) Şimali Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə daxil edildikdən sonra ənənəvi məktəb və mədrəsələrlə yanaşı, yeni tip məktəblər – qəza məktəbləri, müsəlman məktəbləri, rus-tatar (müsəlman – İ.M.) məktəbləri də fəaliyyət göstərirdi. Məktəblər üçün müəllim kadrları hazırlığına başlandı. 1876-cı ildə Gürcüstanın Qori şəhərində Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası təsis edildi. Bu işdə görkəmli maarifçi M.F.Axundzadənin böyük xidmətləri olmuşdur.

Üç ildən sonra – 1879-cu ildə Seminariya nəzdində Azərbaycan şöbəsi yaradıldı, 1918-ci ilin noyabrında Qazaxa köçürüldü və müstəqil Seminariya kimi (Qazax Müəllimlər Seminariyası) fəaliyyətə başladı. Seminariyanın məzunları içərisində C.Məmmədquluzadə, S.S.Axundov, N.Nərimanov, R.B.Əfəndiyev, F.B.Köçərli, Ü.Hacıbəyli, M.Maqomayev və b. kimi tanınmış elm, ədəbiyyat, incəsənət, dövlət xadimləri, pedaqoqlar vardır.

Azərbaycanda təhsil, o cümlədən ali təhsilin inkişafında ADR-in (1918-1920) böyük xidmətləri olmuşdur. ADR milli kadrların hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirmişdir: yüzlərlə gənc təhsil almaq üçün xarici ölkələrin tanınmış ali məktəblərinə göndərildi. 1919-cu il noyabrın 15-də Bakı Dövlət Universiteti iki fakültə ilə (tibb və tarix-filologiya) fəaliyyətə başladı.

1921-ci ildə Azərbaycan Politeknik İnstitutu, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu, Qadın Məktəbəqədər Tərbiyə İnstitutu (sonralar Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutuna birləşdirildi), Şərqdə ilk Konservatoriya, Ali Rəssamlıq Məktəbi açıldı.

1926-cı ildə Azərbaycanda 5 mindən çox tələbəsi olan 5 ali məktəb fəaliyyət göstərirdi. 1929-cu ildə Gəncədə Kənd Təsərrüfatı İnstitutu açıldı.

1928-ci ildən Azərbaycan üçün Rusiyanın ali məktəblərində də kadrlar hazırlanmağa başlanmışdı.

30-cu illərdə respublikada ali məktəblərin şəbəkəsi bir qədər də genişlənir. Azərbaycan Dövlət Universiteti ləğv edilərək onun fakültələri bazasında 1930-cu ildə Tibb İnstitutu, Sovet Quruculuğu və Hüquq İnstitutu açıldı.¹

1934-cü ildə Azərbaycan Dövlət Universiteti bərpa olundu. 1935-ci ildə ADPI yanında Müəllimlər İnstitutu açıldı.

1941 – 1945-ci illər müharibəsindən sonrakı dövrdə yeni ali məktəblər yaradıldı: 1945-ci ildə Bakıda Teatr İnstitutu, 1948-ci ildə Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutu, 1950-ci ildə Politeknik İnstitutu, 1952-ci ildə Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutu, 1981-ci ildə Gəncə Texnologiya İnstitutu təsis olundu.

1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra milli təhsil konsepsiyası hazırlandı, Təhsil Qanunu qəbul edildi. 1992/93-cü dərs ilində ali və orta ixtisas məktəblərinə qəbul test üsulu ilə həyata keçirildi.

XXI yüzilliyin başlanğıcında təhsil sistemində, o cümlədən ali təhsildə islahatlara başlandı. Dövlət təhsil müəssisələri ilə yanaşı qeyri-dövlət (özəl) ali məktəblər də yaradıldı. 2000-ci ilin əvvəlində Azərbaycanda 18 qeyri-dövlət ali təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi.

¹ İsmayılova E., Həsənov C., Qaffarov T. Azərbaycan tarixi. B., "Öyrətmən", 1995, s. 168.

Müstəqilliyin ilk illərində keçid dövrü ilə əlaqədar ali təhsil müəssisələrində müəyyən çətinliklər olsa da, sonrakı illərdə respublikanın iqtisadi inkişafı ilə bağlı vəziyyət yaxşılaşdı: ali məktəblərin maddi bazası möhkəmləndi, tədris binalarında təmir-tikinti, abadlıq işləri aparıldı, yeni tədris korpusları inşa edildi, tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, müəllimlərin maddi durumunun yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər həyata keçirildi. Ali məktəblərin bir çoxu yüksək göstəricilər əldə etdi.

2. Təhsil Qanunu. Təhsil sisteminin prinsipləri və quruluşu

Azərbaycan Respublikasında təhsil sistemi Təhsil Qanunu ilə idarə və tənzim olunur. Təhsil Qanunu vətəndaşların təhsil hüququnun təmin edilməsi sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini və təhsil fəaliyyətinin tənzimlənməsi şərtlərini müəyyən edir. Təhsil Qanunu 19 iyun 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən qəbul olunmuş, 5 sentyabr 2009-cu ildə qüvvəyə minmişdir. Təhsil Qanunu 6 fəsildən ibarətdir. “Ümumi müddəalar” adlanan I fəsildə əsas anlayışlar, təhsil hüququna dövlət təminatı, təhsil sahəsində dövlət standartları, tədris dili kimi məsələlər öz əksini tapmışdır. II fəsildə Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemi şərh olunur. Burada təhsil sisteminin quruluşu, təhsildə keyfiyyət səviyyəsi, təhsilin məzmunu və təşkilinə dair ümumi tələblər, təhsilin formaları, təhsil müəssisələri, təhsilin pillələri və s. məsələlərdən bəhs edilir. III fəsil təhsilin idarə olunmasına, təhsil subyektlərinin hüquqları, vəzifələri və sosial müdafiəsinə, IV fəsil təhsil iqtisadiyyatı və təhsil müəssisələrində sahibkarlıq fəaliyyətinə, V fəsil təhsil sahəsində beynəlxalq əlaqələrə, IV fəsil keçid və yekun müddəalarına həsr olunmuşdur.

Təhsil Qanununda **təhsil sisteminin əsas prinsipləri** öz əksini tapmışdır. Respublikamızın təhsil sistemi bu prinsiplərə əsaslanır. Həmin prinsipləri qısaca nəzərdən keçirək.

1. *Humanistlik prinsipi* – insan hüquqları və azadlıqlarının, sağlamlıq və təhlükəsizliyinin, milli və bəşəri dəyərlərin prioritet (üstün) sahə kimi qəbul edilməsini, insanlara münasibətdə tolerantlıq və dözümlülük göstərilməsini nəzərdə tutur. Bu prinsipə görə, təhsil-tərbiyə işinin mərkəzində insan, onun maraq və qabiliyyətləri,

inkişafı durmalı, hər şey ona xidmət etməlidir. Necə deyərlər, tələbə (şagird) müəllim üçün yox, müəllim tələbə (şagird) üçündür. Təhsilalanların zehni, mənəvi və s. cəhətdən inkişafına qayğı göstərmək bütövlükdə təhsil sisteminin, hər bir müəllimin başlıca vəzifəsidir.

2. *Demokratiklik prinsipi* – təhsilalanların azad düşüncə ruhunda tərbiyə edilməsini; təhsilin dövlət və ictimai əsaslarda idarə edilməsini; bu prosesdə təhsilalanların səlahiyyət və azadlıqlarının genişləndirilməsini; təhsil müəssisələrinin muxtariyyətinin artırılmasını nəzərdə tutur. Demokratiklik habelə təhsilalanların özünüidarəsinin genişləndirilməsində, vəzifələrin seçki yolu ilə tutulmasında, qərarların təkbəşinə yox, kollegial şəkildə qəbul edilməsində, müəllim-tələbə (şagird) münasibətlərinin demokratik üslubda qurulmasında ifadə olunur.

3. *Bərabərlik prinsipi* – bütün vətəndaşların bərabər şərtlər əsasında təhsil alması üçün imkanlar yaradılmasını və təhsil hüquqlarının təmin edilməsini nəzərdə tutur.

4. *Millilik və dünyəvilik prinsipi* – milli və bəşəri dəyərlərə əsaslanan dünyəvi təhsil sisteminin yaradılmasında və inkişaf etdirilməsində ifadə olunur.

5. *Keyfiyyətlik prinsipi* – təhsilin mövcud standartlara, normalara, habelə cəmiyyətin tələblərinə, dövlətin və şəxsiyyətin maraqlarına uyğun qurulmasını nəzərdə tutur.

6. *Səmərəlilik prinsipi* – təhsildə və elmi yaradıcılıqda müasir metodlar tətbiq etməklə səmərəli nəticələr əldə etməyi nəzərdə tutur.

7. *Fasiləsizlik, vahdətlik, daimilik prinsipi* – təhsilin fasiləsiz olmasında, təhsil pillələri arasında əlaqə, vahdət gözlənilməsində və təhsilin bütün həyat boyu davam etməsində ifadə olunur.

8. *Varislik prinsipi* – təhsil sahəsində əldə olunmuş bilik və təcrübənin növbəti nəsllə, təhsilin bir pilləsindən digərinə ötürülməsini nəzərdə tutur.

9. *Liberallaşma prinsipi* – təhsil sahəsinin və təhsil fəaliyyətinin açıqlığını genişləndirməkdə özünü göstərir. Başqa sözlə, təhsil müəssisələri, təhsil prosesi ictimaiyyət üçün açıq olmalı, ictimaiyyət, ayrı-ayrı vətəndaşlar təhsil prosesində, onun problemlərinin həllində yaxından iştirak etmək imkanı qazanmalıdırlar.

10. *İnteqrasiya prinsipi* – milli təhsil sisteminin dünya təhsil sistemində səmərəli qovuşmasında, uyğunlaşmasında və qoşulmasında ifadə olunur.

Respublikamızın təhsil sistemi göstərilən prinsiplərə uyğun qurulur və fəaliyyət göstərir.

Təhsil sisteminin quruluşu təhsil qanununda öz əksini tapmışdır. Qanunda təhsil müəssisələrinin tipləri, hər tipin növləri müəyyən edilmişdir:

1. *Məktəbəqədər təhsil müəssisələri*: körpələr evi, körpələr evi – uşaq bağçası, uşaq bağçası, xüsusi uşaq bağçası. Məktəbəqədər təhsil 3 yaşdan başlayır. 5 yaşından uşaqların məktəbə hazırlığı zəruri sayılır. Belə hazırlıq uşaq bağçalarında, məktəbdə və ailədə həyata keçirilə bilər.

2. *Ümumtəhsil məktəbləri*: ibtidai (I-IV siniflər); ümumi orta (V-IX siniflər) və tam orta təhsil (X-XI siniflər) ümumi təhsil pillələrini əhatə edir. Buraya habelə ümumtəhsil internat və xüsusi internat məktəbləri, istedadlı uşaqlar üçün məktəblər, gimnaziya, liseylər və digər ümumtəhsil müəssisələri daxildir. Gimnaziya, əsasən, humanitar təmayüllü orta ümumtəhsil məktəbidir. Lisey istedadlı şagirdlər üçün müvafiq təmayüllər üzrə təhsil xidməti göstərən ümumtəhsil müəssisəsidir.

Respublikamızda ümumi orta təhsil (I-IX siniflər) icbaridir. Tam orta təhsil (X-XI siniflər) təmayüllər üzrə qurulur (humanitar, texniki, təbiət və s.).

3. *Məktəbdənkənar təhsil müəssisələri*: uşaq-gənclər məktəbləri (idman, şahmat və s.), uşaq yaradıcılıq mərkəzləri (texniki, bədii yaradıcılıq, ekoloji tərbiyə, turizm və diyarşünaslıq, estetik tərbiyə mərkəzləri), məktəbdənkənar iş mərkəzləri və s.

4. *İlk peşə-ixtisas təhsili müəssisələri*: peşə məktəbləri, peşə liseyləri.

5. *Orta ixtisas təhsili müəssisələri*: texnikumlar, kolleclər. Kollec – orta ixtisas proqramları əsasında təhsil xidmətləri göstərən və subbakalavr peşə-ixtisas dərəcəsi vermək hüququ olan təhsil müəssisəsidir.

6. *Ali təhsil müəssisələri*: universitetlər, akademiya, institutlar və s. Universitet – geniş spektrli, yüksək ixtisaslı mütəxəssislər hazırlayan çoxprofilli aparıcı ali təhsil müəssisəsidir. Akademiya müəyyən sahə üzrə yüksək ixtisaslı mütəxəssislər hazırlayan ali təhsil müəssisəsidir. Institut – müstəqil və ya universitetin struktur

bölməsi kimi konkret ixtisaslar üzrə mütəxəssislər hazırlayan ali təhsil müəssisəsidir.

Ali təhsil müəssisələrində mütəxəssis hazırlığı 3 səviyyədə aparılır:

- *Bakalavriat* – başa çatmış ali təhsil pilləsi olmaqla məzunlara “bakalavr” ali peşə-ixtisas dərəcəsi verilir.

- *Magistratura* – dərin hazırlıqlı mütəxəssislər yetişdirən ali təhsil pilləsidir, məzunlara “magistr” ali peşə-ixtisas dərəcəsi verilir. Onun bakalavr pilləsindən fərqi ondadır ki, magistrlər ali təhsil müəssisələrində elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğul ola bilərlər.

- *Doktorantura* – ali təhsilin ən yüksək səviyyəsi olmaqla məzunlara “doktor” elmi dərəcəsi verilir. Doktorantura iki pillədən ibarətdir: birinci pilləni başa vuranlara “fəlsəfə doktoru” (elm sahələri göstərməklə), ikinci pilləni bitirənlərə “elmlər doktoru” (elm sahələri göstərməklə) elmi dərəcəsi verilir.

Ali məktəblərdə çalışan professor-müəllim heyətinə elmi-pedaqoji fəaliyyət sahəsində əldə etdikləri nəticələrə görə müsabiqə və seçki yolu ilə müxtəlif *elmi adlar* verilir: dosent, professor, baş elmi işçi (laboratoriyada elmi-tədqiqat işi aparanlara).

Əlavə təhsil müəssisələri: universitetlər, institutlar, elm-təhsil mərkəzləri və s.

Nəzərdən keçirilən təhsil müəssisələri Təhsil Qanunu bazasında hazırlanmış öz Nizamnamələri əsasında fəaliyyət göstərir.

3. Xaricdə ali təhsil sistemi

Xaricdə ali təhsil, əsasən, universitetlərdə həyata keçirilir: tələbələrin böyük qismi aparıcı ali təhsil müəssisəsi kimi universitetlərdə təhsil alır. Bundan əlavə konkret ixtisaslar üzrə ali təhsili institutlarda, bəzi ölkələrdə (məsələn, ABŞ-da, İngiltərədə) ali kolleclərdə də (təhsil müddəti 4-5 il olur) almaq mümkündür. Kolleclər universitetlər nəzdində və ya müstəqil fəaliyyət göstərir. Məsələn, Oksford Universitetinin nəzdində 30-dan çox kollec fəaliyyət göstərir.

Ali təhsil almağın nisbətən geniş yayılmış forması *qiyabi təhsildir*. İngiltərədə tələbələrin 50%-i bu formada təhsil alır. Bu hal təhsil haqqının yüksək olması ilə bağlıdır. Tələbələr təhsil haqqını ödəmək üçün işləmək məcburiyyətində qalırlar.

Xarici ölkələrin böyük qismində dövlət ali məktəbləri ilə yanaşı, *qeyri-dövlət*

(*özəl*) *təhsil müəssisələri* də geniş yayılmışdır. Belə ali məktəblər ayrı-ayrı şəxslər, təhsil korporasiyaları, monopolist ittifaqlar və s. tərəfindən açılır. Məsələn, ABŞ-da ali məktəblərin yarıdan çoxu özəl məktəblər olub iri korporasiya və monopoliyaların fondu hesabına maliyyələşir. Yaponiyada bütün ali məktəblərin 72%-i bu cür fəaliyyət göstərir və ölkədəki tələbələrin 70%-dən çoxunu əhatə edir. Bəzi ölkələrdə isə ali təhsil müəssisələri, əsasən, dövlətə məxsusdur (İngiltərə).

Bir çox ölkələrdə *fərdi qaydada təhsil* geniş yayılmışdır. Tələbələr özləri üçün fərdi tədris planı seçir və tyutor-müəllimin rəhbərliyi altında işləyirlər.

Ali məktəbə qəbulu, bir qayda olaraq, ali təhsil müəssisələri özləri müsabiqə əsasında aparır. Qəbulda orta məktəbdə alınan ballar həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Xaricdə ali məktəblər üçün ümumi cəhət tələbələrin mənimsəmələri üzərində sistemli *nəzarət* aparılmasından və təlim göstəricilərinin ciddi şəkildə hesaba alınmasından ibarətdir. Yoxlama, nəzarət həm universitetdaxili, həm də müvafiq qurumlar tərəfindən həyata keçirilir.

Bəzi ölkələrdə (məsələn, Almaniyada) universitet məzunları iki il ixtisas üzrə işlədikdən sonra dövlət imtahanı verirlər. Bu dövrdə onlar praktik təcrübə qazanır, ali məktəb də həmin müddətdə onlara nəzəri və metodik köməklik göstərir.

Universitetlərdə təhsilin keyfiyyətinə yuxarı qurumlar tərəfindən də nəzarət edilir. Bəzi ölkələrdə bu işi Təhsil Departamentləri, bəzilərinə isə xüsusi qurumlar həyata keçirir. Məsələn, İngiltərədə ali məktəblərdə yoxlamaları Ali Təhsilin Keyfiyyəti Şurası təşkil edir.

Ali Təhsilin Keyfiyyəti Şurası hər 5-6 ildən bir ali məktəbin son kursunun tələbələrinin mütəxəssis kimi hazırlıq səviyyəsini yoxlayır (akkreditasiya). Hər hansı ixtisas üzrə keyfiyyət səviyyəsi aşağı olarsa, bu halda həmin ixtisasa maliyyə vəsaiti (başqa sözlə, tələbə qəbulu) dayandırılır.

Son illər xarici ölkələrdə, xüsusən Avropa ölkələrində təhsil, o cümlədən *ali təhsil sahəsində integrasiya prosesi* güclənməkdədir. Avropa Şurasına daxil olan ölkələrin böyük əksəriyyəti (90%-dən çoxu) Boloniya prosesinə qoşulmuşdur. Boloniya prosesinin şərtlərinə uyğun olaraq ali təhsildə islahatlar aparılır. İslahatla bağlı Av-

ropa Şurasının Təhsil və Ali Təhsil-Tədqiqat Komitələrinin proqramları hazırlanmışdır. Boloniya prosesinə qoşulan ölkələr bu proqramların həyata keçirilməsində fəal iştirak edir. Həmin proqramların reallaşdırılması Avropa ali təhsil zonası yaratmağa, universitet məzunlarının Avropa ölkələrində işə düzəlmə imkanlarını genişləndirməyə, diplomların və elmi dərəcələrin qarşılıqlı tanınmasına xidmət edəcəkdir.

4. Ali təhsil sahəsində integrasiya. Boloniya prosesi.

Dünyada gedən qloballaşma təhsil sahəsində də özünü göstərir. Azərbaycan təhsili, o cümlədən ali təhsil, dünyada gedən proseslərə daha sürətlə integrasiya olunur. Bu, çox müxtəlif sahələrdə – təhsilin məzmunundan, texnologiyalarından tutmuş idarəetmə sisteminədək özünü büruzə verir. Respublikamızın ali təhsil sistemi Boloniya prosesinə qoşulmuşdur.

Boloniya prosesi *Avropa təhsil zonası yaratmağa*, Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrdə vahid ali təhsil sistemi, intellektual-mədəni əlaqələr sistemi formalaşdırmağa yönəlmişdir. 1999-cu ilin iyun ayında 30 Avropa ölkəsinin təhsil nazirləri İtaliyanın Boloniya şəhərində ümumavropa təhsil sisteminin gələcək inkişaf tendensiyalarını rəsmi surətdə təsdiqlədi.

Boloniya Deklarasiyasının əsas müddəaları nədən ibarətdir? Onları qısa şəkildə nəzərdən keçirək.

1. *İki-üçpilləli ali təhsil sisteminin tətbiqi.* Boloniya prosesi ümumavropa ali təhsil məkanı üçün ümumlaşdırılmış ixtisaslar strukturunun işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutur. Buna uyğun olaraq Azərbaycanın ali təhsil pilləsində üçmərhələli struktur həyata keçirilir: bakalavriat, magistratura, doktorantura. Elmi dərəcələrin verilməsində də Avropa modeli əsas götürülür: bakalavr, magistr, fəlsəfə doktoru, elmlər doktoru.

2. *Kredit sisteminin tətbiqi.* Boloniya prosesi kredit sisteminə əsaslanır (kredit latınca “creditum” – borc deməkdir). Tələbə ixtisas üzrə tədris planında müəyyən edilmiş fənlərdən nəzərdə tutulmuş saatları yerinə yetirməklə kredit ballarını toplamalı, imtahanları verməlidir. O, tədris planındakı fənləri hər semestr üçün özü seçir və illik fərdi tədris planı tərtib edir. Hər semestrə 30 kreditə qədər fənn seçməklə 25.VI-dan 10.VII-dək fərdi tədris planı tutulur (kreditlərin sayı 38-i aşmamaqla) və

dekanlığa təqdim olunur. 1 kredit 22,5 saatdır; onun 15 saati auditoriya məşğələlərinə, 7,5 saati auditoriyadankənar müstəqil işə ayrılır. Həftədə auditoriya dərsləri 30 saat (gündə 6 saat), auditoriyadankənar iş 15 saat (gündə 3 saat) hesabı ilə planlaşdırılır. Tələbə kredit saatlarını yerinə yetirdikdən sonra keçdiyi fənlərdən imtahan verir. Tələbə hər fənn üzrə imtahana qədər və imtahanda azı 51 bal toplamalıdır; bu baldan aşağı olduqda o, krediti toplamamış hesab olunur.

Müəyyən fəndən akademborcu qalan tələbələr üçün yay semestri təşkil oluna bilər (6 həftəlik). Bu müddətdə müəllim mühazirə və məşğələlər yolu ilə tələbələrə proqram materiallarını təkrar keçir. Növbəti semestrin əvvəlində həmin fənn üzrə təkrar imtahan götürülür. Bu dəfə də kəsilən tələbələr həmin fənni növbəti ildə yenidən keçməli olurlar (dərs gününün bir növbəsində, məsələn, I növbədə öz məşğələlərində, digər növbədə – II növbədə isə aşağı kursda akademborcu qalan fənnin məşğələlərində iştirak edirlər).

Növbəti tədris ili üçün fərdi plan tərtib edərkən tələbə buraya, ilk növbədə, əvvəlki ildən (illərdən) akademborcu qalan fənləri daxil edir.

Tələbə təhsil müddətində ixtisasdan asılı olaraq 200 – 250 kredit toplamalıdır. O, bu kreditləri 7 ilə toplaya bilməsə, bəzi fənlərdən – ümumpeşə və ixtisas fənlərindən topladığı kreditləri itirir və onları yenidən toplamalıdır (mühazirə və məşğələlərdə yenidən iştirak etməli, imtahanları yenidən verməlidir).

Tələbələr fənni və müəllimi seçmək hüququna malikdirlər. Hər hansı fənn üzrə lazımi sayda tələbə seçim etməsə, həmin fənn illik fərdi plana daxil edilmir. Əgər normadan çox tələbə müəyyən fənni seçirsə, bu halda ikinci qrup yaradılır və əlavə müəllim dəvət edilir.

3. *Təhsilin keyfiyyətinə nəzarət.* Boloniya prosesi təhsilin keyfiyyətinə nəzarət mexanizmlərinin tətbiqini, bu məqsədlə təhsil sistemində Akkreditasiya Agentliyinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikasında Təhsil Qanununa əsasən (16-cı maddə), təhsil müəssisələrinin akkreditasiyası xidməti yaradılır. Təhsil Nazirliyinin dövlət akkreditasiya xidməti təhsilin keyfiyyətinə nəzarəti həyata keçirir, təhsilin keyfiyyət səviyyəsini qiymətləndirir.

Mobilliyin genişləndirilməsi. Boloniya prosesi Avropa təhsil məkanına daxil olan ölkələrin tələbə, magistr, doktorant və professor-müəllim heyətinin qarşılıqlı əməkdaşlığını, tələbələrin Avropa universitetlərində sərbəst təhsil almasını, mütəxəssislərin istənilən Avropa ölkəsində işləməsi üçün imkan yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu məqsədlə ali məktəblərin tələbə və mütəxəssislərinin Avropa təhsil məkanında sərbəst və çevik hərəkətini – mobilliyini (mobillik latınca “mobic” – mütəhərrik, çeviklik deməkdir) təmin etmək vacib şərtidir.

5. *Dərəcələrin tanınması, məzunların işə düzəlməsinin təmin olunması.* Boloniya prosesinin mühüm istiqamətlərindən biri ali məktəb məzunlarının işlə təmin olunması, Avropa məkanında iş yerləri ilə bağlı sərbəst seçim, sərbəst hərəkət etmək imkanının yaradılmasıdır. Avropa təhsil zonasına daxil olan ölkələrin universitetlərini bitirən gənc mütəxəssislərin istənilən ölkədə işləməsi üçün şərait yaradılır, diplomların və elmi dərəcələrin qarşılıqlı tanınması proseduru həyata keçirilir.

6. *Fasiləsiz təhsil və ya ömür boyu təhsil* – Avropa təhsil zonasının mühüm elementini təşkil edir. Fasiləsiz təhsilin strukturunda iki mərhələ özünü göstərir: baza təhsili və əlavə təhsil. Bu yarım sistemlərin hər biri müxtəlif formalarda qurulur: əsas və paralel, dövlət və qeyri-dövlət təhsil müəssisələri, habelə ixtisasartırma, stajkeçmə, məsafədən təhsil və s.

Boloniya prosesinin göstərilən prinsiplərinin kompleks şəkildə həyata keçirilməsi respublikamızın ali təhsil sisteminin Avropa təhsil məkanına tam inteqrasiyasını təmin etməyə imkan verəcəkdir.

Suallar və tapşırıqlar

1. Təhsil sistemi nədir, o hansı amillərlə şərtlənir?
2. Azərbaycanda ali təhsilin inkişaf mərhələlərini səciyyələndirin.
3. Təhsil sistemi hansı prinsiplərə əsaslanır?
4. Ali təhsilin pillələri bir-birindən nə ilə fərqlənir?
5. Xaricdə ali təhsil sisteminin hansı xüsusiyyətləri vardır?
6. Ali təhsil sahəsində inteqrasiyanın zəruriliyini əsaslandırın.
7. Boloniya sisteminin ənənəvi ali təhsil sistemindən fərqləri nədən ibarətdir?

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Qanunu. B., 2009.
2. Azərbaycanda təhsil siyasəti. B., "Təhsil", 2005.
3. Rüstəmov F., Dadaşova T. Ali məktəb pedaqogikası. B., 2007.
4. Kazımov N. Ali məktəb pedaqogikası. B., 1999.
5. İsmixanov M., Bəxtiyarova R. Ali məktəb pedaqogikası (mühazirə kursu). B., 2010.

III müəhazirə

Tələbə şəxsiyyətinin inkişafı və tərbiyəsi

Plan:

1. Şəxsiyyət və onun inkişafı anlayışı, bu haqda nəzəriyyələr
2. Şəxsiyyətin inkişafında bioloji və sosial amillərin rolu
3. Tələbə şəxsiyyəti və onun xüsusiyyətləri
4. Tələbə şəxsiyyətinin inkişafının pedaqoji-psixoloji şərtləri

1. Şəxsiyyət və onun inkişafı anlayışı, bu haqda nəzəriyyələr

Şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsi pedaqogikanın tədqiqat sahəsinin mühüm bir istiqamətini təşkil edir.

Şəxsiyyət kimə deyilir? Şəxsiyyətin inkişafı necə baş verir? Tələbə şəxsiyyətinin səciyyəvi cəhətləri hansılardır?

Bu sualların düzgün həlli problemin mahiyyətini başa düşməyə, gənclərlə tərbiyə işini düzgün qurmağa kömək edə bilər.

Hər şeydən əvvəl, fərd, şəxsiyyət və fərdiyyət anlayışlarını nəzərdən keçirək.

Fərd – təbii bioloji varlıqdır, ayrıca götürülmüş insandır. İnsan fərd kimi doğulur, sonradan müxtəlif amillərin təsiri ilə şəxsiyyətə çevrilir.

Şəxsiyyət dedikdə, sosial keyfiyyətlərə, mənlilik hissəsinə malik olan şüurlu və fəal fərd başa düşülür.

Fərdin cəmiyyətdə şəxsiyyətə çevrilməsi çoxcəhətli və mürəkkəb prosesdir. Burada iki proses dialektik şəkildə üzləşir: sosiallaşma və fərdiləşmə. Sosiallaşma (ictimailəşmə) insanın cəmiyyətdə başqa adamlarla, sosial qruplarla ictimai münasibətlərə daxil olaraq sosial təcrübəyə yiyələnməsi prosesidir. Fərdiləşmə isə bu prosesdə insanın müstəqillik, nisbi avtonomluq kəsb etməsində, özünəməxsus (təkrarolunmaz) keyfiyyətlərində, həyat tərzində, daxili aləminin, psixi proseslərinin formalaşmasında ifadə olunur. Hər bir şəxsiyyət həm də fərdiyyətdir.

Fərdiyyət özünəməxsus, təkrarolunmaz xüsusiyyətləri ilə başqalarından fərqlənən şəxsiyyət deməkdir. Gözoxşayan, ətirli çəmənlilik rəngarəng çiçəkləri ilə gözəl olduğu kimi, cəmiyyət də çox müxtəlif fərdiyyətləri ilə gözəldir.

İnsan şəxsiyyət və fərdiyyət kimi daim inkişaf edir. **İnkişaf** – dəyişmə, bir keyfiyyət halından başqasına keçid deməkdir. **Şəxsiyyətin inkişafı** dedikdə, insanın müəyyən keyfiyyətlərə (zehni, psixi, mənəvi və s.) yiyələnməsi və özünü təkmilləşdirməsi başa düşülür. Şəxsiyyət birdən-birə inkişaf edib formalaşmır; o, müəyyən səviyyələrdən keçir (aşağı, orta, yüksək, ideal səviyyə). Psixoloqlar 3-5 yaşlı uşaqların da şəxsiyyətin müəyyən keyfiyyətlərinə malik olduqlarını qeyd edirlər.

Şəxsiyyətin inkişafına dair **iki baxış** mövcuddur: metafizik və dialektik baxış. *Metafizik baxış* inkişafa kəmiyyət dəyişməsi kimi baxır, onun mənbəyini (səbəbini) isə genetik proqramda axtarır. *Dialektik baxış* isə şəxsiyyətin inkişafına keyfiyyət dəyişməsi kimi yanaşır, inkişafın mənbəyini ziddiyyətlərin həlli prosesi ilə bağlayır. Dialektik baxışa görə, şəxsiyyətin inkişafının hərəkətverici qüvvəsini ziddiyyətlərin yaranması və həlli təşkil edir. Əksliklərin mübarizəsi, insanın psixikasında köhnə ilə yənin arasındakı ziddiyyətlər həyati prosesdə – təlim və tərbiyənin gedişində yaranır və aradan qaldırılır.

Şəxsiyyətin inkişafında həm xarici, həm də daxili ziddiyyətlər özünü göstərir. *Əsas xarici ziddiyyət* – cəmiyyətin və yaşlıların tələbləri ilə insanın mövcud inkişaf səviyyəsi, davranış forma və vasitələri arasındakı ziddiyyətlə bağlıdır. İnsan qarşıda duran tələbləri ödəmək üçün öz üzərində işləməli, yeni davranış formalarına yiyələnməlidir. *Əsas daxili ziddiyyət* – insanın tələbatları ilə imkanları arasındakı ziddiyyətdir. İnsan öz tələbatını (ehtiyacını) ödəmək üçün bütün imkanlarını (biliyini, bacarığını, iradi qüvvəsini və s.) səfərbərliyə alır və nəticədə tələbatını ödəyir. Bu prosesdə o, öz inkişafında irəliyə doğru müəyyən addım atır – bu və ya digər keyfiyyətə yiyələnir. Beləliklə, ziddiyyət həll olunur.

Şəxsiyyət *müxtəlif amillərin* təsiri ilə formalaşır: irsiyyət, təlim, tərbiyə, təbii və sosial mühit, insanın özünün şəxsi fəallığı. Bəs, bu amillərdən hansı əsasdır, həlledicidir? Bu sualla əlaqədar **şəxsiyyətin inkişafına dair müxtəlif nəzəriyyələr** meydana gəlmişdir. Onları dörd qrupa ayırmaq olar: bioloji amillərin rolunu şişirdən, sosial amillərin rolunu şişirdən, hər iki amili birgə qəbul edən və bütün amilləri vəhdətdə götürən dialektik nəzəriyyələr.

Bioloji amillərin rolunu şişirdən nəzəriyyələr (“İrsiyyət”, “biogenetik”, “Praqmatizm”, “Freydizm”, “İrqçilik”, “Elita” və b.) şəxsiyyətin inkişafını ancaq bioloji amillərlə izah edir: guya şəxsiyyətin bütün xüsusiyyətləri – şüuru, xarakteri, qabiliyyətləri, göz və qulaq kimi, irsən hazır verilir.

Sosial amillərin rolunu şişirdən nəzəriyyələr (“Ağ lövhə”, “Azad tərbiyə” və b.) insanı ağ (təmiz) lövhəyə bənzədir, şəxsiyyətin formalaşmasını ancaq sosial amillərlə – tərbiyə və mühitin təsiri ilə izah edirlər. Guya insan doğularkən özü ilə heç nə gətirmir, təmiz lövhə kimi dünyaya gəlir; həyatda bu lövhənin üstündə nə iş-təsən yazmaq olar.

İrsiyyət və mühitin rolunu şişirdən nəzəriyyələr (“Konvergensiya”, “İstedadlılıq”, “İki amil” nəzəriyyələri, “Pedalogiya” və b.) şəxsiyyətin inkişafını iki amillə – irsiyyət və mühitlə izah edirlər.

Nəzərdən keçirilən hər üç istiqamət birtərəfli və yanlış olub, şəxsiyyətin inkişafında onun fəal rolunu inkar edir.

Bioloji və sosial amilləri, eləcə də insanın şəxsi fəallığını bir-birinə qarşı qoymaq olmaz. Yalnız bu amillərin dialektik vəhdəti şəxsiyyətin inkişafı problemini elmi-metodoloji əsasda başa düşməyə və həll etməyə imkan verir. **Dialektik nəzəriyyə** məhz bu mövqedə durur. Bu nəzəriyyəyə görə, şəxsiyyətin inkişafında irsiyyət amili müəyyənədicisi, sosial amillər və insanın fəallığı isə həlledici rol oynayır.

Dialektik nəzəriyyə şəxsiyyətin inkişafında onun *şəxsi fəallığının rolunu* da qəbul edir. İnsan mühitin və tərbiyənin passiv obyektidir; o mühitə və tərbiyəyə, habelə irsi imkanlarının reallaşmasına fəal təsir göstərə bilər. Şəxsiyyətin inkişafında təhsil və tərbiyə ilə yanaşı, insanın özünütəhsili və özünütərbiyəsi də mühüm şərtidir.

İnsanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında bioloji və sosial amillərin rolunu bitkinin inkişafı ilə müqayisə etsək, irsiyyəti toxuma, mühiti onun inkişafı üçün zəruri olan münbit torpağa və iqlimə, tərbiyəni isə bağbanın işinə bənzətmək olar (“Tərbiyə” ərəbcə “bəsləmək”, “yetişdirmək” deməkdir).

2. Şəxsiyyətin inkişafında bioloji və sosial amillərin rolu

İnsan şəxsiyyəti bir çox amillərin təsiri və qarşılıqlı fəaliyyətinin nəticəsi kimi formalaşır. Bu prosesdə bioloji və sosial amillərin özünə məxsus rolu vardır.

Bioloji amilin rolu. İnsan bioloji varlıq kimi doğulur, buna görə də irsiyyət qanunu ona öz təsirini göstərir. İrsən fiziki əlamətlər (sifət quruluşu, gözün və saçın rəngi və s.), habelə fizioloji əlamətlər (sinir sisteminin tipi, hiss orqanları, baş beynin xüsusiyyətləri, sinir hüceyrələrinin miqdarı və s.) nəsildən-nəslə keçir. Bütün bunlar gələcəkdə insanın xüsusiyyətlərinin, qabiliyyətlərinin, o cümlədən zehni qabiliyyətlərinin inkişafı üçün zəmin yaradan təbii imkanlardır. Bu imkanlar orqanizmin inkişafı üçün ilkin şərtlərdir, lakin şəxsiyyətin formalaşması üçün həlledici amillər deyildir. İnsanın inkişafının sosial şəraitindən asılı olaraq irsi imkanlar şəxsiyyətin müvafiq qabiliyyətlərinin və psixi keyfiyyətlərinin inkişafı üçün əlverişli zəmin ola bilər və ya heç üzə çıxmaya da bilər. Hər şey insanın düşdüyü şəraitdən, sosial mühitdən, aldığı təhsil və tərbiyədən asılıdır.

İrsi informasiyaların daşıyıcıları genlərdir. Genlərlə hazır qabiliyyətlər ötürülürmü? Bəzi empirik faktlar əsasında qabiliyyətlərin irsən keçməsi haqda müəyyən rəylər irəli sürülür. Məsələn, dünya şöhrətli bəstəkarlardan Baxın 16, Ü.Hacıbəylinin 4 nəslinin öyrənilməsi əsasında bu nəsillərdə çoxlu musiqiçi olduğu müəyyən edilmişdir. Lakin bu fikri təkzib edən digər faktlar da vardır. Belə ki, A.S.Puşkinin 256 nəvə, nəticə və kötükçəsi içərisində heç bir şair və yazıçı olmamışdır.

İnsanın təbii imkanları dəyişməz deyildir. Onlar həyat şəraitinin, tərbiyə və mühitin təsiri ilə dəyişə bilər.

Mühitin rolu. İnsan bioloji varlıq olmaqla yanaşı, həm də sosial varlıqdır. O, müəyyən mühitdə doğulur və böyüyür. Buna görə də istər-istəməz həmin mühitin təsirinə məruz qalır. “Mühit” anlayışı məzmunca geniş olub, insana təsir göstərən xarici amillər sistemini – insanın həyat və fəaliyyəti üçün zəruri olan təbii və ictimai şəraiti əhatə edir.

Mühit insana müsbət və ya mənfi təsir göstərə bilər. İnsanlar üçün yaradılan əlverişli mənzil-məişət şəraiti, mədəni-maarif, təhsil və sağlamlıq ocaqları, əmək və istirahət şəraiti, insanların bir-birini münasibətləri şəxsiyyətin inkişafına güclü təsir

göstərən sosial mühit amillərinə daxildir.

Mühit dedikdə, həm təbii-coğrafi, həm də sosial mühit başa düşülür. *Təbii – coğrafi mühitə* insanı əhatə edən atmosfer, biosfer, hidrosfer, habelə müxtəlif növ fiziki amillər, istilik, maqnit, kosmik təsirlər daxildir. İnsanın fiziki, əqli, estetik inkişafında hava, günəşi, su, iqlim, relyef, bioloji ritm təsirsiz qalmır.

İnsanın şəxsiyyət kimi formalaşmasına *sosial mühit* daha çox təsir göstərir. Sosial mühit iki cürdür: mikro- və makromühit. Mikromühit insanı bilavasitə əhatə edən mühitdir (ailə, məktəb, əmək, məhəllə, yoldaşlıq mühiti). Makromühit isə cəmiyyət həyatıdır, geniş sosial mühitdir. İnsanın inkişafına hər iki mühit güclü təsir göstərir. Kiçik yaşlarda mikromühitin təsiri böyükdür. Körpəlikdən heyvan sürüsünə düşən uşaqların həmin heyvanın xüsusiyyətlərini götürməsi faktları məlumdur.

Mikromühit geniş sosial mühitin tərkib hissəsidir. Cəmiyyətdə gedən proseslər ailədə, məktəbdə, əmək kollektivlərində də özünü göstərir. Cəmiyyətin demokratik xarakteri, hüququn aliliyi, ədalət prinsipləri şəxsiyyətin inkişafı üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Valideynlərdən biri məşhur fizik Pifaqordan soruşmuşdu: “Övladımı, tərbiyəli böyütmək üçün mən nə etməliyəm?” Böyük alim demişdi: “Əgər övladınız ədalətli cəmiyyətdə yaşayarsa, heç nədən narahat olmayın, əks halda verdiyiniz tərbiyənin də müsbət nəticəsi olmayacaq”.

İnsan şəxsiyyətinin formalaşmasında mikro- və makromühitlə yanaşı *mezamühit* (etnomədəni amillər, yaşayış məskəninin tipi, kütləvi kommunikasiya vasitələri) də mühüm rol oynayır.

Cəmiyyət həyatı, onun maddi və mənəvi sərvətli tərbiyə işində həlledici şərtidir. Şəxsiyyətin tələbatlarını, mənəvi sərvətlərini də cəmiyyət müəyyən edir.

Mühitin insana təsirini mütləqləşdirmək olmaz; mühit insanın inkişafını öz-özünə, mexaniki surətdə müəyyən etmir. Mühitin təsirləri insanın özünün inkişaf səviyyəsindən, psixoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dəyişilir. Eyni mühiddə (ailədə, məhəllədə) yaşayan, eyni məktəbdə oxuyan bacı və qardaşların fərqli inkişafı bununla izah edilə bilər.

Tərbiyənin rolu. Şəxsiyyətin inkişafına təsir edən amillər içərisində tərbiyə

aparıcı yer tutur. Onun təsiri mühitin təsirindən bir çox cəhətdən fərqlənir:

- Mühit insana kortəbii, bəzən də mənfi təsir göstərdiyi halda, tərbiyə məqsədyönlü və planlı təsirdir;
- Tərbiyə mühitin müsbət cəhətlərinə istinad edir, mənfi təsirlərini isə neytrallaşıdır bilir;
- Tərbiyə insanda mühitin zərərli təsirlərinə qarşı müqavimət gücü formalaşdırmağa qadirdir. Bunun nəticəsidir ki, heç də hamı mühitin mənfi təsirinə eyni dərəcədə məruz qalmır;
- İnsanın mühitə münasibəti, bir çox cəhətdən, tərbiyə ilə şərtlənir, onunla tənzim olunur.

Tərbiyə bioloji amillərlə də sıx bağlıdır. O, insanın təbii (irsi) imkanlarının üzə çıxarılması və inkişafına kömək göstərir.

Tərbiyə insanın həyat və fəaliyyətini təşkil etməklə onun maraq və qabiliyyətlərinin inkişafına əlverişli şərait yaradır. Tərbiyə şəxsiyyəti “layihələşdirir”, onun ahəngdar inkişafını istiqamətləndirir.

Şəxsiyyətin formalaşmasında insanın şəxsi fəallığının rolu. İnsan mühitin və tərbiyənin passiv obyekt kimi yox, fəal qüvvə kimi çıxış edir, mühitə və tərbiyə prosesinə, özünün şəxsiyyət kimi formalaşmasına fəal təsir göstərir. Tərbiyə insanı ancaq obyekt kimi qəbul edərsə, çox şeydən məhrum olar, öz məqsədinə çatma bilməz.

Nə irsiyyət, nə mühit, nə də tərbiyə insanın şəxsi fəallığı olmadan ona lazımı dərəcədə təsir edə bilməz. Yalnız öz fəallığı sayəsində insan ətraf mühitlə münasibətə girir, yalnız bu şərtlər onun irsi imkanlarını üzə çıxıb inkişaf etdirə bilər və tərbiyəvi təsirlər lazımı nəticə verir. Əslində, insanın bioloji və sosial keyfiyyətləri onun şəxsi fəallığında bir vəhdət halında özünü büruzə verir. İnsan mühitlə və tərbiyə ilə fəal qarşılıqlı təsir prosesində şəxsiyyət kimi formalaşır, öz təbii imkanlarını reallaşıdır bilir.

İnsanın şəxsi fəallığı müxtəlif formalarda təzahür edir: zehni, əmək, fiziki, bədii, ictimai-siyasi fəallıq.

Nəzərdən keçirilən amillər – irsiyyət, mühit, tərbiyə və insanın şəxsi fəallığı bir-

birilə sıx bağlı olub, bir-birini şərtləndirir. Buna görə də şəxsiyyətin formalaşması səbəblərini yalnız bir amillə – irsiyyət, mühit və ya tərbiyə ilə izah etmək, insanda müşahidə olunan nöqsanlara görə yalnız irsiyyəti, mühiti, yaxud tərbiyəçini (və ya valideynləri) günahlandırmaq düzgün deyildir. Tərbiyə işində bütün amilləri qarşılıqlı vəhdətdə, kompleks halında götürmək və həyata keçirmək vacibdir.

3. Tələbə şəxsiyyəti və onun xüsusiyyətləri

Gənclik yaşı şəxsiyyətin çiçəkləndiyi dövrdür. Bu dövr bir çox psixi funksiyaların, xüsusən *intellektual keyfiyyətlərin* inkişafı üçün daha məhsuldardır. Gənclik yaşında nəzəri və məntiqi təfəkkür daha yaxşı inkişaf edir, təfəkkür əməliyyatları – təhlil, tərkib, müqayisə, ümumiləşdirmə, sistemləşdirmə, konkretləşdirmə, ağılın müstəqilliyi, tənqidiliyi, çevikliyi daha qabarıq şəkildə təzahür edir. Hafizə, xüsusən məntiqi hafizə də yüksək inkişaf səviyyəsinə çatır. Tədqiqat (E.İ.Stepanova) göstərir ki, 18-21 yaş təfəkkürün və hafizənin yüksək inkişaf səviyyəsi, diqqətin isə nisbətən aşağı səviyyəsi ilə səciyyələnir.

Tələbələrin *maraq dairəsi* genişlənir: onların maraqları təkcə təlimlə məhdudlaşmayıb, digər fəaliyyət sahələrini də (idman, incəsənət, elmi və ictimai fəaliyyət, şəxsi həyatın təşkili və s.) əhatə edir. Onlar zehni, mənəvi, ictimai-siyasi cəhətdən yetkinləşirlər. Bu dövrdə elmi biliklərin, həyat təcrübəsinin, müstəqil düşüncə və davranışın sintezi sayəsində gənclərdə dünyagörüşü, etik və estetik baxışlar daha intensiv formalaşır. Nəzəri təsəvvürlərin bir çox sahələri (məhəbbət, ailə, dostluq və s.) gənclər üçün praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Tələbə gənclərin *davranışı*, mənəvi inkişafı daha çox onların əxlaqi şüuru, əqidəsi, yönəlişliyi ilə şərtlənir. Onlar şəraitdən, vəziyyətdən asılı olaraq düzgün davranış vərdişlərinə yiyələnirlər. Bir çox mənəvi-əxlaqi anlayışlar (borc və vəzifə hissi, şəxsi ləyaqət, qurur hissi, şərəf, vicdan, ədalət və s.) gənclər üçün daha böyük mənə kəsb edir.

Tələbələr *müstəqilliyə*, özlərinin “*böyüklüyünü*” təsdiq etdirməyə can atır, bəzi müəllimlərin onlara inamsız yanaşmasına, “*böyüklükləri*” ilə hesablaşmamasına, özlərini tələbədən üstün tutmasına açıq və ya gizli etiraz edirlər. Belə hallar, o cümlədən böyüklərin təzyiqi bir çox tələbələrdə (xüsusən oğlanlarda) güclü neqativ reaksiya doğurur. Gənclərdə “*böyüklük*” hissi özünüifadə, özünü təsdiq hissləri və öz fərdiyyətini ifadə etmək səyləri ilə qovuşur. Müəllimlər tələbə gənclərin “*böyüklük*” hissində, şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşmalı, onların özünü təsdiq və özünüifadəsi üçün kömək göstərməlidirlər.

Gənclər hər cür fədakarlığa hazırdırlar. Sözü üzə deməkdən çəkinmir, *cəsarətli* və qorxmazdırlar, daha çox *romantik* olurlar, xəyallarla yaşayırlar. Lakin onlardan bir qismi romantikanı həyat haqqında suni, qeyri-real təsəvvürlərlə qarışdırırlar. Nəticədə onlarda bəzi neqativ hallar (tənbəllik, məyusluq) baş qaldırır: onlara elə gəlir ki, özlərini əhatə edən nə varsa hamısı cansıxıcı, boz, diqqəti çəkməyən adi şeylərdir. Belə hallarla qarşılaşdıqda müəllimlər gənclərin həyata, gələcəyə inamını, ümidini artırmağa çalışmalıdırlar.

Gənclər üçün özünütəhlil, tənidiq, özünütənqid, özünüqiymətləndirmə səciyyəvidir. Onlar *tənqid etməyi* xoşlayırlar, başqalarını qiymətləndirərkən çox vaxt ifrata yol verirlər. Bəzən belə ifratçılıq böyüklərin, xüsusən yaşlı müəllimlərin fikirlərinə, rəyinə, məsləhətlərinə qarşı mənfi münasibətə keçir. Lazımi tərbiyə işi aparılmadıqda belə münasibət münaqişələrə gətirib çıxara bilər.

Tələbə gənclərin *özünüqiymətləndirməsi* bəzən qeyri-real, ziddiyyətli olur. Özünüqiymətləndirmə ideal və real “Mən”-in müqayisəsi yolu ilə həyata keçirilir. Çox vaxt ideal “Mən” kifayət qədər dərk edilmir, real “Mən” isə o qədər də aydın olmur (tutğun və xəyali olur). Belə hal tələbədə özünə qarşı daxili inamsızlığa gətirib çıxara bilər. Bu isə, öz növbəsində, çox vaxt zahiri aqressivliklə, kobudluqla müşayiət olunur.

Tələbə gənclərin sosial-psixoloji yetkinliyi *seçdikləri ixtisaslara şüurlu münasibətlərində* özünü göstərir. Düzgün seçilmiş ixtisas gənclərin təlimə fəal və məsuliyyətli yanaşmasına, şəxsiyyətin zəruri keyfiyyətlərinin formalaşmasına müsbət təsir edir. Bu halda dövlət məqsədləri ilə tələbələrin şəxsi məqsədləri üst-üstə düşür, lazımi səmərə verir. Təcrübə göstərir ki, ali məktəbdə seçdikləri ixtisaslara şüurlu yanaşan tələbələr ilk günlərdən təlimə böyük səy və maraq göstərir, tapşırıqları yüksək səviyyədə yerinə yetirir, mühazirə və seminar məşğələlərində fəal olur, ali məktəbin daxili qaydalarına əməl edirlər. Əksinə, daxil olduqları ixtisasa təsadüfi gələn tələbələr mühazirələrdə laqeydlilik, intizamsızlıq göstərir, qeydlər aparmır, arxa tərəfdə oturub söhbət edir və ya mobil telefonla oynayırlar. İmkan yarandıqda belələri mənfi motivlə birləşib mühazirə və məşğələlərə mane olurlar.

Belə halların qarşısını almaq üçün fakültə dekanlığı, ixtisas kafedraları, müəlimlər tələbələrle təlim və peşəyönümü istiqamətində fərdi iş aparmalı, peşəyə maraq və meyl formalaşdırmağa, onun cəmiyyət və gəncin şəxsi həyatı üçün nə kimi rol oynadığını aydınlaşdırmağa çalışmalıdırlar. Bu məqsədlə “İxtisasa giriş” kursunun tədrisi (daha doğrusu, bərpa edilməsi) səmərəli olardı.

Tələbələrin zehni, mənəvi, psixi inkişafı ziddiyyətlər və onların həlli ilə bağlıdır.

Gənclik yaşı üçün müəyyən *sosial-psixoloji ziddiyyətlər* səciyyəvidir. Onlardan bəzilərini qeyd edək:

- tələbə gənclərin geniş arzuları ilə onları həyata keçirmək imkanları arasında ziddiyyət;
- maddi və mənəvi tələbatların artması ilə onları təmin etmək üçün iqtisadi imkanlar arasındakı ziddiyyət;
- böyük həcmdə informasiyalarla onları dərinləndirən dərk etmək imkanları və vasitələri arasında ziddiyyət;
- böyük həcmdə tədris materiallarını mənimsəmək zərurəti ilə tələbənin vaxt büdcəsi arasındakı ziddiyyət;
- ali məktəb həyatının ciddi norma və qaydaları ilə tələbənin müstəqilliyi, sərbəstliyi arasındakı ziddiyyət və s.

Tələbə şəxsiyyətinin formalaşması ilə bağlı göstərilən ziddiyyətlər və onların həlli ali məktəbdə tədris-tərbiyə işinin, habelə mütəxəssis hazırlığının məzmununu, forma və metodlarını təkmilləşdirməkdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

4. Tələbə şəxsiyyətinin inkişafının pedaqoji-psixoloji şərtləri

Tələbə şəxsiyyətinin inkişafında nəzərdən keçirilən ümumi amillərlə yanaşı, pedaqoji prosesə xas olan bir sıra *spesifik amillər* də mühüm rol oynayır. Belə amillərə daxildir:

- tələbənin şəxsi fəallığı;
- təlim-tərbiyə prosesinin düzgün təşkili;
- pedaqoji ünsiyyətin düzgün qurulması;
- tələbə kollektivinin təsiri;
- zehni biliklərin dərinləndirən mənimsənilməsi;

- tələbənin özünütəhsilə, mütaliəyə cəlb edilməsi;
- bəşəri və milli dəyərlərin mənimsədilməsi;
- tələbələrin vaxt büdcəsinin səmərəli təşkili;
- ali məktəb müəlliminin şəxsi nümunəsi və s.

Şəxsiyyətin fəallığı – tələbənin ümumi və psixi inkişafının vacib şərtidir. Şəxsiyyət fəaliyyət prosesində formalaşır. Fəaliyyət özlüyündə insanın ətraf aləmə fəal münasibətinin formasıdır. Tələbə təhsildə, əməkdə, yaradıcılıqda, ictimai işlərdə nə qədər çox fəallıq göstərərsə, bir o qədər həmin sahələrdə uğur qazana bilər.

Şəxsiyyətin keyfiyyəti – möhkəm *dayanıqlı motivlərlə dayanıqlı davranış formasının vəhdətinə* əsaslanır. Eyni bir davranış forması (məsələn, təlimə səylə yanaşmaq) motivdən asılı olaraq müxtəlif keyfiyyət çaları kəsb edə bilər: tələbə borc hissinin təsiri ilə və ya müəllimin tərifini (yaxud yaxşı qiymət) qazanmaq naminə təlimə səy göstərə bilər. Bunlar zahirən eyni forma olsa da, əslində şəxsiyyətin müxtəlif keyfiyyətlərini ifadə edir.

Təlim-tərbiyə işinin müvəffəqiyyəti tələbənin şəxsi fəallığı ilə bilavasitə bağlıdır. Tələbələrin yüksək səviyyədə təşkil olunmuş məqsədyönlü fəaliyyəti uğurlu tərbiyənin də vacib şərtidir. Tələbə əmək, idman, elmi-texniki, bədii və ictimai-siyasi fəaliyyət prosesinə cəlb edilməklə şəxsiyyətin vacib keyfiyyətlərinə yiyələnir, ictimai təcrübə qazanır, həyatı və insan münasibətlərini öyrənir, mənəvi cəhətdən zənginləşir, gələcək mütəxəssis kimi bir çox cəhətdən formalaşır.

Tələbə şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir edən amillər sırasında ünsiyyətin, xüsusən **pedaqoji ünsiyyətin** düzgün qurulması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tələbə şəxsiyyəti, fəaliyyətin bir sahəsi kimi, həm də ünsiyyət prosesində formalaşır. Demokratik üslubda qurulan pedaqoji ünsiyyətin tərbiyəvi təsiri daha güclüdür. Müəllim-tələbə münasibətləri *əməkdaşlıq prinsipinə* uyğun qurulmalıdır: müəllim tələbəyə şəxsiyyət kimi, gələcək mütəxəssis kimi baxmalı, etibar etməli, qayğı və diqqətlə, hörmət və tələbkərliliklə yanaşmalı, yüksək pedaqoji məharət, müsbət nümunə göstərməli, hər işdə ədalətli olmalıdır.

Tələbə gənclərin şəxsiyyətinin inkişafında **tələbə kollektivi** də güclü təsir göstərir: kollektiv tələbələrdə qarşılıqlı münasibətlərin, kollektivçilik hissinin formalaşmasına, şəxsi və ictimai maraqların uzlaşdırılmasına imkan verir. Kollektivin

ictimai rəyi, qəti tələbi böyük tərbiyə gücünə malikdir. Tələbələr kollektivin rəyinə həssaslıqla yanaşır və ona ciddi reaksiya verirlər, onunla hesablaşırlar.

Buna görə də tələbə qruplarında sağlam ictimai rəyin formalaşmasına, onun ayrı-ayrı neqativ hallara qarşı yönəldilməsinə, haqqın, düzlüyün, ədalətin müdafiəsinə, kollektivdə səmimi münasibətlərin yaranmasına yönəltmək çox vacibdir.

Gənclərin zehni, ideya-mənəvi tərbiyəsinə təsir edən amillər sırasında tələbələr **elmi biliklərə, bəşəri və milli dəyərlərə dərinlən yiyələnməsi, müntəzəm şəkildə özünütəhsillə, mütaliə ilə** məşğul olması önəmli yer tutur. Elmlərə, bəşəri və milli dəyərlərə yiyələndikcə gənclər zehni və mənəvi cəhətdən zənginləşir. Özünütəhsil və onun ən mühüm yolu olan müstəqil mütaliə gənclərin həm zehninə, həm də mənəvi aləminə güclü təsir edir: özünütəhsil və özünütərbiyə kitabdan başlanır; bunsuz insanı mənəvi boşluq gözləyir. Tələbə bu halda mədəni adamın ən yüksək səadətindən – kitabla ünsiyyətdə olmaq, intellektual və estetik zövq almaq səadətindən məhrum olur.

Burada başlıca qüvvə – müəllimdir; tələbələrdə biliyə, kitaba həvəs atəşini yandıran ilk qığılcım – müəllimin dərin biliyi, erudisiyası, mütaliəsi, görüş dairəsi, mədəniyyəti və şəxsi ziyalı nümunəsidir.

Suallar və tapşırıqlar

1. Şəxsiyyət, fərd və fərdiyyət anlayışlarını səciyyələndirin.
2. Şəxsiyyətin inkişafı haqqında baxışları müqayisə edin.
3. Şəxsiyyətin inkişafının mənbəyini izah edin. Nə üçün eyni ailədə böyüyən iki insan bəzən bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir?
4. Şəxsiyyətin inkişafına dair hansı nəzəriyyələr vardır ? Onlara münasibətinizi bildirin.
5. Şəxsiyyətin inkişafında bioloji və sosial amillərin rolu nədən ibarətdir?
6. Tələbə şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərini izah edin.
7. Tələbə şəxsiyyətinin inkişafının pedaqoji-psixoloji şərtlərini səciyyələndirin.

Ədəbiyyat

1. Rüstəmov F., Dadaşova T. Ali məktəb pedaqogikası. B., 2007.
2. Kazımov N. Ali məktəb pedaqogikası. B., 1999.
3. İsmixanov M., Bəxtiyarova R. Ali məktəb pedaqogikası (mühazirə kursu). B., 2010.
4. M.İsmixanov. İnsan xarakteri və münasibətləri (ailə, sevgi, dostluq). B.,

2009.

IV müəhazirə

Pedaqoji prosesdə müəllimin rolu. Ali məktəb müəllimi

Plan:

1. Müəllimin cəmiyyətdə və pedaqoji prosesdə rolu. Müəllimlik işinin xüsusiyyətləri.
2. Ali məktəb müəlliminin funksiyaları, hüquq və vəzifələri
3. Müəllimin peşə qabiliyyətləri
4. Müəllimin şəxsi keyfiyyətləri və pedaqoji ustalığı

1. Müəllimin cəmiyyətdə və pedaqoji prosesdə rolu.

Müəllimlik işinin xüsusiyyətləri

Gənclərin təlim-tərbiyəsində, yüksək hazırlıqlı mütəxəssislər kimi yetişməsində müəllim çox *böyük rol oynayır*. Cəmiyyətin, millətin gələcəyi, müəyyən mənada, müəllimin əlindədir. Millət məktəbdən, müəllimdən başlanır. Deyirlər ki, bir milləti məhv etmək üçün onun müəlliminin və həkiminin savadsız olması kifayətdir: biri milləti mənəvi cəhətdən, digəri isə fiziki cəhətdən şikəst edəcəkdir. Bu hal müəllim kadrlarının hazırlığına xüsusi diqqət yetirməyi tələb edir.

Müəllim cəmiyyətdə aparıcı qüvvədir. O, yaşlı nəslin təcrübəsini gənc nəsle verir. Görkəmli şəxsiyyətlər müəllimin əməyinə yüksək qiymət vermiş, müəllimi günəşə, bağbana, mühəndisə, heykəltəraşa, sərkərdəyə, həkimə bənzətmişlər. Çünki o, günəş kimi insanlığa mənəvi həyat verir; bağban kimi uşaq və gənclərə daim qayğı göstərir; mühəndis kimi insan qəlbinin layihəsini cızır; heykəltəraş kimi gənc qəlbi və ağıl cılalayır; sərkərdə kimi cahilliyə, vəhşiliyə, şərə qarşı amansız mübarizə aparır; həkim kimi millətin mənəvi sağlamlığı keşiyində durur.

Cəmiyyətdə olduğu kimi, *məktəbdə də müəllim böyük qüvvədir*. Gənc nəslin bilik və tərbiyə səviyyəsi, aqlının və qəlbinin formalaşması, ilk növbədə, müəllimdən, onun peşə-ixtisas və vətəndaşlıq keyfiyyətlərindən asılıdır.

Pedaqoji fəaliyyəti düzgün qurmaq üçün **müəllimlik işinin xüsusiyyətlərini** nəzərə almaq lazımdır. Bu xüsusiyyətlərə daxildir:

- a) Müəllimlik *şərəfli işdir*; çünki öz həyatını xalqın gələcəyinə həsr edir. Xalqa

verilmiş həyat isə xoşbəxtlikdir.

b) Müəllimlik *məsuliyyətli işdir*; çünki o, ən qiymətli kapital olan insanla işləyir; bu işdə isə səhvə yol vermək olmaz.

c) Müəllimlik *çətin və mürəkkəb işdir*; çünki müəllimin fəaliyyət obyektı olan insan özü mürəkkəbdır, zəngin və incədir.

Pedaqoji fəaliyyətin çətinliyi həm də ondadır ki, müəllimin tərbiyə etdiyi *insan dəyişkəndir*; bu gün zəif oxuyan, intizamsızlıq edən sabah düzələ bilər və ya əksinə. Müəllim öz yetirmələrinin inkişafını izləməli, təhlil etməli, onları düzgün istiqamətləndirməlidir.

ç) Müəllimlik *yaradıcı işdir*: çünki müəllim hazır göstərişlərlə işləyə bilməz. Hər bir konkret halda qarşıya çıxan məsələlərə müstəqil və yaradıcı yanaşmaq, qeyri-standart qərarlar qəbul etmək lazım gəlir. Bunun üçün müəllimdən müstəqil düşünmə, yaradıcı təfəkkür tələb olunur.

Görkəmli rus pedaqoqu və psixoloqu P.P.Blonskinin təbirincə desək, həqiqi müəllim ensiklopedik lüğət yox, Sokrat olmalıdır. Müasir dövrdə sadəcə bilikli müəllim olmaq azdır; məktəbə yaradıcı, tədqiqatçı müəllim lazımdır.

Ali məktəb müəllimi pedaqoji fəaliyyətin xüsusiyyətlərini nəzərə almalı, normativ tələblərlə özünün yaradıcılığını əlaqələndirməyi bacarmalıdır.

2. Ali məktəb müəlliminin funksiyaları, hüquq və vəzifələri

Ali məktəb müəlliminin fəaliyyətinin səmərəliliyi onun öz funksiyalarını yüksək səviyyədə yerinə yetirməsi ilə sıx bağlıdır. Bu funksiyalara daxildir: təhsilverici, tərbiyəedici, inkişafetdirici, stimullaşdırıcı, elmi-tədqiqatçılıq funksiyaları.

Təhsilverici funksiya ali məktəbdə verilən profilə uyğun olaraq tələbələrə sistemləşdirilmiş elmi biliklərlə, peşə-ixtisas hazırlığına müvafiq bacarıq və vərdişlərlə silahlandırmaqda ifadə olunur. Bunun üçün tələbələrə hazır informasiyaların ötürülməsi azdır; onların özlərinin müstəqilliyini artırmaq, onları yaradıcı axtarışlara geniş cəlb etmək vacibdir. *Təhsildə ağırlıq hafizəyə, yaddaşa yox, daha çox təfəkkürə, sərbəst fikrə düşməlidir*. Müəllim tələbələrə “Nədir?”, “Nəyə deyilir?”, “Hansılar-

dır?” suallarından daha çox “Nə üçün?”, “Nə ilə fərqlənir?”, “Hansı fikir düzgündür?”, “Sən bu haqda nə fikirləşirsən?” və s. bu kimi suallara müraciət etməklə təlim materiallarının şüurlu mənimsənilməsinə, müstəqil və tənqidi təfəkkürün inkişafına şərait yaratmış olur.

Hər bir müəllim öz fənni daxilində tələbələrdə özünütəhsil tələbatı tərbiyə etməlidir. İlk növbədə, *müəllim tələbələr üçün dərin bilik, geniş erudisiya, ağıl, intellekt*, elmi maraqların zənginliyi *nümunəsi* olmalıdır. V.A.Suxomlinskiy-in təbirincə desək, əgər müəllim təkcə bir neçə gün öz intellektual inkişafından qalarsa, o, yetirmələri üçün bilik məşəli olmaqdan məhrum olacaqdır.

Tərbiyedici funksiya bütün vasitələrlə – təhsilin məzmunu, təşkil prosesi, metod və priyomlarla tələbələrdə mütəxəssis üçün zəruri olan fərdi və peşə keyfiyyətlərinin formalaşmasına, onların yetkin şəxsiyyət kimi inkişafına kömək göstərməkdə ifadə olunur. Ali məktəb müəllimi hansı elmi tədris etməsindən asılı olmayaraq hər şeydən əvvəl, tərbiyəçidir.

Ən başlıcası isə, ali məktəb müəllimi, bir ziyalı kimi, öz şəxsiyyəti ilə tələbələr üçün *tərbiyə nümunəsi olmalıdır, çünki şəxsiyyət – şəxsiyyətlə, vicdan – vicdanla, inam – inamla, düzlük – düzlüklə tərbiyə olunur*.

Tərbiyə funksiyası bir çox vasitələrlə, o cümlədən *müəllim-tələbə münasibətlərinin düzgün qurulması* yolu ilə reallaşır. Müəllim tələbəni bir şəxsiyyət kimi qəbul etməli, onunla şəxsiyyət kimi rəftar etməli, onda *şəxsi ləyaqət, özünəhörmət hisslərini formalaşdırmağa*, onu özünütərbiyəyə cəlb etməyə çalışmalıdır. Əsl tərbiyə – insanı özünütərbiyəyə sövq etməkdir.

İnkişafetdirici funksiya – təlim və tərbiyə prosesində gənclərin *psixi inkişafını* təmin etməkdə ifadə olunur. Tələbələrə hazır informasiyaları çatdırmaqdan əlavə, onları axtarışlar aparmaq, müstəqil düşünmək, tədqiq etmək üçün çalışmalar, problemlər üzərində işlətmək qat-qat səmərəlidir. *Elmi biliklər tələbənin əqli səyinin nəticəsi olmalıdır*. Problemləri tədqiq etmək, fərziyyələr irəli sürmək, nəticə çıxarmaq tələbəyə özünü təsdiq, ictimaiyyətə hörmət hissi bəxş edir, onu daha yeni problemlərin müstəqil həllinə sövq edir.

Stimullaşdırıcı funksiya – tələbəni müxtəlif yollarla təhsilə təhrik etməyi və istiqamətləndirməyi nəzərdə tutur. Başlıca amil tələbədə *mənəvi tələbatların formalaşdırılmasıdır*. Elmi biliklərə yiyələnmək daxili tələbatdan doğduqda daha səmərəli nəticələr əldə etmək mümkündür. Təhsilin çətin məqamlarında *müəllim tələbələrini* (şagirdləri) hədələməklə, əsəbi hərəkətlərlə, imtahan qiymətləri ilə *qorxutmamalı, əksinə, onlarda inam və ümid qığılımları oyatmalıdır*.

Hər sahədə olduğu kimi, təhsildə də motivlər emosiyalarla sıx bağlıdır. *İstənilən işə maraq, meyl yaratmaq üçün bu iş insanda müsbət emosiyalar doğurmalıdır*. Mənfi emosiyalar (qorxu, inamsızlıq, təşviş, həyəcan) işə, təlimə səyi azaldır. Müəllimin xoş sözü, tərif, müsbət rəyi, inamı, çətin anda köməyə gəlməsi tələbəyə sanki qüvvət verir, onu daha yaxşı oxumağa ruhlandırır.

Elmi-tədqiqatçılıq funksiyası ali məktəb müəllimi üçün daha spesifik funksiyadır. Orta məktəbdən fərqli olaraq ali məktəbdə elm tədris olunur, *müəllim* də elmi tədris edən *alimdir*, eyni zamanda müəyyən elmi problem üzərində işləyən tədqiqatçıdır. Elmi-tədqiqat işinin nəticələrini tədris prosesinə tətbiq etməklə müəllim tədrisin keyfiyyətini yüksəltməyə, tələbələrdə elmə marağın güclənməsinə şərait yaratmış olur.

Müəllimin funksiyaları onun hüquq və vəzifələrindən ayrılmazdır.

Müəllimin hüquq və vəzifələri Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununda öz əksini tapmışdır (maddə 33). Müəllimin hüquqları aşağıdakılardır:

- normal əmək, elmi-pedaqoji iş və təhsil şəraiti, müasir standartlara cavab verən texnologiyalarla təmin olunmaq hüququ;
- təhsil müəssisəsinin nizamnaməsinə uyğun olaraq təhsil prosesinin təşkilində və idarə olunmasında fəal iştirak etmək hüququ;
- tədrisin formasını, metodlarını və vasitələrini sərbəst seçmək hüququ və s.

Müəllimin vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- təhsil sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində iştirak etmək;
- təhsil proqramlarının mənimsənilməsinə təmin etmək;
- təhsil alanlarda fəal vətəndaş mövqeyi formalaşdırmaq;

- pedaqoji etika və əxlaq normalarına riayət etmək, müəllim nüfuzunu yüksək tutmaq, ziyalılıq nümunəsi göstərmək;

- təhsil alanların şərəf və ləyaqətinə hörmət etmək və s.;

Müəllimin göstərilən hüquq və vəzifələri bir-birilə sıx bağlıdır: o, öz hüquqlarını tələb etdiyi kimi, üzərinə düşən vəzifələri də yüksək səviyyədə yerinə yetirməlidir.

3. Müəllimin peşə qabiliyyətləri

Təlim-tərbiyə işinin səmərəsi müəllimin şəxsi keyfiyyətlərindən, ilk növbədə isə onun pedaqoji peşə qabiliyyətlərindən asılıdır. Müəllimin peşə qabiliyyətləri çoxdur: əsas pedaqoji qabiliyyətlərə daxildir: akademik (nəzəri), didaktik, konstruktiv, ünsiyyət (kommunikativ), təşkilatçılıq, perseptiv qabiliyyətlər.

Akademik (nəzəri) qabiliyyətlər – müəyyən elm sahəsi ilə (fizika, riyaziyyat, pedaqogika, psixologiya və s.) bağlı qabiliyyətlərdir. Akademik qabiliyyətli *müəllim yüksək elmi hazırlığı*, geniş dünyagörüşü, elmi problemlərə dərin marağı ilə seçilir.

Didaktik qabiliyyətlər – müəllimin *öyrətmək məharətidir*. Bəzən müəllimin yüksək elmi səviyyəsi olsa da, öyrətməyi bacarmır.

Didaktik qabiliyyətə malik olan müəllim isə *elmi bilikləri daha yaxşı çatdırır*, mövzunu tələbələrin başa düşəcəkləri şəkildə, onların səviyyəsinə müvafiq tərzdə izah edir, fikirlərin sadə, aydın, anlaşıqlı olmasına çalışır.

Didaktik qabiliyyətlərə yiyələnmək üçün müəllim pedaqoji-psixoloji hazırlığını artırmalı, qabaqcıl pedaqoji təcrübəyə yiyələnməli, həmkarlarının dərslərində olmalı, yaxşı cəhətləri götürüb onlardan yaradıcı şəkildə istifadə etməyə çalışmalıdır.

Konstruktiv qabiliyyətlər – müəllimin özünün və tələbələrin fəaliyyətini *layihələşdirmək* bacarıqlarında ifadə olunur. Bunun üçün təcrübəli müəllim tədris etdiyi fənnin məqsəd və vəzifələrini, hansı biliklərin, bacarıq və vərdişlərin tələbələrə aşılacağını, onların hansı həcmdə və sistemdə, hansı vasitə və metodlarla keçiləcəyini müəyyənləşdirir, tələbələrlə aparılan bütün iş növlərini və formalarını (mühazirə, məşğələ, fərdi iş, elmi-tədqiqat işi, auditoriyadan kənar işlər və s.) planlaşdırır.

Ünsiyyət (kommunikativ) qabiliyyətləri – adamlarla qarşılıqlı münasibət ya-

ratmaq bacarığında ifadə olunur. Bu bacarıqlara yiyələnmiş müəllimlər tələbələrle düzgün ünsiyyət yarada bilir, tələbələrin və həmkarlarının hörmətini qazanır, təlim-tərbiyə işində yüksək nəticələr əldə edirlər.

Ünsiyyət prosesində insanın başqa adamları qavraması və onlara münasibinin xarakteri *bir çox amillərlə* bağlıdır. Aparıcı amillər kimi şəxsiyyətin dünyagörüşü, əqidə və baxışları, tələbatlarının xarakteri və onların təmin olunması vəziyyəti, başqa adamların onun üçün subyektiv əhəmiyyət kəsb etməsi (onun hansısa maraqlarının ödənilməsində iştirakı) mühüm rol oynayır. Bu amillərdən, xüsusən tələbatların təmin edilməsi vəziyyətindən asılı olaraq insan başqa adamlara fərqli (neqativ və pozitiv, kəskin və sakit) münasibət göstərir. Neqativ şəxsiyyət tipli adamlarda sərtlik, kobudluq, kinlilik, qapalılıq və s. bu kimi keyfiyyətlər dominantlıq təşkil edir. Onlar başqa adamlara, necə deyərlər, “qara eynəklə” baxır, onları mənfi planda qavrayır və onlara mənfi emosional münasibət bəsləyirlər. Xeyirxah, həssas, səmimi, vicdanlı adamlarda isə pozitiv tipli kommunikativ özək formalaşır. Belələri adamlara, “yaşıl eynəklə” baxır, onları müsbət planda qavrayır və onlara müsbət emosional münasibət bəsləyirlər.

Neqativ və pozitiv ünsiyyət tipləri *müəllimlər içərisində də özünü göstərir*. Xəstəliyi üzündən fərdi iş üçün tapşırığı yerinə yetirməyən tələbəyə müəllimlərdən biri deyir: “Xəstəliyinin mənə dəxli yoxdur, tapşırığı sabah mütləq gətir, yoxsa sıfır (0) bal yazacağam”. Digər müəllim isə başqa mövqedən çıxış edir: “Xəstələnib tapşırığı yerinə yetirmədiyən üçün çox heyfslənirəm. Amma imkan olanda tapşırığı yerinə yetirərsən. Ehtiyac olsa, məndən məsləhət ala bilərsən”. Göründüyü kimi, iki müəllim eyni vəziyyətə çox fərqli münasibət bildirir: birinci halda neqativ, ikinci halda isə pozitiv ünsiyyət tipi özünü göstərir. Birinci müəllim tələbəyə sadəcə *tərbiyə obyektini* kimi baxırsa, *ikinci müəllim ona tərbiyənin fəal subyektini kimi yanaşır, insanı ali dəyər kimi qiymətləndirir və ona bu cür də münasibət göstərir*. Hər bir müəllim özündə və tələbələrində insana münasibətdə humanist kommunikativ özək formalaşdırmağa çalışmalıdır. Belə olduqda müəllim tələbələrle normal ünsiyyət qurur, onun nüfuzu da yüksəlir.

Ünsiyyət qabiliyyətləri içərisində **pedaqoji takt** mühüm yer tutur. Pedaqoji takt – müəllimin tələbəyə səmərəli təsir vasitələrini tapıb tətbiq etməsi, bu zaman müəyyən ölçü hissi gözləməklə düzgün ünsiyyət qurması bacarığıdır. Pedaqoji takt ünsiyyətdə müəyyən hədd göstərməkdə, həddi aşmamaqda, “*qızıl orta xətt*” *tapmaqda* ifadə olunur. Ünsiyyət prosesində *həddi aşmaq, israfçılıq əks nəticələrə gətirib çıxarır*: hədsiz tələbkərlilik itaətsizlik doğurur, hədsiz yumşaqlıq saymazyanalığa səbəb olur, hədsiz tənqid insanın heysiyyətinə toxunur, onda özünümüdafiə meylı və etiraz doğurur.

Pedaqoji takt yaranmış *çətin situasiyadan ustalıqla çıxmaq bacarığında* da özünü göstərir. Bəzən yaranmış vəziyyətdən çıxmaq üçün müəllim *neqativ-mənfi yönəlişliyi (ustanovkanı) pozitiv-müsbət yönəlişliklə əvəz etməyə* çalışır. Tələbə söhbət etməklə mühazirəyə mane olur. Bu zaman müəllim özündə yaranmış mənfi emosiyaları (qışqırıq, hədə, cəza, tənqid) müsbət emosiya (yumor, zarafat, istehza) ilə əvəz etməklə gərginliyin, əsəbiliyin, münaqişənin qarşısını alır (“Cavan oğlan, görünür ürəyin sözlə doludur, söhbətin bir hissəsini tənəffüsə saxla”, “Deyəsən, bu gün sən çayına dilotu qatıblar”).

Pedaqoji takta malik müəllim *tənqiddə çox yer vermir, çünki tərif və mehribanlıq şəraitində insan tənqid şəraitində olduğundan daha yaxşı çalışır*.

Ünsiyyət qabiliyyətləri təşkilatçılıq qabiliyyətləri ilə sıx bağlıdır.

Təşkilatçılıq qabiliyyətləri – müəllimin özünün və tələbələrin, habelə tələbə kollektivinin *fəaliyyətini təşkil edib istiqamətləndirməklə* bağlı qabiliyyətlərdir. Bu qabiliyyətlər pedaqoji fəaliyyət üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir, çünki bütövlükdə pedaqoji fəaliyyət təşkilatçılıq xarakteri daşıyır.

Perseptiv qabiliyyətlər – tələbənin daxili aləminə nüfuz etmək, *psixi halını duymaq* bacarıqlarıdır. O özündə *bir neçə bacarığı birləşdirir*: pedaqoji müşahidəçilik, başqalarının halına acımaq, pedaqoji intuisiya.

Pedaqoji müşahidəçilik tələbənin, eləcə də kollektivin zahirə əlamətləri, davranışı əsasında onun daxili vəziyyəti, psixi halı, inkişafı (bilik və davranışdakı kəsirlər, yaxud müsbət dəyişikliklər) haqqında informasiyalar əldə etmək bacarığıdır. Bu isə müəllimə öz işini düzgün qarmaqda kömək edə bilər.

Müşahidəçilik başqa bir bacarıqla – *empatiya (adamları başa düşmək, onların*

dərdinə şərik olmaq) bacarığı ilə sıx bağlıdır. Adamların daxili aləmini qavramaq (o cümlədən mimika ilə), onların sevinc və kədərini bölüşdürmək hər cür ünsiyyətdə, xüsusən pedaqoji ünsiyyətdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu bacarığın tətbiqi üçün müəllim özünü tələbənin yerində qoymalı, onun maraq və qayğıları ilə bölüşməyə çalışmalıdır.

Müşahidəcilik və təcrübə insanda *intuisiya qabiliyyətinin* inkişafına əsas verir. Müəllimin fəaliyyətində intuisiya həm də pedaqoji fəhmdə ifadə olunur. Usta müəllim pedaqoji prosesin və ya konkret insanın inkişafının gedişini qabaqcadan duyur, buna müvafiq olaraq profilaktik tədbirlər görür.

Nəzərdən keçirilən qabiliyyətlərə mükəmməl yiyələnən müəllim düzgün ünsiyyət qurmaqla təlim-tərbiyə işində yüksək nəticələr əldə edir.

Pedaqoji qabiliyyətlər müəllimin şəxsi keyfiyyətləri ilə sıx bağlıdır.

4. Müəllimin şəxsi keyfiyyətləri və pedaqoji ustalığı

Müəllimin pedaqoji fəaliyyəti onun şəxsi keyfiyyətlərindən ayrılmazdır. Başqa peşə sahələrindən fərqli olaraq müəllimin şəxsiyyəti onun işinə – pedaqoji prosesə bilavasitə təsir göstərir. Müəllim, ilk növbədə öz şəxsiyyəti ilə tərbiyə edir. Buna görə də o, əsl mənada şəxsiyyət olmalı, kamil şəxsiyyət səviyyəsinə yüksəlməlidir.

Müəllimin şəxsi keyfiyyətləri çoxdur. Onları bir neçə qrupda birləşdirmək olar:

1. *Müəllimin ideya-vətəndaşlıq keyfiyyətləri.* Buraya müəllimin ideya inamı, məslək və əqidəsi, vətəndaşlıq yetkinliyi, siyasi şüurluluğu, elmi dünyagörüşü, sosial fəallığı, yüksək ziyalılığı kimi keyfiyyətlər daxildir. Müəllim yüksək əqidə, məslək sahibi, müəllim-Vətəndaş olmalıdır. O, xalqın, vətənin problemləri ilə yaşamalrı, gəncliyi də bu ruhda yetişdirməlidir.

2. *Müəllimin peşə keyfiyyətləri.* Buraya müəllimin dərin zehni biliklərə malik olması, yüksək ixtisas və peşə hazırlığı, pedaqoji-psixoloji və metodik ustalığı, təlim-tərbiyə işini yüksək səviyyədə həyata keçirmək bacarığı, nikbinlik, tələbkərlıq, məsuliyyət hissi, pedaqoji mərifət, tələbə psixologiyasına bələdlik, onlarla düzgün qarşılıqlı münasibətlər qurmaq bacarığı, tələbələrə tədris etdiyi elmə və seçilən ixtisasa maraq ya-

ratmaq bacarığı və s. daxildir. Müəllimin ən başlıca keyfiyyəti öz *elmini dərinləndirən bil-məsi və sevməsidir*.

Təcrübə göstərir ki, sevilən fənn bir neçə dəfə tez və möhkəm mənimsənilir. Tələbələrin əksəriyyətinin ümumi rəyinə görə, öz elmini dərinləndirən bilən, sevən və böyük həvəslə tələbələrə öyrədən müəllimlərə – nüfuzlu alimlərə məşğələlərdə “bilmirəm” deməyə adam utanır.

Pedaqoji peşəkarlıq müəllimdən bir sıra *peşə keyfiyyətləri* tələb edir:

Ünsiyyətçilik – tələbənin daxili aləminə nüfuz etməyə imkan verir;

Özünü ələ almaq bacarığı – müəllimə öz hisslərini idarə etməyə, özünə nəzarət etməyə imkan verir;

Təkidlilik – qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmağa, prinsipial olmağa kömək edir;

Qarşılıqlı anlaşma – müəllim və tələbə bir-birini başa düşməyəndə ünsiyyətdə soyuqluq, bəzən də münaqişə yaranır;

Qayğıkeşlik – gənclərin qəlbinə qayğı ilə yanaşdıqca onlar tərbiyəçi üçün açıq olur; yalnız özünü sevər egoist müəllim yaxşı tərbiyəçi ola bilməz;

Nikbinlik və yumor hissi – kollektivdə nikbin, şən ovqat yaratmağa imkan verir.

Bu keyfiyyətlərlə yanaşı peşəkar müəllim yeni pedaqoji təfəkkürə yiyələnmalı, idrak və praktik məsələlərin həllinə yaradıcı şəkildə yanaşmağı bacarmalıdır, tələbələrə müstəqil, tənqidi, yaradıcı, dialektik təfəkkürün inkişafı qeydinə qalmalıdır.

3. *Müəllimin şəxsi-mənəvi keyfiyyətləri*. Buraya ədalətlik, xeyirxahlıq, humanizm, düzlük, doğruluq, sadəlik, təvazökarlıq, vicdanlılıq, məsuliyyətlik, mədəniyyətlik, pedaqoji etika və b. keyfiyyətlər daxildir. Müəllimin şəxsi keyfiyyətləri onun təlim-tərbiyə işinə təsirsiz qalmır. Yaxşı müəllim, hər şeydən əvvəl, yaxşı tərbiyəçidir, nəcib, alicənab, mədəni insandır.

Müəllimlik humanist peşədir. *Tərbiyənin məqsədi – insanlıq, vasitəsi isə - insana qayğı, hörmət və sevgidir*. Humanizm xeyirxahlıqla, ədalətliklə, tələbkarlıqla vəhdət təşkil edir. *Ədalət* – pedaqoji mədəniyyətin əsasıdır: “Ədalət insan qəlbinə nəcibləşdirir, ədalətsizlik isə kobudlaşdırır, qəddarlıq doğurur” (V.A.Suxomlinski). Buna görə də ədalət ruhu hər sahədə, xüsusən pedaqoji işdə hakim olmalıdır.

Müəllim *əxlaqi saflıq nümunəsi* olmalıdır, çünki bunsuz tərbiyəçi kimi fəaliyyət göstərməyə onun mənəvi haqqı çatmaz. Əxlaqi cəhətdən səbatsız insana gənc nəslin tərbiyəsi kimi çox məsuliyyətli işi tapşırmaq olmaz, çünki müəllim özündə olmayan keyfiyyətləri başqalarına verə bilməz. Buna görə də *müəllim tərbiyə işinə özündən başlamalı, müntəzəm olaraq özünütərbiyə ilə məşğul olmalıdır*. Müəllim yüksək mədəniyyəti və mənəviyyatı ilə gəncləri nəcib şəxsiyyətlər kimi yetişdirə bilər. O, özündə zahir və daxili mədəniyyəti, müsbət əxlaqi keyfiyyətləri (düzlük, doğruluq, sadəlik, xeyirxahlıq və b.) cəmləşdirməli, kamil şəxsiyyət olmalıdır.

4. *Müəllimin iradi-emosional keyfiyyətləri*. Pedaqoji fəaliyyətin və ünsiyyətin səmərəsi müəllimin iradi-emosional keyfiyyətlərindən də çox asılıdır. Müəllim iradəli, səbrli, təmkinli olmalı, *öz hissi-emosional halını idarə etməyi bacarmalıdır*. Müxtəlif xarakterli, müxtəlif səviyyəli tələbələrlə işləmək nə qədər çətin olsa da müəllim öz hisslərinə, danışığına, hərəkətlərinə nəzarət etməli, hər şeydən ötrü əsəbiləşib özündən çıxmamalıdır. Əsəbilik, hay-küy, qışqırıq, hədə-qorxu, cəza müəllimin pedaqoji səriştəsizliyinin göstəricisidir: qışqırıq, hay-küy olan yerdə kobudluq, anlaşılmaqlıq, emosional gönüqalınlıq olur. Kobudluq kobudluq doğurur.

Müəllim üçün vacib keyfiyyətlərdən biri də tələbələr yanında *nüfuza* malik olmasıdır. Dərin bilik, mədənilik və mənəviyyət nümunəsi olan müəllimin nüfuzu da yüksək olur. Nüfuzu qazanmaq çətin, itirmək isə asandır: yersiz hərəkət, ədalətsiz münasibət, ehtiyatsız söz müəllimi nüfuzdan sala bilər. Buna görə də hər bir müəllim sözlərinə və hərəkətlərinə məsuliyyətlə yanaşmalı, öz nüfuzunun keşiyində durmalıdır.

Müəllimin pedaqoji ustalığı

Müəllimin pedaqoji ustalığı – az qüvvə və vaxt sərf etməklə səmərəli nəticələrə nail olmaq bacarığıdır. Bu bacarığa yiyələnən müəllim təlim-tərbiyə işini düzgün qurmaqla yüksək nəticələr qazanır, tələbələrlə yaxşı ünsiyyət yaradır, böyük hörmət və nüfuz sahibi olur. Pedaqoji ustalığı müəllimin fəaliyyətinin humanist istiqamətliyi, pedaqoji bilik və qabiliyyətlərinin, habelə pedaqoji texnikasının məcmusudur. *Pedaqoji ustalığın bu ünsürlərini ayrılıqda nəzərdən keçirək.*

1) *Müəllim şəxsiyyətinin humanist istiqaməti* – pedaqoji fəaliyyətin və ustalığın əsasını təşkil edir. Buraya müəllimin idealları, maraqları, sərvət meylləri, dünyagörüşü, pedaqoji fəaliyyətə və tələbəyə baxışları və s. daxildir. Humanist istiqamət gündəlik konkret vəzifələrin həllində müəllimin düzgün mövqe tutmasına, məqsədəuyğun şəkildə fəaliyyət göstərməsinə, tələbələrle normal ünsiyyət qurmasına, pedaqoji fəaliyyətin strategiya və taktikasını düzgün müəyyənləşdirməsinə kömək göstərir.

2) *Pedaqoji peşə bilikləri* – müəllimin ustalığının vacib şərtidir. *Elmi-pedaqoji biliklərə mükəmməl yiyələnmədən*, nəzəri bilikləri təcrübəyə tətbiq etmədən *ustad müəllim olmaq mümkün deyildir*. Eyni pedaqoji təhsilə və stajə malik olan iki müəllimin pedaqoji fəaliyyətdə müxtəlif nəticələr əldə etməsi, ilk növbədə, onların nəzəri hazırlığı və pedaqoji ustalığı ilə izah olunur.

Müəllim psixoloji biliklərə də yiyələnməli, *yaxşı psixoloq olmalıdır*. Pedaqogika və psixologiyanı yaxşı bilməyən müəllim, K.D.Uşinskinin sözləri ilə desək, lazımı tibbi hazırlığı olmayan ara həkiminə bənzəyir.

3) Pedaqoji ustalığın mühüm bir unsurunu *pedaqoji-peşə qabiliyyətləri* təşkil edir. Müəllim əvvəlki bölmədə nəzərdən keçirilən peşə qabiliyyətlərinə – akademik, didaktik, konstruktiv, ünsiyyət, təşkilatçılıq, perseptiv və b. qabiliyyətlərə mükəmməl yiyələndiyi zaman ustad pedaqoq sayıla bilər. Bu qabiliyyətlər ayrılıqda yox, qarşılıqlı vəhdətdə, kompleks halında tətbiq olunduqda yüksək nəticələr əldə etmək mümkündür.

4) Müəllimin pedaqoji ustalığının daha vacib bir unsurunu **pedaqoji texnika** təşkil edir. Pedaqoji texnika müəllimin davranışının zahirı forması olub, bir sıra bacarıqlarda ifadə olunur: müəllimin zahirı görünüşü, özünü idarə etməsi, emosional vəziyyəti, nitq texnikası və s.

Müəllimin zahirı görkəmi estetik və pedaqoji tələblərə cavab verməlidir: onun geyimi, saçı səliqəli, qadın müəllimlərin istifadə etdikləri bəzək əşyaları və kosmetik vasitələr müəyyən hədd çərçivəsində olmalıdır. Müəllimin zahirı görkəminin estetik təsiri onun sifət ifadəsində, yerində, oturuşu və duruşunda, baxışında, jestlərində yəni davranışın hər bir xırdalığında öz əksini tapmalıdır. Davranışın bu xırda detalları tələbələrdə müəllimin sakit, təmkinli, mehriban, inamlı bir şəxsiyyət olması haqda tə-

səvvür yaratmalıdır. Müəllimin stola yayılmış oturuşu, yerə dikilmiş başı, süst qolları, laqeyd baxışları onun daxilən zəifliyini, özünə inamsızlığını göstərir.

Müəllimin mimikası, jestləri danışığın məzmununa uyğun olmalı, informasiyanın emosional təsirini artırmağa xidmət etməlidir: xoş bir məsələdən danışanda müəllimin sifəti də xoş ifadə almalı, gözləri “gülməli”, səsi mülayim olmalıdır. Ciddi bir məsələdən gülümsəyərək danışmaq olmaz.

Pedaqoji texnika *müəllimin öz emosiyalarını, əhvalını idarə etmək bacarığında* da ifadə olunur. Müəllim şən və nikbin olmalı, yeri gəldikcə zarafat etməyi bacarmalı, yumor hissinə malik olmalıdır. Müxtəlif vəziyyətlərdə (məşğələdə, ünsiyyət prosesində, sevinc və kədərli hallarda, əsəbi vəziyyətdə) müəllimin öz emosional halını idarə etməsi vacib şərtidir. Buna görə də müəllim daim özünə nəzarət etməli, özünü ələ almağa çalışmalıdır.

Pedaqoji ustalığın nəzərdən keçirilən ünsürləri bir-birilə qarşılıqlı vəhdət təşkil edir. Belə ustalığa nail olmaq üçün müəllim öz fəaliyyətini humanist istiqamətdə qurmalı, pedaqoji peşə biliklərinə və qabiliyyətlərinə, pedaqoji texnikaya yiyələnəlməlidir. Pedaqoji ustalıq hazır verilmir; müəllim öz üzərində müntəzəm, sistemli və məqsədyönlü şəkildə işləməklə ona yiyələnə bilər. A.S.Makarenkonun təbirincə desək, həkimlərə, musiqiçilərə müvafiq peşə bacarıqları, ustalıq öyrədildiyi kimi, gələcək müəllimlərə də pedaqoji ustalığı öyrətmək – xüsusi kurs keçmək lazımdır.

Sual və tapşırıqlar

1. Müəllimin cəmiyyətdə və pedaqoji prosesdə rolunu şərh edin.
2. Müəllimlik işinin hansı xüsusiyyətləri vardır?
3. Ali məktəb müəlliminin funksiyaları hansılardır?
4. Ali məktəb müəlliminin hüquq və vəzifələri nədən ibarətdir?
5. Müəllimin peşə qabiliyyətlərini səciyyələndirin.
6. Müəllim hansı şəxsi keyfiyyətlərə malik olmalıdır?
7. Pedaqoji ustalıq nədir? Onun tərkib ünsürlərini səciyyələndirin.
8. “Pis tələbə yoxdur, pis müəllim var” fikrinə münasibətinizi bildirin.

Ədəbiyyat

1. Rüstəmov F., Dadaşova T. Ali məktəb pedaqogikası. B., 2007.
2. Kazımov N. Ali məktəb pedaqogikası. B., 1999.

3. İsmixanov M., Bəxtiyarova R. Ali məktəb pedaqogikası (mühazirə kursu). B., 2010.
4. Əliyev B.H., Əliyeva K.R. Yaradıcı müəəlim hazırlığının bəzi məsələləri. BDU "Xəbərləri" (Sosial-siyasi elmlər seriyası), №2, 2008.

V mühazirə

Ali məktəb didaktikasının predmeti.

Təlim prosesinin mahiyyəti, qanun və prinsipləri.

Plan:

1. Ali məktəb didaktikasının predmeti, kateqoriyaları və vəzifələri
2. Təlim prosesinin mahiyyəti, hərəkətverici qüvvələri və funksiyaları
3. Təlim prosesinin metodoloji və elmi-nəzəri əsasları
4. Təlimin qanunları və prinsipləri

1. Ali məktəb didaktikasının predmeti, kateqoriyaları və vəzifələri

Didaktika pedaqogikanın bir hissəsi olub, təlim və təhsil nəzəriyyəsiindən bəhs edir. Didaktika yunanca “didaktikos” – öyrədən, “didasko” – öyrənən sözlərindən götürülmüşdür. Bu termin ilk dəfə alman pedaqoqu V.Ratke (XVI əsr) tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Didaktika elmi biliklər sistemi kimi ilk dəfə görkəmli çex pedaqoqu Yan Amos Komenski (XVII əsr) tərəfindən işlənmişdir.

Didaktika təlim və təhsilin nəzəri əsaslarını tədqiq edən pedaqoji nəzəriyyədir. *Ali məktəb didaktikası* isə ali məktəb pedaqogikasının tərkib hissəsi, ümumi didaktikanın bir sahəsidir. Onun *obyekti* ali məktəbdə təlim-təhsil, habelə tələbə gənclərin peşə-ixtisas hazırlığı prosesidir. *Predmeti* isə ali məktəbdə təlim-təhsil prosesinin qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaq, tələbə gənclərin peşə-ixtisas hazırlığının səmərəli yollarını öyrənməkdən ibarətdir.

Ali məktəb didaktikası ümumi pedaqogikanın kateqoriya və anlayışlarından (pedaqoji proses, tərbiyə, şəxsiyyətin inkişafı, pedaqoji fəaliyyət, pedaqoji texnologiya və b.) istifadə edir. Lakin onun özünəməxsus *kateqoriya və anlayışlar sistemi* vardır. Buraya təhsil, təlim, tədris etmə (öyrətmə), təhsil alma (öyrənmə), özünütəhsil, fasiləsiz təhsil, təlim texnologiyası, təlim diaqnostikası, təhsilin məzmunu və b. daxildir. Bunlardan əlavə ali məktəb didaktikası təlimin məqsədi, qanunları, prinsipləri, məzmunu, vasitə və metodları, təşkili formaları, nəticələri, təlim diaqnostikası, təlim texnologiyaları və s. kateqoriyalara da istinad edir.

Ali məktəb didaktikası qarşısında bir sıra **vəzifələr** durur. Onları bir neçə qrupda birləşdirmək olar:

1. *Təlimin məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi: nə məqsədlə öyrətmək və öyrənmək?* Bu suallara cavab tapmadan didaktika təlim və təhsilin digər məsələlərini həll edə bilməz.

2. *Təhsilin məzmununun müəyyənləşdirilməsi: nəyi öyrətmək və öyrənmək?* Bu məsələlər “Təhsilin məzmunu” mövzusunda nəzərdən keçirilir.

3. *Təlimin vasitə və metodlarının müəyyənləşdirilməsi: necə öyrətmək və öyrənmək?* Bu məsələlər “Təlim metodları və vasitələri”, “Təlimdə nəzarət və qiymətləndirmə” mövzularında nəzərdən keçirilir.

4. *Təlimin səmərəli təşkili formalarını müəyyənləşdirmək: hansı formada öyrətmək və öyrənmək?* Bu məsələlər “Təlimin təşkili formaları” mövzusunda nəzərdən keçirilir.

Didaktikanın qarşısında duran vəzifələri, onun həll etməli olduğu problemləri kompleks halda, qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda götürmək mühüm şərtidir.

2. Təlim prosesinin mahiyyəti, hərəkətverici qüvvələri, funksiyaları və quruluşu

Təlim prosesi öyrədən və öyrənənlərin qarşılıqlı fəaliyyəti olub, onun mərkəzində tələbənin formalaşmaqda olan şəxsiyyəti, idrak fəaliyyəti durur.

Təlim prosesinin inkişafının əsas *hərəkətverici qüvvəsini ziddiyyətlər və onların həlli* təşkil edir. Bu prosesdə həm xarici, həm də daxili ziddiyyətlər özünü göstərir. Əsas xarici ziddiyyət cəmiyyətin tələbləri ilə təlim prosesinin səviyyəsi arasındakı ziddiyyətdir.

Təlim prosesində tələbələrin zehni inkişafında **daxili ziddiyyətlər** də mühüm rol oynayır. Əsas daxili ziddiyyət *tələbələrin idrak tələbatları ilə mövcud imkanları* (bilik və bacarıq səviyyəsi) *arasındakı ziddiyyətdir*. Tələbə özünü düşündürən suallara cavab tapmaq, yeni bilikləri mənimsəmək istəyir. Tələbə bütün imkanlarını (biliyini, bacarığını, iradi səyini, psixi qüvvələrini) səfərbərliyə alaraq çətinlikləri aradan

qaldırır, tələbatını ödəyir – yeni biliyə yiyələnir. Deməli, ziddiyyət aradan qalxır. Ziddiyyətlərin həlli, bir tərəfdən, tələbənin zehni, psixi və mənəvi inkişafına kömək edir, digər tərəfdən isə təlim prosesini daha səmərəli qurmağa, təlimin məzmununu, metod və formalarını təkmilləşdirməyə, təlimin funksiyalarını uğurla yerinə yetirməyə imkan verir.

Təlimin funksiyaları. Təlim üç başlıca funksiyanı (latınca *functio* – “icra”, “fəaliyyət” deməkdir) yerinə yetirir: təhsilverici, tərbiyəedici və inkişafetdirici funksiyalar. *Təhsilverici funksiya* – tələbələrə sistemli elmi biliklər, bacarıq və vərdişlər aşılamaqda ifadə olunur.

Təlimin tərbiyəedici funksiyası təlim prosesindən həm də tərbiyə məqsədi ilə istifadə etməyi nəzərdə tutur. Tərbiyə funksiyası həm təlimin məzmunu ilə, həm də təşkili metodları, müəllimin şəxsi nümunəsi və ünsiyyət vasitəsilə həyata keçirilir.

Təlimin inkişafetdirici funksiyası təlim prosesində tələbələrin zehni qüvvələrini, qabiliyyətlərini, psixi proseslərini (diqqət, nitq, təfəkkür, hafizə, təxəyyül və s) inkişaf etdirməkdə ifadə olunur. Təlim özlüyündə psixi proseslərin inkişafını təmin etmir; bunun üçün təlimi xüsusi istiqamətləndirmək lazımdır.

Təlim prosesinin göstərilən funksiyaları bir-birindən ayrılıqda yox, qarşılıqlı əlaqədə, həm də kompleks halında həyata keçirilməlidir. Yalnız bu şərtlə müəllim tələbələrin şəxsiyyət – Vətəndaş və mütəxəssis kimi formalaşmasına, psixi inkişafına kömək göstərə bilər.

Təlim prosesinin quruluşu. Təlim prosesi mürəkkəb quruluşa malikdir. Onun iki tərəfi – daxili və zəhəri tərəfləri fərqləndirilir. *Təlim prosesinin daxili quruluşu* dedikdə, tələbənin təlim – idrak fəaliyyətinin struktur ünsürləri başa düşülür. Təlim prosesinin daxili quruluşunu sxematik daraq belə ifadə etmək olar:

Təlimin məqsəd və vəzifələri → Təlim motivləri → Təlimin məzmunu → Təlimin vasitə və metodları → Təlimin təşkili formaları → Təlimin nəticələri

Təlim prosesinin daxili quruluşu onun zəhəri quruluşu ilə vəhdət təşkil edir. *Təlim prosesinin zəhəri quruluşu* dedikdə, bu prosesin iştirakçıları olan müəllim və tələbələr, habelə təhsilin məzmunu başa düşülür. Təlim prosesinin uğuru təhsilin optimal məzmununun müəyyənləşdirilməsindən, müəllim və tələbənin fəaliyyətinin düzgün

əlaqələndirilməsindən çox asılıdır.

Müasir təlim nəzəriyyəsi öyrədən və öyrənənlərin qarşılıqlı fəallığına, əməkdaşlığına əsaslanır. *Əməkdaşlıq* dedikdə, müəllim və tələbənin eyni məqsədə çatmaq üçün birgə fəaliyyət göstərməsi, hər ikisinin təlimdə fəal mövqe tutması, son nəticə üçün məsuliyyət hiss etməsi başa düşülür. Bəzən təlimin nəticəsi üçün bütün məsuliyyət bir tərəfin üzərinə – ya müəllimin, ya da tələbənin üzərinə qoyulur: “Pis tələbə (şagird) yoxdur, pis müəllim var”, yaxud “Pis müəllim yoxdur, pis tələbə var”. Hər iki mövqe yanlışdır. Təlimin nəticəsi üçün hər iki tərəfin – müəllimin və tələbənin öz məsuliyyət payı vardır: hər kəs öz üzərinə düşən vəzifəni yüksək səviyyədə, məsuliyyətlə yerinə yetirməlidir.

Müasir təlimdə *müəllimin rolu dəyişir*: o, biliklərin ötürücüsü yox, daha çox tələbənin fəal idrak fəaliyyətinin təşkilatçısı, pedaqoq-menecer, məsləhətçi kimi çıxış edir.

Ali məktəbin tədris prosesində *müəllimin öyrətmə fəaliyyətinin quruluşu* bir neçə ünsürdən ibarətdir:

- tələbənin təhsil-idrak fəaliyyətinin təşkili (məqsəd qoyuluşu, motivasiya, problem situasiya yaradılması, təlimatlandırma, istiqamətləndirmə);
- tələbə fəaliyyətinin stimullaşdırılması (maraq, bərk və məsuliyyət hissi);
- tələbənin yaradıcı müstəqil işə cəlb edilməsi;
- nəzarət və tələbənin özünənəzarətinin təşkili;
- tələbənin təhsil-idrak fəaliyyətinin nəticələrinin təhlili və qiymətləndirilməsi.

Tələbənin tədris-idrak fəaliyyətinin quruluşu isə aşağıdakı ünsürlərdən ibarətdir:

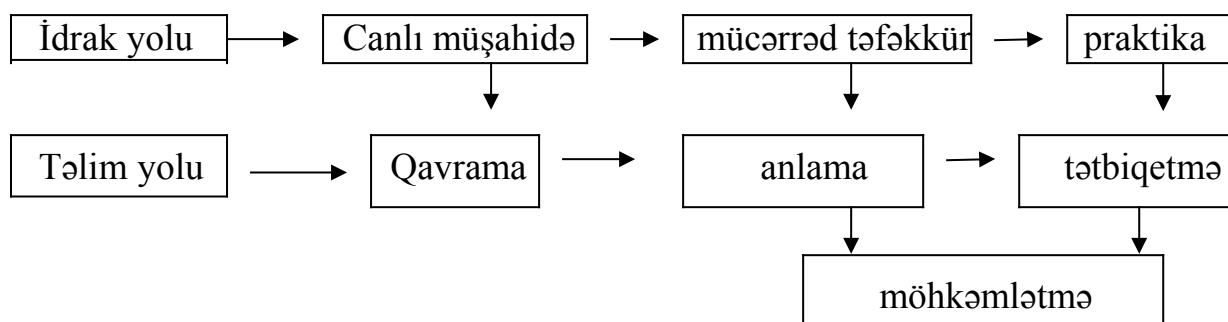
- məqsədin dərk edilməsi;
- motivləşmə;
- təhsil əməliyyatlarının icrası (müstəqil işin, öyrənmənin səmərəli priyomlarının tətbiqi);
- özünənəzarət və özünüqiymətləndirmə.

Təhsilin müvəffəqiyyəti *tələbənin qeyd edilən ünsürlərə nə dərəcədə yiyələnməsindən* asılıdır. Çox vaxt tələbə tənbelliyi üzündən yox, öyrənməyi və müstəqil işləməyi bacarmaması üzündən pis oxuyur. Buna görə də müəllim tələbələrdə təlim fəaliyyətinin, onun ünsürlərinin formalaşması qeydinə qalmalıdır. Belə olduqda təlimi özünütəhsillə, nəzarəti özünənəzarətlə, qiymətləndirməni özünüqiymətləndirmə ilə birləşdirmək, təhsildə yüksək nəticələr əldə etmək mümkündür.

3. Təlim prosesinin metodoloji və elmi-nəzəri əsasları

Təlim prosesinin **metodoloji əsasını** fəlsəfənin *idrak nəzəriyyəsi* təşkil edir. İdrak dünyanın insan şüurunda əks olunması prosesidir. Bu proses *üç pillədən* keçir: *hissi idrak, məntiqi idrak, praktika*. Dünyanın dərk olunması hissi idrakdan başlayır: hiss üzvlərinin köməyi ilə insanda ətraf aləm haqqında duyğular, qavrayış və təsəvvürlər yaranır. Bu yolla əldə olunan faktik materiallar (qavrayış və təsəvvürlər) məntiqi idrakda – mücərrəd təfəkkürdə təhlil olunur, ümumiləşdirilir. Mücərrəd təfəkkürdə çıxarılan nəticələr praktikada yoxlanılır; praktika – biliklərin həqiqiliyinin əsas meyarıdır.

Təlim prosesi də idrakın bir növüdür. *Tələbənin (şagirdin) öyrənmə yolu bir çox cəhətdən idrak yoluna əsaslanır*. Bunu sxematik olaraq nəzərdən keçirək.

Göründüyü kimi, tələbənin təlim (öyrənmə) yolu idrak yoluna müvafiqdir. Lakin onunla tam eyni deyildir; müəyyən fərqli cəhətləri, özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. *Bu fərqi idrak məqsədində* (alim yeni qanunları üzə çıxardır, tələbə isə elmə məlum olan bilikləri öyrənir), *idrak pillələrinin sistemində* (elmi idrakdan fərqli olaraq təlimdə pillələrin ardıcılığı dəyişir, möhkəmlətmə pilləsinə ehtiyac duyulur), *idraka rəhbərlik işində* (alimdən fərqli olaraq tələbənin idrak fəaliyyəti müəllimin rəhbərliyi altında gedir) və s. özünü göstərir.

Öyrənmə prosesinin təbii-elmi və psixoloji əsasları. Öyrənmə prosesinin təbii – elmi əsasını *ali sinir fəaliyyəti haqqında təlim* təşkil edir (İ.M.Seçenov, İ.P.Pavlov).

Ali sinir fəaliyyətinin bir çox qanunauyğunluqları təlim-tərbiyə prosesini düzgün təşkil etməyə, mənimsəmənin səmərəsini yüksəltməyə kömək göstərir.

Təlim prosesində fizioloji qanunauyğunluqlarla yanaşı, müəyyən psixoloji qanunauyğunluqlar da özünü göstərir.

Mənimsəmənin psixoloji əsasları. Biliklərin mənimsənilməsi prosesini yaxşı başa

düşmək və idarə etmək üçün onun psixoloji mexanizmini bilmək vacibdir. Təlimdə *tələbənin öyrənmə yolu bir neçə mərhələdən – qavrama, anlama, möhkəmlətmə və tətbiq etmə proseslərindən keçir*. İdrak prosesinin pillələrindən hər hansı birinə etinasızlıq göstərmək mənimsəmənin nəticəsinə mənfi təsir edir: qavramasız anlama, anlamasız digər ünsürlər mümkün deyildir. Anlama olmadan şüurlu mənimsəmə baş tutmaz; mexaniki öyrənmə təlimdə formalizm, əzbərçilik yaradır.

4. Təlimin qanunları və prinsipləri

Təlimin özünəməxsus qanunları vardır. Onların dərk edilməsi və düzgün nəzərə alınması təlim prosesinin səmərə və keyfiyyətini artırmağa, onu elmi əsasda idarə etməyə imkan verir. Əksinə, bu qanunlara laqeyd yanaşdıqda təlim kortəbii xarakter daşıyır, lazımi nəticə vermir.

Təlim prosesini düzgün idarə etmək üçün, ilk növbədə, “qanuna uyğunluq”, “qanun”, “prinsip” və “qayda” məfhumlarının mahiyyətini yaxşı başa düşmək lazımdır. Təlimin *qanuna uyğunluqları* dedikdə, bu prosesə obyektiv şəkildə xas olan ümumi, mühüm, sabit və təkrarlanan əlaqələr, səbəb-nəticə asılılıqları başa düşülür. Təlimin *qanunları* bu prosesdə özünü göstərən qanuna uyğun əlaqələrin mahiyyətinin aydın, dəqiq, məntiqi ifadəsidir.

Təlimin qanunları təlim prinsiplərində öz əksini tapır. *Təlim prinsipləri* təlimin qanunlarını əks etdirən, təlim prosesinin səmərəli qurulmasına imkan verən ilkin ideyalar, fəaliyyət normaları, əsas tələblərdir. Təlim prinsipləri təlim prosesinin müxtəlif ünsürləri arasında çoxcəhətli əlaqələri tənzim etməyə xidmət göstərir. Təlimin ünsürləri və qanunları ilə prinsipləri arasındakı əlaqələri nəzərdən keçirək (**bax: sxemə**).

Təlim prinsiplərinin göstərilən təsnifatı şərtidir, çünki real təcrübədə təlim vahid, bütöv bir proses kimi cərəyan edir. Prinsiplərin mahiyyətini ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Təlimin həyatla əlaqələndirilməsi prinsipi. Bu prinsip təlimi təkcə kitab üzrə deyil, həyatla sıx əlaqəli şəkildə qurmağı nəzərdə tutur. Belə əlaqə təlimə şüurlu xarakter verir, fənnin həyatı əhəmiyyətinin başa düşülməsinə kömək edir, ona marağı artırır.

Prinsipin tətbiqi aşağıdakı *qaydalara* əməl etməklə bağlıdır:

- fənnin, mövzunun həyati əhəmiyyətini başa salmaq;

Ali məktəbdə təlimin qanunları və prinsipləri

Təlimin ünsürləri və şəraiti		Təlimin qanunları (qanunauyğun əlaqələr)	Təlimin prinsipləri	
Təlimin məqsəd və vəzifələri	Ümumi qanunlar	I. Təlimin cəmiyyətin tələbatı və həyatla əlaqəsi qanunu	1. Təlimin həyatla əlaqələndirilməsi prinsipi	Ümumi prinsiplər
Təhsilin məzmunu		II. Təlimdə təhsil, tərbiyə və inkişaf proseslərinin vəhdəti qanunu	2. Təlimin təhsilverici, tərbiyəedici və inkişafetdirici prinsipi	
Təlimin vasitə, metod və təşkili formaları		III. Mənimsəmə səviyyəsinin təlimin elmliyi və sistemliliyindən asılılığı qanunu	3. Təlimdə elmlilik prinsipi 4. Təlimdə sistematiklik prinsipi	
Təlim şəraiti		IV. Təlimdə konkretlə mücərrədin vəhdəti qanunu	5. Təlimdə əyanilik prinsipi	
		V. Təlimin səmərəsinin öyrənmə fəaliyyətinin xarakterindən asılılığı qanunu	6. Təlimdə şüurluluq və fəallıq prinsipi	
		VI. Təlimdə məqsədin məzmunu, vasitə, metod və təşkili formalarını şərtləndirməsi qanunu	7. Təlimin optimal təşkili prinsipi	
		VII. Təlimin səmərəsinin öyrənənlərin real təhsil imkanları ilə şərtlənməsi qanunu	8. Təlimdə müvafiqlik (insanın təbiətinə uyğunluq) prinsipi 9. Təlimdə fərdi yanaşma prinsipi	
		VIII. Təlim prosesinin onun cərəyan etdiyi şəraitdən asılılığı qanunu	10. Təlim üçün zəruri şəraitin yaradılması prinsipi	
Təlimin nəticələri		IX. Təlimin nəticəsinin bilik və bacarıqların möhkəmliyi ilə şərtlənməsi qanunu	11. Bilik və bacarıqların möhkəmlən-dirilməsi prinsipi	
Ali məktəbdə təlimin məqsəd, məzmun, metod və formaları	Xüsusi qanunlar	X. Təlimin peşə hazırlığı ilə əlaqəsi qanunu	12. Təlimin peşəyönümlüyü prinsipi	Xüsusi prinsiplər
		XI. Təlim və elmi fəaliyyətin vəhdəti qanunu	13. Təlimin elmi fəaliyyətlə əlaqələndirilməsi prinsipi	
		XII. Təlimin kollektiv və fərdi iş formalarının vəhdəti qanunu	14. Təlimdə kollektiv və fərdi iş formalarının əlaqələndirilməsi prinsipi	

- təlimin məzmununu həyatla əlaqələndirmək;
- keçilən mövzuları tələbələrin təsəvvürləri, müşahidələri, həyatı təcrübələri ilə əlaqələndirmək;
- bilikləri müxtəlif növ praktik işlərə tətbiq etmək.

Təlimin təhsilverici, tərbiyəedici və inkişafetdirici prinsipi. Bu prinsip təlimdə öyrətmə, tərbiyə və psixi inkişaf vəzifələrini vahətdə həyata keçirməyi nəzərdə tutur. Təlim özlüyündə birbaşa tərbiyəedici və inkişafetdirici təsir göstərmir; bu məqsədlə təlimi xüsusi istiqamətləndirmək lazımdır. Müəllim təlimin imkanlarından (məzmun, metod, təşkili forması və s.) istifadə edərək tələbələrdə ideya-mənəvi keyfiyyətlər, nəcib hisslər aşılamaq, psixi prosesləri inkişaf etdirmək qeydinə qalmalıdır.

Bu prinsipin tətbiqi üçün müəyyən *qaydalara* əməl etmək lazımdır:

- təlimdə biliklərin keyfiyyətinə (sistemliliyinə, dərk olunmasına) diqqət yetirmək;
- keçilən bilikləri bir-birilə əlaqələndirmək (fəndaxili, fənlərarası əlaqələr);
- yeni biliklərə tələbat, maraq yaratmaq;
- təlimin imkanlarından tərbiyə və psixi inkişaf üçün səmərəli istifadə etmək.

Elmlik prinsipi. Bu prinsip tələbləri elmi biliklərlə, elmi dünyagörüşü ilə sılahlandırmağı nəzərdə tutur. Təlimdə keçilən mövzular sübut və dəlillərlə elmi cəhətdən əsaslandırılmalı, nəzəri biliklər – anlayış və qanunlar onların aid olduğu həyatı fakt və hadisələrlə əlaqələndirilməlidir. Əks halda nəzəri biliklər real hadisə və proseslərdən ayrı düşər, təlim formal xarakter daşıyar.

Bu prinsipin tətbiqində aşağıdakı *qaydalar* gözlənilməlidir:

- elmi anlayış və qanunların düzgün dərk olunmasına nail olmaq;
- tələbələrə elmi müşahidələrə, elmi problemlərin həllinə, fakt və hadisələrin ümumiləşdirilməsinə, yaradıcı axtarışlara geniş cəlb etmək;
- elmin inkişafına uyğun olaraq təhsilin məzmununu (proqramları, dərslikləri, mühazirə materiallarını) müntəzəm olaraq təkmilləşdirmək;
- elmdəki yeniliklərlə, mübahisələrlə, həll olunmamış məsələlərlə tələbələrə vaxtaşırı tanış etmək;
- tələbələrə tədricən elmi idraka yaxınlaşdırmaq: müstəqil problemlər qoyub onların həllinə, elmi metodlara istiqamətləndirmək.

Sistematiklik və ardıcılıq prinsipi. Bu prinsip təlimdə elmin sistemini mühafizə etməyi, bilik və bacarıqların mənimsənilməsində müəyyən ardıcılıq gözləməyi nəzərdə tutur. Elm biliklər sistemi deməkdir; belə sistem yoxdursa, elm də yoxdur.

Sistemləşdirmə elmi biliklərə maraq yaratmağa, onları asanlıqla yada salmağa və tətbiq etməyə imkan verir.

Sistamlilik və ardıcillıq prinsipi müəyyən *qaydalarla* həyata keçirilir:

- elmi bilikləri ciddi sistemdə, məntiqi ardıcılıqda şərh etmək və öyrətmək;
- yeni bilik və bacarıqları əvvəlkilərə istinadən mənimsətmək;
- tələbələr müəyyən elm sahəsində bilikləri sistemləşdirmə işinə cəlb etmək;
- təkrar və çalışmaları müəyyən sistemdə aparmaq.

Əyanilik prinsipi. Bu prinsip təlimi mücərrəd sözlər üzərində deyil, habelə konkret şeylərə və hadisələrə əsaslanaraq qurmağı nəzərdə tutur. Əyanilik idrak prosesinin öz təbiətindən irəli gəlir: idrak prosesi canlı müşahidədən – fakt və hadisələrin qavranılmasından başlanır. Əyanilik konkretlə mücərrədin vəhdətini təmin edir, mücərrəd təfəkkürün, obrazlı nitqin inkişafı üçün zəmin yaradır, konkret faktların ümumiləşdirilməsinə imkan verir, biliyin tez və möhkəm mənimsənilməsinə kömək edir.

Əyanilik prinsipinin tətbiqində müəyyən *qaydaları* gözləmək lazımdır:

- təlimdə tələbələrin hissi təcrübəsinə istinad etmək;
- tələbələrin təsəvvürlərinin genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi üçün şərait yaratmaq (müşahidələr, faktların təhlili və müqayisəsi və s.);
- əyaniliyin universallaşdırılmasına yol verməmək, təlimdə onu müəyyən ölçüdə (təsəvvür zəif olduqda) tətbiq etmək;
- əyaniliyin müxtəlif növlərindən əlaqəli şəkildə istifadə etmək.

Şüurluluq, fəallıq və müstəqillik prinsipi. Bu prinsip tələbələrin təlimdə fəallığını, mənimsəmənin şüurluluğunu təmin etməyi nəzərdə tutur.

Şüurlu mənimsəmənin bir neçə *əlaməti* vardır: elmi biliyin başa düşülməsi, düzgün ifadə olunması, tətbiqi, yeni fakt və misalların tapılması, bilik və bacarıqların yoxlanması və səhvlərin düzəldilməsi.

Şüurluluq fəallıqla və müstəqilliklə vəhdət təşkil edir.

Şüurluluq, fəallıq və müstəqillik təlimin *mühüm amili* olub, bilik və bacarıqların mənimsənilməsinin sürətinə, dərinliyinə, möhkəmliyinə həlledici təsir göstərir. Tələbə şüurlu mənimsədiyi biliklərdən sərbəst və yaradıcı şəkildə istifadə edir, onları müxtəlif şəraitdə, peşə fəaliyyətində asanlıqla tətbiq etmək imkanı qazanır.

Bu prinsipin tətbiqi müəyyən *qaydalarla* bağlıdır:

- tələbələrin fəallığı və şüurluluğu üçün əlverişli şərait yaratmaq, bu keyfiyyətləri stimullaşdırmaq;
- tələbələrin zehni və əməli fəallığını əlaqələndirmək;
- təlimdə müxtəlif növ müstəqil işlərə, o cümlədən yaradıcı işlərə, problemlərin

həllinə geniş yer vermək;

- tələbələrə fəal təlimə cəlb etmək üçün həm zahiri vasitələrdən (səmimi ünsiyyət, həvəsləndirmə, tələb, əyanilik, interaktiv metodlar və s.), həm də daxili stimullardan (biliklərə tələbat, təlimə maraq, idrak motivləri və s.) vəhdətdə istifadə etmək.

Təlimin optimal təşkili prinsipi. Bu prinsip məqsəddən və konkret şəraitdən çıxış edərək, ən münasib (optimal) təlim variantı seçib tətbiq etməyi və mümkün olan yüksək nəticəyə nail olmağı nəzərdə tutur.

Təlimin optimallaşdırılması şablon və stereotiplərdən uzaqlaşmağa, işə yaradıcı yanaşmağa, qarşıda duran vəzifələrin optimal həlli yollarını tapmağa imkan verir. Bu da yeni pedaqoji təfəkkürün mühüm şərtini təşkil edir.

Təlimin optimal təşkili prinsipi müxtəlif *qaydalarla* həyata keçirilir:

- təlimin qarşısında duran vəzifələri (təhsil, tərbiyə və inkişaf) düzgün müəyyənləşdirmək;
- təlimin optimal məzmununu (nə öyrəniləcək, hansı sistemdə, hansı həcmdə, hansı çətinlikdə və s.) müəyyənləşdirmək;
- konkret mövzu və auditoriya üçün optimal metodik variant seçib tətbiq etmək;
- nəticələri optimallıq baxımından (az vaxt və qüvvə sərf etməklə mümkün olan yüksək nəticə əldə edilməsi) təhlil edib, öz işini qiymətləndirmək.

Müvafiqlik prinsipi. Bu prinsip təlimi tələbələrin yaş və anlama səviyyəsinə, gücünə uyğun qurmağı nəzərdə tutur. Təlim gücə uyğun olmadıqda tələbədə özünə inamsızlıq baş qaldırır, müəllimin zəhməti, səyi hədəf gedir. Bunun üçün elmi informasiyaların həcmi, çətinliyi, mənimsənilmə tempi tələbələrin real təhsil imkanlarına uyğun qurulmalıdır.

Müvafiqlik prinsipi bir neçə *qaydada* həyata keçirilir: a) asandan çətinə; b) məlumdan məchula (məchulu məlum əsasında öyrətmək); c) ümumidən xüsusiyyə (obyekt haqqında ümumi təsəvvür verdikdən sonra onun xüsusi hallarına keçmək); ç) sadədən mürəkkəbə (sadə məsələlərdən tədricən mürəkkəb məsələlərə keçmək).

Təlimdə fərdi yanaşma prinsipi. Bu prinsip təlimdə tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almağı, hər kəsin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmağı və təlimdə uğurlu fərdi cığırını tapmağı tələb edir. Təlimdə fərdi yanaşmanın *vacibliyi* onunla bağlıdır ki, qrupdakı tələbələrin qüvvə və imkanları eyni deyildir: bəziləri təlim materialını tez qavrayıb uzun müddət yadda saxlaya bildikləri halda, başqaları gec öyrənib tez də unudurlar. Müəllim bu göstəricilər üzrə hər bir tələbənin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almağı, hər kəsin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmağı və təlimdə uğurlu fərdi cığırını tapmağı tələb edir.

yətlərindən çıxış edərək təlimdə fərdi yanaşmanı həyata keçirir.

Bu prinsipin tətbiqində müxtəlif *qaydalar* əsas götürülür:

- tələbələrin fərdi maraq və qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək;
- fərdi fərqlərdən çıxış edərək tapşırıqları fərdiləşdirmək və diferensiallaşdırmaq;
- zəif və yaxşı oxuyan tələbələrlə onların səviyyələrinə uyğun iş aparmaq (fərdi tapşırıqlar, əlavə məşğələlər, məsləhətlər və s.), müəllimin köməyini fərdiləşdirmək;
- fərdi tədris planı ilə təhsil alan tələbələrlə fərdi işi gücləndirmək.

Təlim üçün zəruri şəraitin yaradılması prinsipi. Bu prinsip təlim üçün lazımı şərait yaratmaqla onun səmərəsini yüksəltməyi nəzərdə tutur.

Təlim üçün zəruri şərait dedikdə *dörd qrup şərait* nəzərdə tutulur: a) tədris – maddi şərait (təlimin dərslik, dərs vəsaitləri, əyani və texniki vasitələrlə təmin edilməsi); b) gigiyenik şərait (auditoriyanın sahəsi, hava tutumu, temperaturu, işıqlığı və s.); c) mənəvi-psixoloji şərait (demokratik ünsiyyət, humanist münasibət, sağlam mənəvi-psixoloji iqlim, pedaqoji etika və s.); ç) təlimdə estetik şərait (məktəbin estetik tərtibi, münasibətdə, nitq və davranışda gözəllik, geyim estetikası).

Bu prinsip müəyyən *qaydalarla* həyata keçirilir:

- təlim üçün normal gigiyenik şərait yaratmaq;
- sağlam mənəvi-psixoloji iqlim yaratmaq;
- müəllim-tələbə münasibətlərini humanistləşdirmək;
- tələbələrdə müsbət emosional vəziyyət yaratmaq.

Bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi prinsipi. Bu prinsip təlimdə tələbələrə əsaslı biliklər verməyi, onların hafizədə uzun müddət saxlanmasını təmin etməyi nəzərdə tutur. Onun əsasında belə bir didaktik *qanun* durur: təlimdə bilik və bacarıqlar vaxtında nə qədər möhkəmləndirilsə, şüurlu şəkildə mənimsənilərək təkrar və tətbiq edilsə, biliklər bir o qədər möhkəm yadda qalır.

Bu prinsipin həyata keçirilməsində müəyyən *qaydalar* gözlənilməlidir:

- bilik və bacarıqların ilkin mənimsənilməsində tələbələrin fəallıq və şüurluluğunu təmin etmək (yeni material nə qədər şüurlu və fəal şəkildə mənimsənilərsə, biliklər daha möhkəm yadda qalar);
- möhkəmləndirmə zamanı hafizə (yaddaş) və təfəkkürün işini əlaqələndirmək (yeknəsək təkrar yorucu və mexaniki xarakter daşıyır, bu halda biliklər tez unudulur);
- öyrənilən elmi bilikləri müntəzəm olaraq həyata və çalışmalara tətbiq etmək (bilik nə qədər çox tətbiq edilsə, bir o qədər möhkəm yadda qalır);
- biliklərin möhkəmliyi üçün bütün vasitələri (ilkin mənimsəmədə şüurluluq, təkrar və təfəkkürün vəhdəti, yaradıcı tətbiqetmə və s.) kompleks şəkildə tətbiq etmək.

Biz yuxarıda təlim prosesini tənzimləyən didaktik prinsipləri nəzərdən keçirdik. Bu prinsiplər bütövlüklə tədris müəssisələrindəki təlim prosesi üçün səciyyəvidir. Lakin ali məktəbdə tədris prosesinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, onlar da digər prinsiplərə tənzimlənir. **Ali məktəbdə təlimin spesifik prinsipləri** kimi bunları qeyd etmək olar: a) təlimin peşə yönümlüüyü; b) təlimin elmi fəaliyyətdə əlaqələndirilməsi; c) təlimdə kollektiv və fərdi işin əlaqələndirilməsi prinsipləri.

Həmin prinsipləri qısaca nəzərdən keçirək.

Təlimin peşəyönümlüyü prinsipi. Bu prinsip ali məktəbdə təlim prosesini öyrənilən peşəyə istiqamətləndirməyi nəzərdə tutur və belə bir *qanuna* əsaslanır: ali məktəbdə təlim prosesi nə qədər məqsədyönlü şəkildə peşəyə istiqamətləndirilsə, peşəyönümü ideyası bütün iş formalarına, tədris olunan fənlərə nə qədər çox nüfuz edirsə, gənclərin bir mütəxəssis kimi hazırlıq səviyyəsi də bir o qədər yüksək olur.

Bu prinsip müəyyən didaktik *qaydalarla* həyata keçirilir:

- ayrı-ayrı fənlərin məzmunu və imkanları çərçivəsində müxtəlif vasitə və metodlardan istifadə etməklə peşəyönümü işini həyata keçirmək;
- fəndaxili və fənlərarası əlaqələrdən peşəyönümü işində istifadə etmək;
- ali məktəbdə, fakültədə peşəyönümü mühiti yaratmaq;
- fakültədə fəaliyyət göstərən kafedralar arasında peşəyönümü işini əlaqələndirmək.

Təlimin elmi fəaliyyətlə əlaqələndirilməsi prinsipi. Bu prinsip ali məktəbdə təlim prosesini elmi fəaliyyətlə vəhdətdə aparmağı nəzərdə tutur. Onun əsasında belə bir *qanun* durur: təlim və elmi fəaliyyət bir-birilə nə qədər düzgün və məqsədyönlü şəkildə əlaqələndirilsə, tələbələr elmi axtarıslara geniş cəlb edilsə, mütəxəssis hazırlığının keyfiyyəti bir o qədər yüksək olur.

Prinsipin reallaşması müəyyən *qaydalarla* həyata keçirilir:

- tələbələrə yeni elmi kəşflərlə, eləcə də elmin həll edilməmiş problemləri ilə elmi metodlarla tanış etmək;
- tələbələrə elmi problemlərin həllinə cəlb etmək;
- tədris prosesində elmi diskussiyalara geniş yer vermək;
- tələbələrin təlim işini elmi işlə sıx əlaqələndirmək;
- kafedraların elmi-tədqiqat işlərini mütəxəssis hazırlığının keyfiyyətini yüksəltmək vəzifəsinə yönəltmək.

Təlimdə kollektiv və fərdi iş formalarının əlaqələndirilməsi prinsipi. Bu prinsip təlimin təşkilinin kollektiv və fərdi formalarını düzgün əlaqələndirməyi nə-

zərdə tutur. Ali məktəbdə təlimin kollektiv forması üstünlük təşkil etsə də *elmi biliklərin mənimsənilməsi prosesi fərdi səciyyə daşıyır*. Hər tələbənin zehni yükünü düzgün müəyyənləşdirmək və buna müvafiq olaraq onunla fərdi iş aparmaq lazım gəlir.

Fərdi iş forması müxtəlif məzmununda ola bilər: icmal tərtibi; mühazirə mətnlərinin tərtibi; laborator və praktik işlərin icrası; proqramın nisbətən çətin mövzularının öyrənilməsi; yeni mövzu ilə bağlı əvvəllər keçilən materialların təkrarı; müəyyən problem üzrə ədəbiyyatla tanışlıq; ilk mənbələr üzərində iş, elmi iş və s.

Tələbə fərdi iş formasında semestr ərzində hər fənn üzrə on tapşırığı yerinə yetirməlidir. Müəllim fərdi iş üçün tapşırıqları vaxtaşırı semestrə üç dəfə (müəyyən qrafik üzrə) yoxlayıb qiymətləndirməlidir (on bala qədər).

Bu prinsipin tətbiqi bəzi *qaydalara* əməl olunması ilə bağlıdır:

- tələbələr fərdi xüsusiyyətlərini, zehni və psixi inkişaf səviyyələrini, imkan və qabiliyyətlərini yaxşı öyrənmək və bu əsasda fərdi işi müəyyənləşdirmək;
- fərdi işlə kollektiv işi düzgün əlaqələndirmək;
- fərdi işləri tələbənin gücünə, hazırlıq səviyyəsinə uyğun olaraq optimal şəkildə aparmaq;
- fərdi işləri vaxtaşırı (qrafik üzrə) yoxlayıb müvafiq balla düzgün qiymətləndirmək və tələbəni həvəsləndirmək.

Nəzərdən keçirilən prinsiplər real təlim prosesində qarşılıqlı vəhdətdə tətbiq olunur və bir-birini şərtləndirir. Hər hansı prinsipə etinasızlıq göstərmək digər prinsiplərin də təsir gücünü zəiflədə bilər.

Sual və tapşırıqlar

1. Təlimin qanunları nədir? Onları öyrənib tətbiq etməyin nə kimi əhəmiyyəti vardır?
2. Təlimin qanunları və prinsiplərinin əlaqəsini izah edin.
3. Ali məktəb üçün xarakterik təlim prinsiplərini əsaslandırın.
4. İxtisas üzrə bir məşğələni müşahidə edib, təlim prinsiplərinin tətbiqi baxımından onu təhlil edin.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Qanunu. B., 2009.
2. Azərbaycanda təhsil siyasəti. B., "Təhsil", 2005.
3. Rüstəmov F., Dadaşova T. Ali məktəb pedaqogikası. B., 2007.
4. Həsənov A.M., Ağayev Ə.Ə. Pedaqogika. B., 2007.
5. Qasımova L., Mahmudova R. Pedaqogika (mühazirə kursu). B., 2003.

VI müəhazirə

Ali məktəbdə təhsilin məzmunu. Təlim metodları

Plan:

1. Təhsilin məzmunu anlayışı, bu haqda nəzəriyyələr.
2. Ali təhsilin məzmunu, onu əks etdirən sənədlər.
3. Təlim metodları və onların təsnifatı.
4. Təlim metodlarının səciyyəsi və tətbiqi.
5. Təlim texnologiyaları.

1. Təhsilin məzmunu anlayışı, bu haqda nəzəriyyələr

Ali təhsilin məzmunu dedikdə, yüksək ixtisaslı mütəxəssis və Vətəndaş-şəxsiyyət hazırlanması məqsədi ilə təhsil müəssisəsində verilən bilik, bacarıq və vərdişlər sistemi başa düşülür. Mütəxəssis hazırlığının keyfiyyəti bu problemin həllindən çox asılıdır.

Təhsilin məzmunu müəyyən *amillərlə* bağlıdır. Bu amillər sırasına cəmiyyətin tələbi, elmi-texniki tərəqqi, elmin müasir səviyyəsi, peşə-ixtisas profili, dövlət təhsil standartları və s. daxildir.

Dövlət təhsil standartları müəyyən dövr üçün (5 ildən az olmayaraq) təhsilin məzmununa, maddi bazasına, müəllim və tələbələrin keyfiyyət göstəricilərinə verilən vahid dövlət tələblərini əks etdirən ümumi normalar məcmusudur. Təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində, akkreditasiya və attestasiyasında müfəfiq dövlət təhsil standartları əsas götürülür.

Təhsilin məzmunu mürəkkəb sistem olub, öz quruluşuna görə bir neçə komponentdən (ünsürdən) ibarətdir. *Təhsilin məzmununun əsas komponentlərinə* aşağıdakılar daxildir:

- 1) təbiət, cəmiyyət, təfəkkür, texnika və fəaliyyət qaydaları haqqında *biliklər*.
- 2) intellektual və praktik *bacarıq və vərdişlər sistemi*.
- 3) *yaradıcılıq təcrübəsi*.
- 4) *münasibətlər sistemi (tərbiyəlilik)*: təhsilin məzmununun bu komponenti insanın ətraf aləmə, başqalarına, özünə qiymətləndirmə-emosional münasibətinin formalaş-

masında ifadə olunur və onun inamının, ideallarının əsasını təşkil edir.

Təhsilin məzmununun göstərilən komponentləri bir-birilə sıx bağlı olub, birlikdə ümumi didaktik məqsədin həyata küçürilməsini təmin edir. Bəs, təlimin (məktəbin) başlıca məqsədi nədir? Bu sualla bağlı pedaqogika tarixində (XVIII-XIX əsrlər) **təhsilin məzmununa dair müxtəlif nəzəriyyələr** mövcud olmuşdur: maddi, formal və dialektik təhsil nəzəriyyələri.

Maddi təhsil nəzəriyyəsinə görə, təlimin məqsədi tələbələrə həyatda lazım olan bilik və bacarıqlar verməkdən ibarətdir.

Formal təhsil nəzəriyyəsinə görə, təlimin məqsədi ağılı, zehni qabiliyyətləri inkişaf etdirməkdir.

Göstərilən hər iki mövqe yanlış olub, təlimin əsas məqsədlərini bir-birinə qarşı qoyur. Bu birtərəfli, metafizik nəzəriyyələrdən fərqli olaraq *dialektik təhsil nəzəriyyəsi* təlimin hər iki məqsədini vəhdətdə götürür: təlim həm bilik verməli, həm də zehni qabiliyyətləri (ağılı) inkişaf etdirməlidir. Ali təhsilin məzmunu elə qurulmalıdır ki, tələbələr elmi biliklərlə yanaşı, zehni qabiliyyətlərə, təfəkkür metodlarına da yiyələnmiş olsunlar.

2. Ali təhsilin məzmunu, onu əks etdirən sənədlər

Ali təhsilin məzmunu müəyyən normativ sənədlərdə öz əksini tapır. *Təhsilin məzmununu əks etdirən sənədlərə* daxildir: a) tədris planı; b) tədris proqramları; c) təhsil proqramları (kurrikulumlar); ç) dərslik və dərs vəsaitləri.

Tədris planı – müəyyən tip təhsil müəssisəsində keçilən fənlərin tərkibini, ardıcılığını, hər fənnə ayrılan saatların miqdarını, tədris ilinin strukturunu müəyyən edən dövlət sənədidir.

Tədris planında *fənlər üç qrupa bölünür*: a) məcburi və ardıcıl öyrənilən fənlər. Buraya, əsasən, ixtisas fənləri daxildir; b) məcburi, lakin qeyri-ardıcıl öyrənilən fənlər. Buraya, əsasən, peşə hazırlığı və ümumi hazırlıq fənləri və s. daxildir; c) seçmə fənlər. Buraya humanitar və sosial fənlər, seçmə kurslar və s. daxildir. Bu fənlərin öyrənilməsi tələbələrin nəzəri-metodoloji hazırlığını təmin etməyə, onlarda elmi

dünyagörüşünü formalaşdırmağa imkan verir.

İxtisasın tədris planları əsasında fərdi tədris planları, tədris proqramları, təhsil proqramları və dərs cədvəlləri tərtib olunur.

Tədris proqramları hər fənn üzrə bilik, bacarıq və vərdişlərin həcmi, sistem və ardıcılığını müəyyən edən dövlət sənədidir.

Tədris proqramına müəyyən *tələblər* verilir: a) fənn üzrə nəzərdə tutulan bilik və bacarıqlar dövlət təhsil standartlarına uyğun olmalıdır; b) elmin müasir səviyyəsi əks etdirilməlidir; c) fənlərarası əlaqələr gözlənilməlidir; ç) nəzəriyyə və təcrübənin əlaqəsi təmin olunmalıdır; d) tələbələr müstəqil işə, özünütəhsilə istiqamətləndirməlidir; e) tərbiyə məqsədinə xidmət etməlidir; f) tələbələrin həddən artıq yüklənməsinə yol verilməməlidir.

Təhsil proqramı (kurikulum) təhsil proqramı dövlət təhsil standartlarına uyğun ayrı-ayrı təhsil pillələri üzrə təhsilin son nəticələrini, məzmununu və mənimsənilmə qaydalarını müəyyən edir. Azərbaycanda o, rəsmi sənəd kimi 30 oktyabr 2006-cı ildən Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası (Milli kurikulumu)” çərçivə sənədi kimi qəbul edilmişdir.

Kurikulumun əsas komponentlərini *məzmun standartları* təşkil edir. Bu standartlar hər fənn üzrə veriləcək bilik, bacarıq və vərdişləri (nəyi bilməli? nəyi bacarmalı?) özündə əks etdirir.

Kurikulumda təhsilin məzmunu ilə yanaşı onun *mənimsənilməsi texnologiyası* da (təlimin vasitələri, metod və formaları, nəticələrin qiymətləndirilməsi) öz əksini tapır. Bununla da o, tədris proqramlarından fərqlənir.

Təhsil kurikulumları xaraktercə *müxtəlif növlərdə* olur: fənyönümlü, şəxsiyyət-yönümlü, nəticəyönümlü və s. kurikulumlar.

Dərsliklər və dərs vəsaitləri. Dərslik – tədris proqramı əsasında və ona müvafiq tərtib edilən sənəddir: proqramda göstərilən mövzular dərslikdə açılır, elmi biliklər tələbələrin səviyyəsinə, təlim prinsiplərinə uyğun olaraq şərh edilir.

Dərslik tərtibində *iki cəhət* diqqət mərkəzində durmalıdır: məqsədin qoyuluşu – tələbələrdə öyrənmə motivi yaradılması (I ünsür); elmi biliklərin məzmununun di-

daktik cəhətdən işlənməsi (II ünsür). Bu vəzifələri ödəmək baxımından *dərsliyin dörd tipi* ayırd edilir: a) didaktik tip (hər iki ünsür nəzərə alınır); b) dogmatik tip (I ünsür çatmır); c) deklarativ tip (II ünsür çatmır); ç) monoqrafik tip (hər iki ünsür çatmır). Bunlardan I tip ən səmərəli, II və III tip qeyri-səmərəli, IV tip isə tam yararsız dərslik tipi hesab olunur.

Dərslik müəyyən *tələblərə* cavab verməlidir:

- proqrama uyğun olmalı, orada qoyulmuş məsələləri elmin son nailiyyətləri əsasında şərh etməlidir:

- təlimin tərbiyəedici və inkişafetdirici vəzifələrinin həllinə kömək göstərməlidir;

- tələbələrin müstəqil işi üçün istiqamət verməlidir;

- metodik cəhətdən tələbələrin anlama səviyyəsinə müvafiq tərtib edilməli, materialların mənimsənilməsinə kömək edən metodik aparata malik olmalıdır (sual-lar, tapşırıqlar, izahlar, nümunələr, əyanilik və s.);

- dərslik səhiyyə-gigiyenik tələblərə cavab verməlidir (şriftərin ölçüsü, kağızın rəngi, sətirarası məsafələr və s.)

Tədris proqramına tam uyğun tərtib edilən dərslikdən fərqli olaraq dərs vəsaitləri proqramın müəyyən bölmə və mövzularının geniş şərhinə həsr olunur. Dərslik və dərs vəsaitlərindən əlavə təlimdə elektron tədris materiallarından da istifadə edilir (videodisklər, videokasetlər və s.).

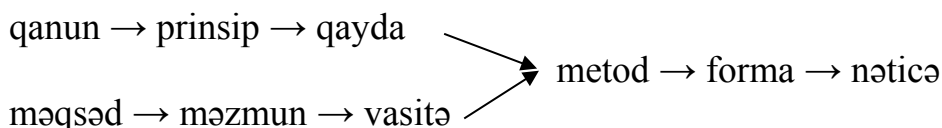
3. Təlim metodları və onların təsnifatı

Təlim prosesini səmərəli qurmaq üçün müəllim təlim metodlarını yaxşı bilməli, yerinə görə onları düzgün seçib tətbiq etməlidir. Bu məsələdə müəllimin səhvi və ya laqeydliyi təlimin və mütəxəssis hazırlığının keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Yanlış, qeyri-səmərəli metodlarla yüksək təlim-tərbiyə nəticələrinə nail olmaq mümkün deyildir.

“*Metod*” yunan sözü olub (“*methodos*”), nəyəsə nail olmaq yolu deməkdir. Pedagoji ədəbiyyatda metodla yanaşı, ərəb sözü olan “*üsul*” termini də işlədilir.

Təlim metodu dedikdə, təlim prosesində qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün öyrədən və öyrənənlərin birgə fəaliyyətinin yolları başa düşülür. Metod öz təbiətinə görə mürəkkəb və çoxcəhətli anlayışdır. Hər metod özündə müxtəlif *priyom-ları (tərzləri)* birləşdirir.

Təlim metodları təlim prosesində çox böyük *rol* oynayır. O, təlimin qanunlarının, prinsiplərinin, məqsəd və məzmununun reallaşmasına xidmət edir:

Sxemdən göründüyü kimi, təlim prosesinin komponentləri içərisində metod mərkəzi yer tutur; o, digər komponentləri reallaşdırıb yüksək nəticənin alınmasında həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Təlim metodları bir çox funksiyanı yerinə yetirir: təhsil, tərbiyə, inkişafetdirici, stimullaşdırıcı, nəzarət-qiymətləndirmə və b. funksiyalar.

Hər bir metod təlimdə özünəməxsus aparıcı, dominant funksiyanı yerinə yetirməklə yanaşı, digər funksiyaların da həyata keçirilməsində müəyyən dərəcədə iştirak edir.

Təlim metodları yerinə yetirdikləri dominant funksiyalara görə müxtəlif qruplara bölünür.

Təlim metodlarının təsnifatı. Təlim metodları çoxdur (100-dək). Onların təsnifatında alimlər arasında vahidlik yoxdur. Pedaqoji ədəbiyyatda təlim metodlarının müxtəlif təsnifatı irəli sürülmüşdür. Onların bir qismini nəzərdən keçirək:

- bilik mənbələrinə görə: söz, əyani və praktik metodlar;
- didaktik vəzifəyə görə: yeni biliyin verilməsi, bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi, yoxlanması metodları;
- tələbələrin dərk etmə fəaliyyətinə görə: izahlı-illüstrativ, reproduktiv, problemli şərh, qismən axtarış və ya evristik, tədqiqatçılıq metodları;
- təlimin mərhələlərinə görə: yeni tədris materialının, əsasən, qavranmasına xidmət edən metodlar; bilik, bacarıq və vərdislərin, əsasən, formalaşmasına xidmət edən metodlar; bilik, bacarıq və vərdislərin, əsasən, tətbiqinə xidmət edən metodlar; təlimdə müvəffəqiyyətə nəzarət metodları.

Təlimdə məqsədin bütün komponentləri şərtləndirməsi barədə qanundan göründüyü kimi, metod ilk növbədə məqsədə xidmət edir və onunla müəyyənləşir: “məqsəd, qanun kimi, fəaliyyətin metod və vasitələrini müəyyən edir” (K.Marks).

Əsas didaktik məqsədlərə müvafiq olaraq təlim metodlarını aşağıdakı kimi təsnif etmək olar.

Didaktik məqsədlər	Təlim metodları
1. Təsəvvürlərin formalaşdırılması (qavrama)	1. Təsəvvürlərin formalaşdırılması (qavrama) metodları
2. Nəzəri biliyin (anlayış və qanunların) mə-	2. Nəzəri biliyin (anlayış və qanunların) mənimsədil-

nimsədilməsi və möhkəmləndirilməsi (anlama və möhkəmlətmə)	məsi və möhkəmləndirilməsi (anlama və möhkəmlətmə) metodları
3. Bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması (tətbiqetmə)	3. Bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması (tətbiqetmə) metodları
4. Bilik, bacarıq və vərdişlərin yoxlanması (nəzarət)	4. Təlimdə nəzarət metodları

Metodların belə təsnifatı idrakın bütün pillələrini, habelə təlim prosesini bütövlükdə əhatə etməyə imkan verir: I qrup metodlar hissi qavramanı, II qrup – məntiqi idrakı, III qrup – biliklərin praktikaya və çalışmalara tərbiqini, IV qrup – nəzarət və qiymətləndirməni təmin edir. Əlbəttə, bu təsnifat (eləcə də bütün təsnifatlar) şərtidir, çünki təlim prosesində bütün metodlar qarşılıqlı əlaqədə çıxış edir, bir-birini tamamlayır.

4. Təlim metodlarının səciyyəsi və əlaqəli tətbiqi

Təsnifatdakı hər bir metodlar qrupu əsas didaktik məqsədlərin yerinə yetirilməsinə xidmət edir.

1. Təsəvvürlərin formalaşdırılması (qavrama) metodları. Hissi qavramanı təmin etmək, ətraf aləm haqqında dolğun təsəvvürlər yaratmaq məqsədi güdür. Bu qrup metodlara müşahidə, illüstrasiya, demonstrasiya və təsvir metodları daxildir.

Müşahidə metodu müəyyən məqsədlə, planlı və sistemli şəkildə qavrama prosesinin təşkili metodudur.

İllüstrasiya metodu əyani vasitələrin köməyi ilə təlim materialının qavranmasını nəzərdə tutur. Əyani vasitələr müxtəlif növdə olur: a) təbii əşyalar; b) şəkil və plakatlar; c) sxematik materiallar (sxem, cədvəl, diaqramlar); ç) simvolik əyani vəsaitlər (xəritələr, qlobus). Məqsəd və məzmunundan asılı olaraq əyani vasitələrin müxtəlif növləri seçilib tətbiq edilir.

Demonstrasiya metodu əşya və hadisəni dinamikada, yəni dəyişmə və inkişaf halında nümayiş etdirmək metodudur. Buraya təcrübələr, kino, diafilmlər və televiziya verilişlərindən, kompüterdən istifadə daxildir.

Təsvir metodu müəyyən fakt və hadisəni söz vasitəsilə tələbələrin təsəvvüründə canlandırmaq metodudur.

2. Nəzəri biliyin (anlayış və qanunların) mənimsədilməsi metodları. Bu metodlar tələbələrin şüurunda düzgün elmi anlayışların yaradılması və qanunların dərk

edilməsi məqsədi güdür. Bu qrup metodlara müəllimin şərh, müsahibə, diskussiya, məntiqi metodlar, kitab üzərində iş metodları, problem-axtarış metodları daxildir.

Müəllimin şərh metodu müəyyən faktı, hadisəni, anlayış və qanunauyğunluğu şifahi şəkildə tələbələrə çatdırmaq metodudur. Bu metod az vaxtda daha çox informasiya verməyə imkan yaradır.

Müəllimin şərh *üç növdə* olur: nəql, izah, mühazirə.

Müəllimin şərh öz xarakterinə görə məlumatverici və problem şəklində olur. Məlumatverici şərh hazır informasiya verməyi nəzərdə tutur. Problem şərh isə tələbələrə düşündürməyə xidmət edir: bu zaman müəllim mövzu üzrə müəyyən problemlər irəli sürür, ya özü, ya da tələbələrin iştirakı ilə onları həll edir.

Şərhin səmərəsi üçün müəyyən *şərtləri* gözləmək lazımdır:

şərhin məzmunu (müəllimin danışıq) elmi və sistemli olmalı, tələbələrin anlama səviyyəsinə müvafiq gəlməlidir; fikirlər aydın və anlaşıqlı olmalı, sübut edilməlidir; nəzəri biliklər həyatla əlaqələndirilməlidir; şərh zamanı tələbələrin fəallığı təmin edilməlidir (qeydlər aparmaq, diskussiya elementləri və s.).

Müsahibə metodu sual-cavab deməkdir. Müsahibə, əsasən, iki növdə olur: evristik və təkrarlama müsahibəsi.

Evristik müsahibə (“evrika” yunanca “tapdım” deməkdir) yeni qaydanı, qanunauyğunluğu sualların köməyi ilə tələbələrə tapdırmaq metodudur. Evristik metodda sualların köməyi ilə müvafiq faktlar təhlil olunur və nəticələr çıxarılır.

Müsahibə zamanı sualların düzgün qoyulması mühüm şərtidir. Sualın qoyuluşu müəyyən *tələblərə* cavab verməlidir: a) sual konkret və aydın olmalıdır; ümumi xarakterli sual aydın olmur (məsələn, “S.Vurğun haqqında nə deyə bilərsiniz?”); b) sual düşündürücü olmalıdır; “hə” və “yox” cavabı tələb edən sual (məsələn, “Metallar istidən genişlənmirmi?”) tələbələrə düşündürür; c) sual yığcam olmalıdır; iki və çoxmərtəbəli sual (məsələn, “İsim nədir, o, hala və şəxsə görə necə dəyişir?”) vermək düzgün deyildir: belə sual yaxşı yadda qalmır və cavaba mənfi təsir göstərir; d) yanlış və çaşdırıcı suallar vermək olmaz. Belə suallar (məsələn, “Ay Günəşdən neçə dəfə böyükdür?”) tələbələrin təfəkkürünü səhv yola sövq edir və müəllimin biliyi haqda onlarda şübhə yarada bilər.

Müsahibə metodunun *təşkilində müəyyən qaydanı gözləmək lazımdır*: sual tək-tək tələbəyə yox, qrupa verilir və istənilən tələbədən soruşulur. Cavab səhv və ya qeyri-dəqiq olarsa, səhv cavab tələbənin özünə, ehtiyac olduqda isə digər tələbələrə düzəldirilir, cavab yenə təminedicisi olmasa, müəllim özü izah edir.

Müsaibənin bir forması da diskussiyadır.

Diskussiya metodu elmi mübahisə deməkdir. Diskussiya zamanı müəyyən problem üzrə müxtəlif baxışlar, mövqelər irəli sürülür, hər kəs öz mövqeyinə haqq qazandırmağa, digər mövqeyi təkzib etməyə çalışır.

Təlimin məntiqi metodları nəzəri biliyin – anlayış və qanunların dərk edilməsi, ümumiləşdirmə aparılması məqsədi güdən təfəkkür metodlarıdır. Bu metodlara analitik-sintetik və induktiv-deduktiv metodlar daxildir.

Analitik metodlar müəyyən obyektin fikrən tərkib hissələrinə və ya əlamətlərinə ayırmaq məqsədi güdür. Bu metodlara müqayisə (oxşarlıq və fərqi müəyyən-ləşdirmək), təsnif etmə (şəy və faktları əsas əlamətlərinə görə ayırmaq), analogiya (bir obyektə bağlı biliyi digər obyektə keçirmək) və b. daxildir.

Sintetik metodlar obyektin ayrı-ayrı hissə və əlamətlərini fikrən bir tam halında birləşdirmək məqsədi güdür. Bu yolla öyrənilən obyekt (cisim və hadisə) haqqında tam təsəvvür yaranır. Sintetik metodlara sistemləşdirmə (obyektlərin müəyyən prinsip (əla-mət) əsasında sistemə salınması), ümumiləşdirmə (ümumi xassəyə malik olan cisim və hadisələrin fikrən birləşdirilməsi), konkretləşdirmə (ümumi müddəanın xüsusi hallara tətbiq edilməsi), sübut etmə (fikirlərin əsaslandırılması) və b. metodlar daxildir.

İnduktiv metod xüsusidən ümumiyyə, *deduktiv metod* isə ümumidən xüsusiyyə keçməklə əqli nəticə çıxarmaq metodudur.

Məntiqi metodlar digər təlim metodları ilə, xüsusən kitab üzərində iş metodları ilə sıx bağlıdır.

Kitab üzərində iş metodları bilik mənbəyi kimi kitabdan müxtəlif məqsədlərlə istifadə etməyi nəzərdə tutur. Kitab üzərində iş metodları və tərzləri çoxdur: əsas fikrin tapılması, plan, tezis və konspekt tərtibi, oxunanları fikirdə nəzərdən keçirmək, oxu metodları (tam və hissələrlə oxumaq) və s.

Təlimdə, bütün fənlərdə tələbələr kitab üzərində işə geniş cəlb etmək, təkcə dərslik və dərs vəsaitlərinə yox, eyni zamanda ilk mənbələrə, lüğət və məlumat ədəbiyyatına, bədii ədəbiyyata istinad etmək vacibdir.

Problem-axtarış metodları təlimdə tələbələrin zehni fəallığını, müstəqilliyini

təmin edən metodlardır. Bu halda tələbələr qarşısında müəyyən problemlər qoyulur və onlar bu problemlərin həllinə cəlb edilir.

Tələbələrin zehni fəallığının səviyyəsindən asılı olaraq problem-axtarış metodları müxtəlif *növlərdə* olur: problemləli şərh (müəllim problemi özü həll edir), qismən axtarış (problem qismən tələbələrin iştirakı ilə həll olunur), tədqiqatçılıq (problem tələbələr tərəfindən müstəqil həll olunur) metodları.

Problemləli təlimin pillələrinə aşağıdakılar daxildir:

- 1) fakt və hadisələrin müşahidəsi və təhlili;
- 2) problemin (həlli tələb olunan məsələnin) qoyuluşu;
- 3) problemin həlli yollarının axtarışı (kollektiv müzakirəsi): fərziyyələrin irəli sürülməsi və yoxlanması;
- 4) problemin həllinə dair nəticə çıxarılması.

Müəllim tələbələri problemləli təlimin bütün mərhələlərinə cəlb etməli, elmi idrak metodları ilə onları tanış etməli, tədricən problemin müstəqil həlli üçün tədqiqatçılığa alışdırmalıdır.

3. Bacarıq və vərdisləri formalaşdıran metodlar. Bu metodlar nəzəri biliyi tətbiq etdirməklə bacarıq və vərdiş yaratmaq məqsədi güdür. Bu qrupa çalışmalar, praktik və laborator işlər, didaktik oyunlar və s. daxildir.

Çalışmalar metodu bir çox fənlərdə geniş yayılmış metoddur. Çalışmalar müxtəlif növdə olur: yazılı, şifahi, qrafik, musiqi, bədən tərbiyəsi çalışmaları. Tələbələrin müstəqillik səviyyəsindən asılı olaraq çalışmaların üç tipi ayırd edilir: nümunə üzrə çalışmalar (hazır nümunə əsasında icra edilir), variativ çalışmalar (biliklərin yeni şəraitdə tətbiqinə əsaslanır), yaradıcı çalışmalar (biliklərin müxtəlif hallara yaradıcı tətbiqinə əsaslanır).

Praktik işlər nəzəri bilikləri hər hansı əməli işlərə tətbiq etmək metodudur: ölçmə, hesablama işləri, tədris-təcrübə sahəsində iş, bitki becərilməsi, təcrübəçilik və konstruktorluq işləri və s. Praktik işlər müəllimin təlimatı ilə başlayır: müəllim nəyi və necə görmək haqda izahat verir. Sonra tələbələr əməli işi müstəqil yerinə yetirirlər. Müəllim bu zaman nəzarət edir, istiqamət verir. Axırda görülmüş işlər yekunlaşdırılıb qiymətləndirilir.

Laborator məşğələlər tələbələrin müstəqil təcrübələr və müşahidələr aparması

metodudur. Məs., mikroskop altında canlıları öyrənmək, hava, bitki və heyvanlar üzərində uzunmüddətli müşahidələr aparmaq, müxtəlif təcrübələr qoymaq və s. belə işlərdəndir.

Laborator məşğələlər iki növdə olur: frontal məşğələlər və praktikumlar.

Frontal məşğələdə bütün tələbələr eyni işi, təcrübəni yerinə yetirir, praktikum zamanı isə kiçik qruplarla (3-5 nəfərlik) müxtəlif işi, təcrübələri icra edirlər.

Didaktik oyun metodları biliklərin möhkəmləndirilməsi, tətbiqi məqsədi güdən idrak oyunlarıdır.

Son vaxtlar işgüzar rollu oyunlardan geniş istifadə olunur. Məs., xarici dil dərslərində tələbələrə müxtəlif rollar (səyyah, müəllim, həkim, satıcı, alıcı, sürücü və s.) tapşırılır, hərə öz rolunu ifa edir. Bu metodla keçilən eksperimental dərslər (Q.Kitay-qorodskayanın intensiv metodu) göstərir ki, tələbələr xarici dili daha tez və həvəslə öyrənirlər.

4. Təlimdə nəzarət metodları. Nəzarət bütöv təlim prosesinin əsas ünsürlərindən biridir.

Təlimdə nəzarət metodları çoxdur. Onları bir neçə qrupa bölmək olar: a) şifahi nəzarət metodları; b) yazılı nəzarət metodları; c) laborator və praktik nəzarət metodları; ç) maşınli nəzarət metodları; d) özünənəzarət metodları. Bu metodlarla yanaşı, müəllim gündəlik müşahidə yolu ilə tələbələrin təlimə münasibətini, fəallıq və səyini öyrənib nəzərə alır.

Şifahi nəzarət metodları içərisində şifahi sorğu geniş yayılmışdır. Onun üç növü vardır: fərdi sorğu, frontal sorğu və intensiv.

Şifahi nəzarət məqsədi ilə şifahi imtahan və zaçotlardan da istifadə edilir.

Yazılı nəzarət metodlarına yoxlama yazı işləri (ifadə, inşa, məsələ və misal həlli), test yoxlamaları, qrafik yoxlamalar, yazılı imtahanlar, proqramlaşdırılmış yoxlama metodları daxildir.

Nəzərdən keçirilən metodlarla yanaşı hazırda təlim prosesində *interaktiv təlim metodlarından* da geniş istifadə edilir. Belə metodlara “əqli hücum” (və ya “beyin həmləsi”), “Dəyirmi masa”, “insert” metodu, “bibo cədvəli” metodu, Venn diaqramı

metodu, şaxələndirmə (klaster) metodu, ziqzaq (ekspert) metodu və b. daxildir.

Təlim metodlarının seçilməsi və əlaqəli tətbiqi məsələsinə yaradıcı yanaşmaq lazımdır. Hər bir metod öz dominant funksiyasına uyğun olaraq bu və ya digər təlim vəzifəsini daha yaxşı yerinə yetirə bilər. Məsələn, az vaxtda daha çox informasiya vermək vəzifəsini müəllimin şərh metodu ilə (müsaibə ilə yox) daha yaxşı həyata keçirmək olar. Bacarıq yaratmaq üçün isə çalışma metodu daha səmərəlidir.

Təlim metodları əlaqəli şəkildə tətbiq olunmalıdır. Bütün şəraitlər üçün yararlı olan universal metod yoxdur. Bu mənada “Mənim öz iş metodum var” deyən müəllimlərə haqq qazandırmaq çətindir. Çünki təlimdə tək bir metoddan yox, metodlar kompleksindən istifadə edilir.

Təlim metodları təlim vasitələri ilə sıx bağlıdır; metodlar vasitə zəminində seçilib tətbiq edilir. Təlimin vasitələrini üç qrupa bölmək olar: a) tədris-əyani vəsaitlər; b) tədris avadanlıqları; c) təlimin texniki vasitələri.

5. Təlim texnologiyaları

Müasir tədqiqatlar göstərir ki, təlim prosesinin səmərəliliyi pedaqoji texnologiyaların düzgün seçilib tətbiq edilməsindən çox asılıdır (“Texnologiya” yunanca “ustalıq”, “bacarıq” mənasını verir).

Təlim texnologiyası dedikdə, qarşıya qoyulmuş məqsəd baxımından təlimin təşkili və idarə edilməsinə yönəlmiş əməliyyatlar sistemi başa düşülür.

Təlim texnologiyası mürəkkəb *quruluşa* malikdir. Onun aşağıdakı struktur ünsürlərini qeyd etmək olar: təlimin məqsədləri, təhsilin məzmunu, pedaqoji ünsiyyət vasitələri, motivlər, təlim prosesinin təşkili, tələbə-müəllim münasibətləri, təlimin nəticələri (o cümlədən, tələbənin peşə hazırlığı səviyyəsi). Bu proseslər bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə cərəyan edir.

Təlim texnologiyalarının *növləri* çoxdur: ənənəvi və fəal təlim texnologiyaları, proqramlaşdırılmış və problemlə təlim, inkişafetdirici təlim texnologiyaları, pedaqoji oyun, məsafədən təhsil texnologiyaları və s. Onlardan bəzilərini qısaca nəzərdən keçirək.

Ənənəvi təlim texnologiyası. Burada əsas məqsəd müəllim tərəfindən biliklərin verilməsi və tələbələr tərəfindən yadda saxlanmasıdır.

Ənənəvi təlim texnologiyasının *əsas quruluş ünsürləri bunlardır: keçmiş mövzunun sorğusu → qiymətləndirmə → müəllimin izahı → möhkəmləndirmə (sual-cavab, kitab üzrə iş, çalışmalar) → növbəti məşğələ üçün tapşırığın verilməsi.*

Belə təlimdə tələbənin müstəqil və yaradıcı fəaliyyəti üçün imkan məhduddur; böyük həcmdə materialın yadda saxlanması mənimsəməni ağırlaşdırır, təlimdə cansıxıcılıq yaradır.

Proqramlaşdırılmış təlim texnologiyası. Proqramlaşdırılmış təlim tələbələrin müstəqil fəaliyyətinin xüsusi vasitələrlə (kompüter, dərslik, proqram və s.) idarə olunmasına əsaslanan təlim növüdür. Ənənəvi təlimdən fərqli olaraq burada hər kəs öz fərdi iş tempi ilə irəliləyir. Proqramlaşdırılmış təlimin *iki növü* ayır edilir: xətti (və ya düzxətli), şəxəli proqramlaşdırma.

Xətti proqramlaşdırmada tələbənin işi belə bir sxem üzrə gedir:

Mətn 1 → Sual → Cavab → Mətn2 → ...

Şəxəli proqramlaşdırmada iş belə ardıcılıqla gedir:

```

      İzah 1
       /
Mətn 1 → Sual → Cavab → Mətn 2 → ...
       \
      İzah 2
    
```

Proqramlaşdırılmış təlim texnologiyası müəyyən üstünlüklərə malik olsa da (müstəqil iş, fərdi temp, əks əlaqə, səhvlərlə iş və s.), bu zaman tələbənin zehni fəaliyyətinin gedişi müəllimə aydın olmur; mənimsəmə prosesi lazımınca idarə olunmamış qalır. Buna görə də proqramlaşdırılmış material üzərində tələbənin müstəqil işini müəllimin işi ilə (izah, nəzarət, ümumiləşdirmə, istiqamətləndirmə və s.), habelə başqa texnologiyalarla əlaqələndirmək lazımdır.

Problemlə təlim texnologiyası. Problemlə təlim elmi biliklərin müstəqil surətdə əldə edilməsini, yəni problem qoyub onun həlli yollarını tapmağı, bilikləri

yaradıcı tətbiq etməyi nəzərdə tutur.

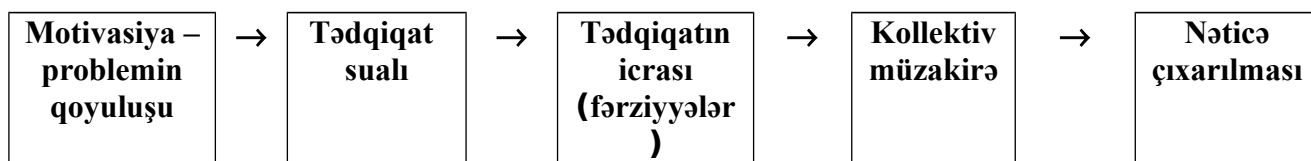
Problemli təlimin özünə məxsus texnologiyası vardır. Bu texnologiyanın *struktur ünsürlərini* sxematik şəkildə belə göstərmək olar:

Problemli təlim tələbələrin elmi idrak metodlarına yiyələnməsinə imkan verir, elmi axtarışları stimullaşdırır.

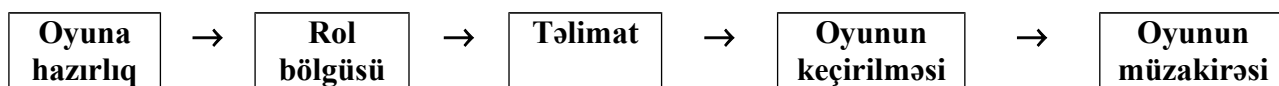
Fəal təlim texnologiyaları. Fəal təlim tələbələrin zehni və əməli fəallığına, müstəqilliyinə əsaslanan, tədqiqatçılıq və əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən təlim modelidir.

*Fəal təlim texnologiyasının strukturu*nu sxematik şəkildə nəzərdən keçirək:

Fəal təlim texnologiyasında çox müxtəlif interaktiv metodlardan (“beyin həmləsi”, diskussiya, müzakirə, mətn üzrə iş, situativ təhlil, sxem və cədvəllərlə iş, işgüzar rollu oyunlar və s.) istifadə edilir.

Oyun texnologiyaları. Təlim oyunları biliklərin möhkəmləndirilməsi və tətbiqində, tələbələrin zehni inkişafında, təlimə marağın artmasında, emosional mühit yaradılmasında yaxşı vasitə rolunu oynayır. Oyun belə bir *ardıcılıqla* keçir:

Oyun – tapmacalar, oyun-yarışlar təlimdə gərginliyi götürmək, tələbələrin fəaliyyətini canlandırmaq məqsədi güdür. Məsələn, «Sözü, anlayışı tap» oyun-tapmacasında tələbələr verilmiş əlamətlərə görə müvafiq sözü, anlayışı tapırlar. Məsələn, «XVI əsrin əvvəli», «Təbriz», «Şah İsmayıl» sözlərinə görə vərəqin arxasında yazılmış sözü, ifadəni («Səfəvilər dövləti») tapmaqla bağlı müəllim tarixçi tələbələrlə oyun-tapmaca keçirir.

Göstərilən oyun metod və priyomlarından yerinə görə – didaktik məqsəd və vəzifədən, mövzunun xüsusiyyətindən asılı olaraq istifadə edilir.

Distant (məsafədən) təhsil texnologiyaları. Distant təhsil insanların təhsil müəssisələrinə getmədən – buna xüsusi vaxt itirmədən yaşayış yerlərində təhsil müəssisələri ilə əlaqə saxlamaqla müstəqil təhsil almasına imkan verir. Distant təhsil müasir telekommunikasiya vasitələrinin (kompüter, internet, elektron poçt, sputnik, televiziya, radio və s.), habelə baza dərsliklərinin və müxtəlif çap materiallarının köməyi ilə həyata keçirilir. Distant təlim texnologiyasının mühüm tərkib elementləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- tədris və digər çap materiallarının kompüter telekommunikasiya vasitəsilə göndərilməsi;
- milli və regional televiziya və radiostansiyalar vasitəsilə tədris proqramının translyasiyası;
- səsli poçt, internet, elektron poçtu vasitəsilə müəllim və tələbə arasında sinxron ünsiyyətin yaradılması;

- video distant təhsilin mühüm vasitəsidir (videoplyonka, videokonfrans).

Distant təlim texnologiyasında qeyd edilən üsürlərdən kompleks şəkildə istifadə olunur.

Sual və tapşırıqlar

1. Təlim metodlarının bütöv təlim prosesindəki rolunu izah edin.
2. Təlim metodlarının təsnifatı ilə bağlı müxtəlif yanaşmalara münasibətinizi bildirin.
3. Əsas didaktik məqsədlərə görə təlim metodları hansı qruplara bölünür? Hər qrupun məqsədini izah edin.
4. İnteraktiv metodları səciyyələndirin.
5. İxtisas üzrə bir məşğələni müşahidə edərək müəllimin hansı metodlardan və necə istifadə etdiyini müəyyənləşdirin.
6. Təlim texnologiyalarının metodlardan fərqi nədir? Təlimdə hansı texnologiyalardan istifadə olunur?

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Qanunu. B., 2009.
2. Azərbaycanda təhsil siyasəti. B., "Təhsil", 2005.
3. Rüstəmov F., Dadaşova T. Ali məktəb pedaqogikası. B., 2007.
4. Mehrabov A., Abbasov Ə., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. B., 2006.
5. Kərimov Y. Təlim metodları. B., 2007.

VII mühazirə

Ali məktəbdə təlimin təşkili formaları.

Təlimdə nəzarət və qiymətləndirmə

Plan:

1. Təlimin təşkili formaları anlayışı və onların təsnifatı.
2. Mühazirə və ona verilən tələblər.
3. Praktiki məşğələlər.
4. Tələbələrin müstəqil işi və elmi yaradıcılığı.
5. Tədris və istehsalat təcrübəsi.
6. Kurs və buraxılış işləri. Məsləhətlər.
7. Təlimdə nəzarət və qiymətləndirmə

1. Təlimin təşkili formaları anlayışı və onların təsnifatı

Təlimin səmərəsi onun hansı formada təşkilindən çox asılıdır. Təlimin məqsədi, məzmunu və metodları onun təşkili forması ilə həyata keçirilir.

Təlimin təşkili forması dedikdə, təlim prosesinin zəhəri tərəfi, təlim subyektlərinin (müəllim və tələbələrin) müəyyən qaydada və rejimdə cərəyan edən birgə fəaliyyətlərinin zəhəri ifadəsi başa düşülür.

Təlim formalarının təsnifatı müxtəlif amillərə əsasən aparılır. Tələbələrin tərkibinə və sayına görə fərdi, cüt, qrup və kollektiv formalar ayırd edilir.

Təlim işinin *məqsəd və vəzifəsinə* görə təlim formaları üç qrupa bölünür:

1) nəzəri məşğələ formaları (mühazirə, seminar məşğələsi, tələbə müstəqil işləri, tələbə fərdi işləri, məsləhətlər və s.); 2) praktik məşğələ formaları (laborator və praktik işlər, kurs və buraxılış işləri, istehsalat və pedoqoji təcrübələr və s.); 3) nəzarət formaları (yoxlama işləri, kollokvium, zəçot (məqbul) və imtahanlar, kurs və buraxılış işlərinin müdafiəsi və s.).

Bu formaların hər biri müəyyən vəzifəni yerinə yetirir. Ali məktəbdə tətbiq olunan təlimin əsas təşkili formalarını nəzərdən keçirək.

2. Mühazirə və ona verilən tələblər

Mühazirə-leksiya (latınca lectio “oxu” deməkdir) təlim materialının müəllim

tərəfindən sistemli, ardıcıl şərh deməkdir. O, ali məktəbdə ənənəvi təlim forması olub, mühüm *əhəmiyyət* kəsb edir: az vaxtda daha çox elmi informasiya verməyə imkan yaradır.

Mühazirə bir neçə *vəzifəni* yerinə yetirir: a) tələbələrə elmi biliklərlə silahlandırmaq; b) elmə maraq oyatmaq; c) elmi təfəkkürü, elmi dünyagörüşü formalaşdırmaq; ç) tələbələrə müstəqil işə istiqamətləndirmək; d) tələbələrin ideya-mənəvi, istetik tərbiyəsi işinə kömək göstərmək.

Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün mühazirənin müxtəlif tiplərindən istifadə edilir. Mühazirələr müxtəlif məntiqi əsaslara görə tiplərə bölünür.

Mühazirə tipləri: 1. Təlim prosesindəki **yeri və roluna görə** mühazirənin aşağıdakı tipləri fərqləndirilir: giriş, cari, icmal, epizodik və yekun mühazirələr.

2. Mühazirələr **xarakterinə görə** də bir neçə tipdə olur: sistemli, problemlı, qarışıq mühazirələr.

3. Pedaqoji ədəbiyyatda mühazirələrin **təşkili qaydasına görə** müxtəlif tipləri nəzərdən keçirilir: *mühazirə-diskussiya* (mühazirə tələbələrin sualları əsasında, onlarla diskussiya şəraitində keçirilir), *ikilikdə mühazirə* (müəllim digər mütəxəssislə və ya ekspertlə birlikdə dialoq, diskussiya, polemika əsasında, tələbələrə də dialoqa cəlb etməklə mövzunu şərh edir), *mühazirə-press konfrans* (mühazirə müəyyən mövzu üzrə tələbənin sualları üzərində qurulur), *vizual mühazirə* (mühazirə təlimin texniki vasitələrinin köməyi ilə əvvəldən hazırlanmış material əsasında keçirilir) və s.

Mühazirəyə verilən tələblər. Yaxşı mühazirə necə olmalıdır? O, hansı tələblərə cavab verməlidir? Mühazirənin səmərəli olması üçün ona müəyyən *pedaqoji tələblər* verilir. Belə tələblər çoxdur. Onları bir neçə qrupda birləşdirmək olar:

1) *Mühazirənin məzmununa verilən tələblər:* mühazirə tədris proqramına uyğun olmalıdır; elmin müasir səviyyəsini əks etdirməli, mövzu elmi cəhətdən düzgün şərh edilməli; mühazirədə təlimin prinsipləri gözlənilməlidir (sistematiklik, nəzəriyyə və təcrübənin vəhdəti, şüurluluq və fəallıq, əyanilik, müvafiqlik və s.).

Mühazirəçinin nitqinə verilən tələblər: mühazirəçinin nitqi aydın, sadə, yığcam, ədəbi dil normalarına uyğun, anlaşıqlı, canlı olmalıdır; nitqin tempi orta (adi danışiq tempində), tonu dəyişkən olmalıdır (danışığın məzmununa uyğun olaraq ton dəyişməlidir); nitq texnikasından (diksiya, intonasiya, məntiqi vurğu, pauza və s.), mimika və jestlərdən düzgün istifadə etməlidir. Mühazirəçinin nitq üslubu müxtəlif üslubların

elementlərini (elmi-kütləvi, publisistik, bədii-obrazlı) özündə birləşdirən elmi üslubda olmalıdır.

2) *Mühazirənin estetik, mənəvi-psixoloji mühitinə verilən tələblər*: mühazirədə yüksək mənəvi-psixoloji iqlim hökm sürməlidir (xeyirxahlıq, humanizm, qarşılıqlı inam, anlaşıma, mədənilik, əməkdaşlıq); mühazirədə estetik mühit, müsbət emosional fon yaradılmalıdır (yüksək əhval-ruhiyyə, gümrahlıq, yaradıcı mühit, gözəllik mühiti, yüksək münasibət, nitq, davranış və geyim gözəlliyi); müəllim yumor hissində malik olmalı, mülayimlik və ciddiliyi uzlaşdırmağı bacarmalıdır.

3) *Mühazirədə tələbələrin fəaliyyətinə verilən tələblər*: mühazirə prosesində tələbələrin fəallığı təmin olunmalı, bu məqsədlə müxtəlif priyomlardan istifadə edilməlidir: problem vəziyyət yaratmaq, tələbələrə problemlərin həlli ilə bağlı mülahizələr yürütməyə, diskussiya və dialoq ünsürlərinə, qeydlər götürməyə sövq etmək; diqqəti cəlb etmək məqsədi ilə mövzu ilə bağlı maraqlı faktlar, həyati misallar gətirmək və s.

Mühazirəyə verilən bütün bu və ya digər tələblərə cavab vermək üçün müəllim mühazirəyə ciddi hazırlaşmalı, mühazirənin təşkilatı tərəfinə, quruluşuna da ciddi fikir verməlidir.

Mühazirənin quruluşu. Mühazirə öz quruluşuna görə bir çox aspektləri – tədris, elmi, tərbiyə, psixoloji və sosial aspektləri yaradıcı şəkildə özündə birləşdirən bitkin elmi-pedaqoji əsər səciyyəsi daşıyır. Mühazirənin quruluşunda *bir neçə mərhələ* ayırd edilir:

- *Hazırlıq mərhələsi*: mühazirənin səmərə və keyfiyyəti ona hazırlıq səviyyəsindən çox aslıdır. Bu mərhələnin məqsədi mühazirənin lazımı nəzəri, didaktik-metodik təminatını həyata keçirməkdən ibarətdir.
- *Mühazirənin giriş hissəsi*: müəllim auditoriyada qayda-qanuna, davamiyyətə diqqət yetirdikdən sonra mövzunu, onun planını və ədəbiyyatı tələbələrə çatdırır. Mühazirədə mövzunu öyrənməyin vacibliyi, elmi və həyati əhəmiyyəti qeyd edilir, mümkün olduqda problem situasiya yaradılır.
- *Mühazirənin əsas hissəsində* mövzu sistemlə (plan maddələri üzrə) şərh olunur.
- *Mühazirənin yekun hissəsində* müəllim əsas nəticələri qeyd edir, tələbələrin suallarına cavab verir, mövzu üzərində müstəqil işləmək üçün istiqamət, metodik tövsiyələr verir.

Mühazirənin yüksək şəkildə keçirilməsi digər təlim formalarının da təşkilinə müsbət təsir göstərir.

3. Praktik məşğələlər

Praktik məşğələlərə seminar və laborator məşğələlər, praktik işlər daxildir. Onların ümumi cəhətləri ilə yanaşı, hər birinin özünəməxsus funksiyaları və təşkilati cəhətləri vardır. Bu formaları ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Seminar məşğələləri

Seminar məşğələləri praktik məşğələlərin əsas və geniş yayılmış formalarındandır. Seminar latınca “seminarium” sözündən götürülərək “əkmək”, məcazi mənada isə “ocaq”, “mənbə”, “məktəb” mənalarını verir. Bu məşğələlər bir neçə *funksiyanı* yerinə yetirir: a) mühazirədə keçilən nəzəri biliklərin dərinlən öyrənilməsini və konkretləşdirilməsini təmin etmək; b) nəzəriyyə və təcrübəni əlaqələndirmək, bacarıq və vərdislər formalaşdırmaq; c) tələbələrə təlim-idrak və elmi-tədqiqat fəaliyyətinə cəlb etmək; ç) elmi təhlil, müzakirə və mübahisə mədəniyyəti, öz fikirlərini ifadə etmək və əsaslandırmaq, başqalarını dinləmək, tənqid etmək bacarığını tərbiyə etmək; d) təlim materiallarının mənimsənilməsinə nəzarət etmək.

Seminar məşğələlərinin *tipləri* müxtəlifdir: a) seminar-sorğu; b) seminar-diskussiya (disput); c) referativ seminarlar; d) problematik seminarlar; f) proseminarlar; e) seminar-işgüzar oyunlar; ə) seminar- “dəyirmi masa”; g) seminar-yoxlama işi və s.

Seminar məşğələlərinin quruluşu: Seminar məşğələləri üçün *səciyyəvi struktur ünsürləri* vardır: *müəllimin giriş sözü* (məqsəd qoyuluşu, motivasiya, tələbələrin məşğələyə səfərbər edilməsi), *əsas hissə* (qoyulmuş məsələlərin müzakirəsi, tələbələrin müzakirəyə cəlb edilməsi, zəruri olduqda müəllimin müzakirəyə müdaxiləsi), *müəllimin yekun sözü* (çıxışların təhlili, səhvlərin düzəldilməsi, qiymətləndirmə, növbəti məşğələnin mövzusu, məqsədi, ona hazırlıqla bağlı metodik tövsiyələrin verilməsi). Müəllim tələbələrin çıxışlarını təhlil edib qiymət verərkən, tənqidi qeydlərini bildirərkən diqqətli olmalı, pedaqoji takt gözləməlidir (tələbəni ələ salmaq, kinayə etmək, yol verilən səhvə görə onu utandırmaq, ləyaqətinə toxunmaq, gülüş obyektinə çevirmək yolverilməzdir).

Praktik işlər

Praktik işlər tələbələrin müstəqil iş növlərindən biri olub nəzəri bilikləri dərinləşdirmək, zəruri bacarıq və vərdislər formalaşdırmaq məqsədi güdür. Praktiki iş

yunanca “praktikos” sözündən götürülərək “fəaliyyətli” mənasını verir. Bu məşğələlər nəzəriyyə və təcrübənin əlaqələndirilməsinə, biliklərin konkretləşməsinə və möhkəmlənməsinə, tələbələrin zehni qüvvələrinin və müstəqilliyinin inkişafına kömək göstərir.

Praktik məşğələlərin *məzmunu* çoxcəhətli olub, fənnin xarakterindən aslıdır: müşahidələr aparmaq, çalışmalar, məsələ və misal həlli, ölçmə və hesablama işləri, sxem, cədvəl, qrafik tərtibi, tətbiqi xarakterli tapşırıqlar, eksperiment qoymaq, oxu, tərcümə, təcrübəçilik və konstruktorluq işləri və s. bu qəbildəndir. Müəllim fənnindən, mövzudan asılı olaraq praktik iş növlərini seçib tətbiq edir. Məsələn, coğrafiyadan bu işlərin köməyi ilə coğrafi və topoqrafik xəritələri oxumaq, müəyyən coğrafi səthin planını tərtib etmək, təbiətdə müxtəlif müşahidələr (meteoroloji, hidroloji, geomorfoloji və s.) aparmaq və s. bacarıqlar aşılır.

Praktik məşğələlərin quruluşu bir çox cəhətdən, seminar məşğələləri ilə ümumilik təşkil edir: *giriş, əsas və yekun mərhələlər*.

Praktik məşğələlərin səmərəli təşkili üçün müəyyən *şərtləri* gözləmək lazımdır: a) tələbələr praktik işə ciddi hazırlaşmalı, tətbiq ediləcək nəzəri bilikləri yaxşı mənimsəməlidirlər; b) müəllim praktik işlərin yerinə yetirilməsi priyomları ilə tələbələri tanış etməlidir; c) işin icrası üçün lazım olan vəsait, alət və avadanlıqlar əvvəlcədən hazırlanmalı və tələbələrin hamısı təmin olunmalıdır; ç) müəllim tələbələrin müstəqilliyini məhdudlaşdırmadan işlərin icrasına nəzarət etməli, zəruri hallarda istiqamət verməlidir; d) görülmə işlər ciddi təhlil olunub obyektiv qiymətləndirilməlidir.

Laborator məşğələlər

Laborator məşğələlər tələbələrin müstəqil iş növlərindən biri olub, onların xüsusi alət və cihazlarla təcrübə və müşahidələr aparmasını nəzərdə tutur (latınca “laboratorium” - əmək, iş deməkdir). Belə məşğələlər təlim prosesində böyük *əhəmiyyətə* malikdir. Onların vasitəsi ilə öyrənilən nəzəri biliklər təcrübəyə tətbiq olunaraq daha da dərinləşir, konkretləşir, tələbələr cihaz və alətlərlə işləmək və təcrübə qoymaq, nəticələr çıxarmaq bacarıqlarına yiyələnirlər. Onlarda elmə, elmi-tədqiqata maraq yaranır. Bu da gələcəkdə elmi fəaliyyətə hazırlaşan tələbə və magistrələr üçün çox vacibdir.

Laborator məşğələlər müxtəlif *vəzifələri* yerinə yetirir: -nəzəri biliklərin müasir

texniki baza əsasında tətbiqini öyrətmək; - gələcək mütəxəssis üçün zəruri olan bacarıq və vərdişlər formalaşdırmaq; - tələbələrdə tədqiqatçılıq maraqları və qabiliyyətini inkişaf etdirmək.

Laborator məşğələlər *iki növdə* olur: frontal məşğələlər və praktikumlar. *Frontal məşğələlər* zamanı qrupdakı bütün tələbələr hər biri ayrılıqda (yaxud cüt tərkibdə) eyni təcrübəni, eyni işi yerinə yetirirlər. Belə təcrübələr mövzunun keçirilməsi ilə eyni vaxtda aparılır. *Praktikumlar* (səpəli məşğələlər) cihazların sayı az olduqda kiçik qrup tərkibində, həm də müəyyən mövzular və bəhs bitirdikdən sonra keçirilir. Belə məşğələlərdə daha mürəkkəb tapşırıqlar yerinə yetirilir. Məsələn, kondensatorun həcmnin ölçülməsi, işıqlanma qanunlarının öyrənilməsi (fizika), üzvi və qeyri-üzvi maddələrin sintezi, istilik, torpaq və ərzaq məhsullarının tədqiqi (kimya) və s.

Laborator *məşğələlərin quruluşu* praktik məşğələdəki mərhələlərə uyğun gəlir: giriş, işin icrası, nəzarət, yekun mərhələləri.

Laborator məşğələnin səmərəli təşkili üçün müəyyən *pedaqoji şərtlərə* əməl edilməlidir: a) tələbələrin məşğələlərə nəzəri hazırlığını təmin etmək; b) onların müstəqilliyini, tədqiqatçılıq maraqlarını stimullaşdırmaq, təcrübə və eksperimentlərə yaradıcılıq, tədqiqat elementləri daxil etmək; c) tələbələri elmi idrak metodları, eksperimentin ümumi metodikası ilə silahlandırmaq; ç) onları təlimdən kənar elmi işlərə – elmi dərnəklərə, tələbə elmi cəmiyyətinə cəlb etmək, tələbələrə öz səviyyələrinə uyğun fərdi-diferensial yanaşmanı həyata keçirtmək; d) tələbələrin tədqiqatçılıq maraqlarını peşə-ixtisas yönümü ilə əlaqələndirmək.

Təlimin nəzərdən keçirilən praktik formaları düzgün təşkil edildiyi şəraitdə nəzəri bilikləri təcrübəyə tətbiq etmək, onlardan əməli peşə fəaliyyətində müstəqil və yaradıcı şəkildə istifadə etmək bacarıqlarının formalaşmasında mühüm rol oynaya bilər.

4. Tələbələrin müstəqil işi və elmi yaradıcılığı

Tələbələrin müstəqil işi ali məktəbdə təlim prosesinin mühüm komponentini təşkil edir. Müasir həyat müstəqil və yaradıcı düşünən, dərin bilikli, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli mütəxəssis-kadrlar tələb edir. Cəmiyyət üçün bu cür mütəxəssislərin formalaşmasında *müstəqil işlərin rolu* böyükdür. Müstəqil işi *tələbələrin təlim-idrak fəaliyyətinin təşkili forması kimi* səciyyələndirmək olar; bu halda tələbə

qarşıya qoyulmuş didaktik vəzifəni müəllimin müdaxiləsi, bilavasitə köməyi olmadan yerinə yetirir.

Təlimdə müstəqil işin mahiyyətini belə ifadə etmək olar: *təlimdə müstəqil iş* tələbinin qarşıya qoyulmuş təlim məqsədini dərk edərək (1), müəyyən təhrikə zehni və əməli fəallıq, səy göstərərək (2), zəruri bilikləri və səmərəli yolları seçib tətbiq etməklə (3), bilavasitə kömək olmadan öz gücü ilə yerinə yetirməsində (4), habelə özünə nəzarət və qiymətləndirmədə (5) təzahür edən təlim-idrak fəaliyyətinin təşkili formasıdır (6).

Göründüyü kimi, müstəqil iş bir çox (6) *xüsusiyyətlərə* malikdir. Bu işlərə rəhbərlikdə həmin xüsusiyyətlər nəzərə alınmalı və təmin edilməlidir. Müstəqil işin icrasında tələbə nəyi və nə məqsədlə edəcəyini, necə, hansı yollarla (priyomlarla) edəcəyini bilməli, daxili təhrikə (motivasiya) fəallıq və səy göstərməli, özünə nəzarət etməli, səhvlərini tapıb düzəltməli, öz işini qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Bu ünsürlərdən hər hansı birinin çatmaması müstəqil işin mahiyyətinə xələl gətirir və onun səmərəsinə mənfi təsir edir. Məsələn, hər hansı tapşırığın icrasında tələbədə müsbət motiv olarsa, lakin lazımi bilik və bacarıqlar çatmadığı halda o, işi müstəqil yerinə yetirə bilməz və əksinə. Lazımi biliklərə malik olsa da müsbət motiv yaranmadıqda o, kənar kömək olmadan işin öhdəsindən gələ bilməz. Eləcə də tələbə işin məqsədini dərk etmədikdə, iradi səy göstərmədikdə, müstəqil iş priyomlarına yiyələnəndə həvəssiz işləyir, ya işə girişmir, ya da onu yarımçıq qoyur və s. Bunu nəzərə alaraq müəllim təlimdə tələbələrin müstəqil işinin bütün struktur ünsürlərinə yiyələnmələrinə, onlarda müstəqil iş bacarıqlarının formalaşmasına çalışmalıdır. Yalnız bu halda tələbə tam müstəqil fəaliyyət göstərə bilər.

Təlimdə *müstəqil işlərin növləri və tipləri* çoxsahəli və rəngarəngdir. Pedaqoji ədəbiyyatda bu işlər müxtəlif məntiqi əsaslara görə təsnif edilir:

- müstəqil işin *mənbələrinə* görə: kitabla iş, əlavə mənbələr üzrə iş, məsələ həlli, çalışmalar üzrə iş, əyani materiallarla iş, əlavə cihazlarla iş, qrafik işlər və s.;
- *tələbələrin əhatə dairəsinə* görə: frontal, qrup, cüt və fərdi işlər;
- *icra formasına* görə: yazılı, şifahi, əməli, qrafik işlər;
- *icra yerinə* görə: auditoriyada müstəqil iş (mühazirə və məşğələlərdə tələbələrin mühakimə yürütməsi, plan və icmal tərtibi, çalışmaların icrası və s.), auditoriya-

dankənar müstəqil işlər (referat, kurs işi, tədris-tədqiqat işi, elmi-tədqiqat işi, klub və dərnek işləri, kitabla iş, internetlə iş, özünütəhsil və s.);

- müstəqil işin *funksional cəhətinə görə*: biliklərin mənimsənilməsi, möhkəmləndirilməsi, tətbiqi və yoxlanılması məqsədi güdən işlər;

- *zehni fəaliyyətin xarakterinə görə*: nümunə üzrə, yenidənqurma xarakterli işlər, evristik (qismən-axtarış tipli) müstəqil işlər, tədqiqatçılıq işləri. Bu qəbildən olan digər təsnifatlar da vardır: reproduktiv-bərpaedici müstəqil işlər (biliklərin təkrarını, onlar üzərində əməliyyat aparmağı nəzərdə tutur); idrak-axtarıcılıq (evristik) işləri (yeni biliklərin mənimsənilməsi); yaradıcı müstəqil işlər (biliklərin yeni hallara yaradıcı tətbiqi);

- *fəlsəfi-qnoseoloji əsasla görə*: hissi-perseptiv xarakterli müstəqil işlər (müşahidə, keçmiş təcrübə və biliklərin bərpası, yeni hallara tətbiqi); zehni xarakterli müstəqil işlər (təfəkkür əməliyyatları, zehni məsələ – problem həlli, zehni-tətbiqi və zehni təşkilati işlər); praktik xarakterli müstəqil işlər (əməli, təcrübi-eksperimental, layihə-konstruksiya və bədii-qrafik işlər).

Göstərilən müstəqil iş növləri və tiplərindən təlimin müxtəlif formalarında geniş istifadə edilməlidir.

Müstəqil işlərin səmərəli təşkili üçün bəzi *şərtləri* gözləmək lazımdır:

1. Tələbə müstəqil işləri bütün fənlərdə və təlim formalarında sistemli və ardıcıl şəkildə tətbiq olunmalıdır;

2. Auditoriya və auditoriyadankənar müstəqil işlər sıx əlaqələndirilməli, yaradıcı işlərə diqqət artırılmalıdır;

3. Tələbələrə müstəqil işin səmərəli yolları (priyomları) öyrədilməlidir;

4. Müstəqil işlərə keyfiyyətli pedaqoji rəhbərlik həyata keçirilməli (məsləhət, nəzarət, kömək, uçot və qiymətləndirmə), müəllimlər müstəqil iş nəzəriyyə və metodikasına yiyələnmişdirlər.

Tələbələrin müstəqil işinin bir istiqaməti də elmi işlərdir.

Tələbə elmi işləri

Ali təhsil iki başlıca fəaliyyətə – tədris və elmi fəaliyyətə əsaslanır. Gələcək mütəxəssis həm dərin elmi biliklərə yiyələnəməli, həm də yaradıcı fəaliyyətə hazırlanmalıdır. Buna görə də tələbələri hələ aşağı kurslardan elmi fəaliyyətə cəlb etmək lazımdır. Vaxtilə Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasında bu sahədə müsbət təcrübə əldə edilmişdir. F.B.Köçərli, U.Hacıbəyli, R.B.Əfəndiyev və başqaları hələ tələbə ikən ciddi elmi-tədqiqat işi ilə məşğul olmuş, bir çox əsərlərini seminariyada oxuyarkən yazmağa başlamışlar.

Müasir şəraitdə tələbələrin elmi fəaliyyəti *iki yolla* həyata keçirilir:

a) auditoriya məşğələləri ilə bağlı işlər; b) auditoriyadankənar elmi işlər.

Birinci halda tələbənin elmi fəaliyyəti tədris prosesinin tərkib hissəsi kimi özünü göstərir. Belə elmi axtarıcılıq işləri *tələbə tədris tədqiqat işləri (TTTİ)* adlanır. Buraya kurs işləri və layihəsi, diplom işləri və layihəsi, buraxılış işləri, habelə mühazirə, seminar, laborator və praktik məşğələlərlə, istehsalat və pedaqoji təcrübə ilə əlaqədar, habelə xüsusi kurs və seminarlar üzrə tədqiqat xarakterli tapşırıqların icrası və s. daxildir. Tədrislə bağlı tədqiqat işləri fənn və mövzudan, qarşıya qoyulan təlim məqsədindən asılı olaraq tələbələrə çox müxtəlif elmi fəaliyyətə cəlb etməyi nəzərdə tutur. Məsələn, müəyyən bir problem üzrə müxtəlif mənbələri oxuyub təhlil etmək, ümumiləşdirmək, təsnifat aparmaq, eyni problemlə bağlı müxtəlif konsepsiyaları müqayisə etmək, qruplaşdırmaq, onlara tənqidi münasibət göstərmək və s. Kurs, buraxılış və diplom işləri, elmi-tədqiqat xarakterli iş formaları mümkün qədər nəzəri və təcrübə-eksperimental səciyyə daşmalıdır.

Ali məktəbdə tələbələrə elmi işə cəlb etməyin ikinci yolu auditoriyadankənar elmi fəaliyyətin təşkilidir. Bu cür elmi işlər *tələbə elmi-tədqiqat işləri (TETİ)* şəklində özünü göstərir. Hazırda universitetlərdə TETİ-nin müxtəlif formaları fəaliyyət göstərir: tələbə elmi dərnəkləri, elmi klublar; tələbə elmi laboratoriyaları; elmi konfranslar, seminar və simpoziumlar; fənn olimpiadaları; tələbə elmi işlərinin müsabiqəsi; yay elmi məktəbləri; tələbə konstruktor bürosu; təsərrüfat müqaviləsi üzrə tədqiqat işləri və s.

Elmi fəaliyyətlə məşğul olan tələbələr *tələbə elmi cəmiyyətində (TEC)* birləşirlər. Tələbə elmi işinə *kafedranın rəhbərliyi müxtəlif istiqamətlərdə* təmin olunur:

- a) kafedra nəzdində tələbə elmi dərnəklərinin təşkili;
- b) kafedra və laboratoriyaların elmi-tədqiqat mövzularının işlənməsində tələbələrin iştirakı;
- c) istehsalat və pedaqoji təcrübə dövründə tələbələrin elmi-tədqiqat xarakterli tapşırıqları yerinə yetirmələri;
- ç) ümumi tədqiqat planı və ya xüsusi tematika üzrə kurs, diplom və laborator işlərinin icrası və s.

TTTİ və TETİ gələcək mütəxəssislərin yaradıcı şəxsiyyətlər kimi formalaşmasına kömək göstərir.

5. Tədris və istehsalat təcrübəsi

Ali məktəblərdə tədris və istehsalat təcrübəsi təlim prosesinin xüsusi forması

olub, tələbələrin bilavasitə istehsalatda peşə-ixtisas biliklərinə, bacarıq və vərdişlərinə yiyələnmək imkanını təmin edir. Onların başlıca *məqsədi* tələbələrin istehsalat fəaliyyətində nəzəri bilikləri möhkəmləndirmək və gələcək mütəxəssis üçün zəruri olan peşə bacarıq və qabiliyyətlərini formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Ali məktəbdə verilən peşə-ixtisas sahələrindən asılı olaraq tələbələrin təcrübəsi iki istiqamətdə aparılır: a) istehsalat təcrübəsi; b) pedaqoji təcrübə.

İstehsalat təcrübəsi təhsilin həyatla, mütəxəssisin nəzəri hazırlığı ilə praktik fəaliyyətini əlaqələndirməyə kömək edir. İstehsalat təcrübəsi zamanı tələbələr müvafiq proqrama uyğun olaraq peşə-ixtisas sahəsi ilə əlaqədar nəzərdə tutulan işləri yerinə yetirir, yeni texnologiyalarla tanış olur, kurs və buraxılış işləri üçün material toplayırlar.

Pedaqoji təcrübə pedaqoji təmayüllü ali təhsildə çox mühüm yer tutur və yüksək ixtisaslı müəllim kadrları hazırlığı sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir. O, tələbələrin ali təhsildə qazandıqları nəzəri bilikləri pedaqoji prosesə tətbiq etməyə, onları pedaqoji fəaliyyətə əməli cəhətdən hazırlaşmağa kömək göstərir.

Pedaqoji təcrübənin təşkili və keçirilməsi qaydaları müvafiq əsasnamə ilə müəyyən edilir.

Təcrübə müddətində *tələbənin işi bir neçə istiqamətdə* qurulur: təlim, tərbiyə, psixoloji iş, tədqiqatçılıq işi.

Tələbələr öz fəaliyyətlərini fərdi plan üzrə, dərslərin və tərbiyə tədbirlərinin xüsusi qrafiki əsasında həyata keçirirlər.

Təcrübənin sonunda metodist, pedaqoq və psixoloq görülmüş işlərə əsasən tələbələrin fəaliyyətini birlikdə qiymətləndirirlər. Pedaqoji təcrübə yekun konfransı ilə başa çatır.

6. Kurs və buraxılış işləri. Məsləhətlər

Kurs işi ixtisas və ya ümumi fənlərə həsr olunur. Onun *məqsədi* müəyyən elm sahəsi (fənn) üzrə nəzəri bilikləri tətbiq etmək, tədqiqat aparmaq, faktları təhlil edib ümumiləşdirmək bacarıqlarını formalaşdırmaqdan və bu bacarıqları aşkara çıxarmaqdan

ibarətdir. Kurs işi gələcək mütəxəssisin peşə-ixtisas hazırlığında böyük *əhəmiyyət* kəsb edir; tələbələrdə müstəqilliyin, elmi axtarış qabiliyyətinin inkişafına kömək göstərir.

Kurs işinin yazılması müəyyən *mərhələlərdən* ibarətdir: mövzunun seçilməsi, mövzuya daxil olmaq (mövcud ədəbiyyatla tanışlıq), plan tərtibi, mövzunun işlənməsi metodlarının müəyyən edilməsi, işin icrası (nəzəri təhlil, təcrübi-eksperimental tədqiqat, alınan materialların təhlili, nəticələrin çıxarılması), işin müdafiəsi.

Kurs işini kafedranın yaratdığı xüsusi komissiya qəbul edib qiymətləndirir.

Buraxılış işləri mütəxəssis hazırlığının yekun mərhələsi ilə bağlı olub, təlimin mühüm təşkili formalarından biridir.

Buraxılış işinin yazılması *mərhələləri* kurs işindəki mərhələlərə uyğundur. Lakin o, kurs işindən fərqli olaraq daha geniş tədqiqatı əks etdirir, həcmcə də genişdir (40-45 səhifə). Buraxılış işləri müəyyən *tələblərə* cavab verməlidir:

- buraxılış işinin mövzusu aktual olmalı, elmi-praktik əhəmiyyət daşımalıdır; mövcud ədəbiyyat ciddi öyrənilməli, təhlil edilərək tənqidi şəkildə qiymətləndirilməlidir; buraxılış işi elmi-tədqiqat xarakteri daşımalıdır; kompleks tədqiqat metodlarından istifadə edilməlidir; tədqiqatın məqsəd və vəzifələri aydın göstərilməlidir; tədqiqatın obyektiv aparılması təmin olunmalı, nəticələr aydın və dəqiq olmalı, əsaslandırılmalıdır; iş aydın, ədəbi dildə, qrammatik-orfoqrafik baxımdan düzgün şəkildə yazılmalıdır.

İş hazır olduqda ona iki rəy yazılır (biri elmi rəhbər olmaqla). Buraxılış işi fakültədə yaradılmış Dövlət Attestasiya Komissiyasının açıq iclasında müdafiə olunur və qiymətləndirilir.

Müstəqil elmi işinin yüksək forması *magistr dissertasiyasıdır*. O, magistrantın müstəqil tədqiqat işinin, yaradıcı axtarışlarının məhsulu olmaqla sırf elmi-tədqiqat xarakteri daşıyır və ona, buraxılış işinə nisbətən, daha yüksək tələblər verilir.

Məsləhətlər – ali məktəbdə tədris prosesinin zəruri tərkib hissəsi, mühüm təşkili forması olmaqla bir neçə *funksiyanı* yerinə yetirir: öyrədici, stimullaşdırıcı, nəzarət funksiyası.

Məsləhətlərin müxtəlif *növləri* vardır:

- xarakterinə görə: məcburi və könüllü məsləhətlər; didaktik məqsəddə görə: metodik, problematik və nəzarət məqsədi ilə məsləhətlər; təlim prosesinin mərhələlərinə görə: giriş, cari və yekun məsləhətlər; tərkibinə görə: kollektiv, qrup və fərdi

məsləhətlər.

Məsləhətlərin aparılması *metodları* da müxtəlifdir: sual-cavab, söhbət, diskus-siya və s. Tələbələrin hazırlıq səviyyəsindən, qoyulan məsələnin çətinlik dərəcəsin-dən və s. asılı olaraq müvafiq məsləhət metodu seçilib tətbiq edilir.

7. Təlimdə nəzarət və qiymətləndirmə

Təlim müvəffəqiyyətinə nəzarət. Ali məktəbdə müvəffəqiyyətə nəzarət, biliyin yoxlanması və qiymətləndirilməsi təlim prosesində mühüm yer tutur, bu prosesin vacib bir ünsürünü təşkil edir. Nəzarətin *məqsədi* tələbənin bilik, bacarıq və vərdiş-lərinin keyfiyyətini aşkara çıxarmaqdan, onların qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun-luq dərəcəsini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Nəzarət müvəffəqiyyətin *hesaba alınması*, *yoxlama* və *qiymətləndirmə* ilə sıx bağlıdır. *Hesabaalma* (uçot) nəzarətin müəyyən sənədlərdə (jurnallarda, imtahan və-rəqələrində və s.) əks olunmasıdır. *Yoxlama* nəzarət prosesi, onun vasitəsidir. *Qiymət* yoxlamanın nəticəsi, müvəffəqiyyətin kəmiyyət göstəricisi, onun balla (rəqəmlə) ifadəsidir.

Nəzarət *monitorinq*, *diaqnostika* anlayışları ilə də sıx bağlıdır. *Monitorinq* təlim (yaxud mənimsəmə) prosesinin mövcud vəziyyəti və səviyyəsinin öyrənilməsi, əldə olunan nəticələrin qarşıya qoyulmuş məqsədlər baxımından təhlil edilib qiymətləndi-rilməsi (diaqnostika), keyfiyyəti yüksəltmək yollarının müəyyən edilməsi (proqnoz-laşdırma) və bu məqsədlə lazımi korreksiya işi aparılması proseslərini özündə birləşdirən müntəzəm nəzarət deməkdir. Deməli, monitorinqdə nəzarət, diaqnostika, qiymətləndirmə, korreksiya və proqnozlaşdırma kimi proseslər vəhdət halında çıxış edir. *Diaqnostika* təlim prosesinin başvermə şəraitini, nəticələrini, nöqsanlarını üzə çıxarmaq, onları təhlil edib qiymətləndirmək, sonrakı inkişafını proqnozlaşdırmaq kimi elementləri özündə birləşdirən mürəkkəb sistemdir.

Pedaqoji nəzarət bir neçə *funksiyanı* yerinə yetirir: yoxlama, diaqnostik, proq-nostik, təhsil, tərbiyə funksiyası.

Pedaqoji nəzarət müəyyən *prinsiplər* əsasında həyata keçirilir: nəzarətin sistemliliyi, fərdiliyi, hərtərəfliliyi, obyektivliyi prinsipləri.

Ali məktəbdə pedaqoji nəzarət müxtəlif *növlərdə* olur. Keçirilmə vaxtı və həll etdiyi vəzifələrə görə nəzarətin bir neçə növü fərqləndirilir: cari (gündəlik), tematik (iri mövzu və bölmələr üzrə), dövrü (vaxtaşırı, yarımildə iki-üç dəfə, semestrin sonunda), yekun nəzarət (kurs bitdikdə, imtahanlar, kurs işi, buraxılış işi və diplom müdafiəsində).

Nəzarətin əhatə dairəsindən, tələbə tərkibindən asılı olaraq fərdi, qrup və frontal nəzarət *formalarından* istifadə olunur.

Nəzarət müxtəlif *metodların* vasitəsilə aparılır. Yoxlama və hesabaalma zamanı istifadə olunan ümumi metodlara aşağıdakılar daxildir: şifahi və yazılı sorğular, yoxlama işləri, hesabatlar, referat işləri, icmallar, kurs və diplom işləri, yaradıcı tapşırıqlar, seminarlar, kollokviumlar, tələbə fərdi işləri, qrafik işlər (sxem və çertyojlar), kurs və diplom işləri, məqbul (zaçot) və imtahanlar (şifahi və yazılı), məşinli nəzarət və proqramlaşdırılmış nəzarət, test yoxlamaları, özünənəzarət.

Göstərilən metodların vəhdəti pedaqoji nəzarətin və bütövlükdə təlim prosesinin səmərəliliyini təmin etmək baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Təlim müvəffəqiyyətinin qiymətləndirilməsi. Təlimdə nəzarət, yoxlama müvəffəqiyyətin qiymətləndirilməsi ilə nəticələnir. Qiymətləndirmə təlim prosesini tamamlayan pillədir. O, təlimin səmərə və keyfiyyətini yüksəltməyə, əks əlaqə yaratmağa, tələbələrin bilik və bacarıqlarındakı uğurlu və zəif cəhətləri aşkara çıxarmağa kömək edir. Qiymətləndirmə bir neçə *funksiyanı* yerinə yetirir: nəzarət, öyrədici, stimullaşdırıcı, tərbiyə funksiyaları.

Qiymət çox incə bir pedaqoji vasitədir; o, tələbələri həvəsləndirə də bilər, ruhdan sala da bilər. Hər şey qiymətin necə verilməsindən, ədalətli olub-olmamasından asılıdır. Qiymətləndirmə zamanı bəzi *şərtləri* gözləmək lazımdır:

1) qiymət *obyektiv, ədalətli olmalı*, tələbənin faktik bilik səviyyəsini düzgün əks etdirməlidir. Qiyməti «şışirtmək» və ya «kəsmək», bu zaman əliaçılıq və ya xəsislik etmək eyni dərəcədə zərərlidir: birinci halda tələbələrdə arxayınçılıq, ikinci halda isə öz qüvvəsinə inamsızlıq baş verir. Buna yol verməmək üçün qiymətin müvafiq normalara, meyarlara tam uyğun olmasını təmin etmək lazımdır;

2) verilən qiymət tələbələr tərəfindən *dərk olunmalıdır*: müəllim qiyməti (rəqəmi) sadəcə elan etməklə kifayətlənməməli, onu əsaslandırmalıdır. Yəni tələbənin nə üçün «kafi», «qeyri-kafi», «yaxşı» və «əla» qiymət aldığını sözlə xarakterizə etməlidir. Bu

halda tələbə öz nöqsanlarını başa düşər, müəllimi ədalətsizlikdə təqsirləndirməz;

3) qiymətləndirmə zamanı tələbənin təkcə nəyi öyrənməsini deyil, həm də *necə öyrənməsini* — şüurlu, yoxsa mexaniki öyrənməsini, materialı dərk etdiyini, yoxsa əzbərlədiyini nəzərə almaq lazımdır. Bu, tələbələrə təlimə şüurlu yanaşmalarında, mühüm rol oynayır. Çünki tələbələr müəllimin sorğu metodikasına uyğun olaraq təlim materiallarını öyrənir, məşğələdə cavab verməyə hazırlaşır.

Qiymət meyarları. Bilik və bacarıqların qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif meyarlardan istifadə olunur. Dünya təcrübəsində müxtəlif bal qiymətləri tətbiq edilir (5 baldan 100 bala qədər). Boloniya prosesinə daxil olan ölkələrdə vahid qiymət meyarı – 100 bal tətbiq olunur. Azərbaycanın ali məktəbləri də çoxballı qiymət sisteminə keçmişdir. Qiymətləndirmə «Tələbələrə biliyin qiymətləndirilməsinin çoxballı sistemi haqqında Əsasnamə»yə uyğun olaraq aparılır (Əsasnamə təhsil nazirinin 15.05.2003-cü il 420 sayılı əmri ilə təsdiq olunmuşdur).

Tələbələrə imtahanlarda, məşğələlərdə cavabları qiymətləndirilərkən müvafiq meyarlardan istifadə olunur. Qiymət balları müxtəlif *göstəricilər* əsasında verilir. Qiymətləndirmədə nəzərə alınan əsas göstəricilər bunlardır: a) biliyin *həcmi* (proqram materialları tam və ya qismən mənimsənilib?); b) biliyin *dərk edilməsi* (şüurlu, yoxsa mexaniki öyrənilib, tələbə keçilmiş materialı nə dərəcədə başa düşür, cavabı düzgündürmü, fikirlərini əsaslandırma bilirmi, müstəqil fikir söyləyə bilirmi?); c) biliyin *tətbiqi* (tələbə nəzəri biliyi həyata, çalışmalara müstəqil tətbiq edə bilirmi?); ç) biliyin *ifadə olunması* (tələbə fikirlərini ədəbi dildə düzgün ifadə edə bilirmi, danışığında və yazıda səhvlərə yol verirmi?).

Tələbənin biliyin qiymətləndirilməsi zamanı təlim formalarının, ayrı-ayrı iş sahələrinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

İmtahana görə qiymət ballarının hesablanması. Balların maksimum miqdarı 50-dir. Tələbə imtahanda biletdə düşən 5 suala cavab verməlidir. Hər sualın cavabı maksimum 10 balla qiymətləndirilir. İmtahanın qiymət meyarları aşağıdakı kimidir:

10 bal – tələbə keçilmiş materialı dərindən başa düşür, cavabı dəqiq və hərtərəfli.

9 bal – tələbə keçilmiş materialı tam başa düşür, cavabı dəqiqdir və mövzunun məzmununu açar.

8 bal – tələbə cavabında ümumi xarakterli bəzi qüsurlara yol verir.

7 bal – tələbə keçilmiş materialı yaxşı başa düşür, lakin nəzəri cəhətdən bəzi məsələləri əsaslandırma bilmir.

6 bal – tələbənin cavabı əsasən düzgündür.

5 bal – tələbənin cavabında çatışmazlıqlar var, materialı tam əhatə edə bilmir.

4 bal – tələbənin cavabı qismən doğrudur, lakin materialı izah edərkən bəzi səhvlərə yol verir.

3 bal – tələbənin mövzudan xəbəri var, lakin fikrini əsaslandırmağı bacarmır.

1-2 bal – tələbənin mövzudan qismən xəbəri var.

0 bal – suala cavab yoxdur.

Tələbələrin imtahanda aldıkları qiymət balları imtahana qədər semestr (tədris ili) ərzində topladığı ballara əlavə olunur. Konkret fənn üzrə toplanmış balın yekun miqdarına görə tələbənin biliyi aşağıdakı kimi qiymətləndirilir:

91 - 100 bal – «əla» (A); 81 - 90 bal – «çox yaxşı» (B); 71-80 bal – «yaxşı» (C), 61-70 bal – «orta» (D); 51 - 60 bal «kafi» (E); 50-dən az – «qeyri-kafi» (F).

Tələbənin semestr ərzində topladığı bal 17-dən az olduqda o, imtahana buraxılmır. İmtahanda aldığı balın miqdarı 17-dən az olduqda onun imtahan balları semestr (tədris ili) ərzində topladığı bala əlavə olunmur; o, həmin fəndən krediti toplamamış hesab olunur. Belə tələbələr tədris ilinin sonunda (yayda) həmin fəndən tam kursu yenidən keçərək imtahana buraxılırlar. Bu dəfə də imtahandan lazımı bal toplaya bilməsələr, növbəti ildə həmin fənni yenidən keçməli olurlar.

Seminar məşğələlərinə görə balların hesablanma qaydası belədir (bakalavr pilləsi üçün): 1) Jurnalda ballar toplanır ($4+5+6=15$ bal); 2) Orta bal tapılır ($15: 3=5$ bal); 3) Alınan nəticə fənnin maksimum bal həddinə vurulur ($5 \cdot 2,5 = 12,5$ bal). Seminar məşğələləri üzrə yekun balların düzgün çıxarılması üçün fənni tədris edən müəllim məsuliyyət daşıyır.

Mühazirə mətnlərinin tərtibinə görə balların hesablanması. Mühazirə mətnlərinin qiymətləndirilməsi aşağıdakı meyarlar əsasında aparılır:

5 bal – tələbə keçilən bütün mövzuları (plan maddələri üzrə) tam əhatə edir, verilmiş ədəbiyyatlar əsasında əlavələr edir.

4 bal – tələbə bütün mövzuları (plan maddələri üzrə) əhatə edir.

3 bal – tələbə keçilən mövzuları, əsasən, əhatə edir (70-80%).

2 bal – tələbə mühazirə materiallarını qismən əhatə edir (50-70%).

1 bal – tələbə mühazirə materiallarını müəyyən dərəcədə əhatə edir (50%-dək).

0 bal – mühazirə mətnləri yoxdur.

Təlimin digər formalarında nəticələrə görə balların hesablanması Əsasnamə tələblərinə müvafiq şəkildə həyata keçirilir. Hər bir iş formasına müvafiq ballar

ayrılır: **laborator məşğələsinə** – maksimum 10 bal, **davamiyyətə** – 5 bal, **fərdi işə** – 10 bal, **kurs işinə** (layihəsinə) – 10 bal, **istehsalat və pedaqoji təcrübəyə** – 100 bal, **buraxılış işinə** – 100 bal nəzərdə tutulur.

Sual və tapşırıqlar

1. Təlimin təşkili formalarının təlim prosesindəki rolunu səciyyələndirin.
2. Mühazirəyə verilən tələblər hansılardır?
3. Seminar məşğələlərinin hansı funksiyaları və növləri vardır?
4. Laborator və praktik məşğələlərin fərqi nədən ibarətdir?
5. Tələbə müstəqil işlərinin hansı növləri vardır?
6. Ali məktəbdə qiymətləndirmə hansı şərtlər və meyarlar əsasında aparılır?
7. İxtisas üzrə bir mühazirə və seminar məşğələsini dinləyərək pedaqoji tələblər baxımından təhlil edin.
8. İxtisas üzrə bir məşğələni tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsi baxımından müşahidə və təhlil edin.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Qanunu. B., 2009.
2. Azərbaycanda təhsil siyasəti. B., “Təhsil”, 2005.
3. Rüstəmov F., Dadaşova T. Ali məktəb pedaqogikası. B., 2007.
4. Mahmudova R. Ali məktəbdə tələbə müstəqil işinin imkanları yolları. B., 2005.

VIII mühazirə

Ali məktəbdə tərbiyə işinin mahiyyəti, prinsip və metodları

Plan:

1. Tərbiyənin mahiyyəti və xüsusiyyətləri
2. Tərbiyənin qanunauyğunluqları və prinsipləri
3. Tərbiyə metodları
4. Tərbiyə texnologiyası: fərdi təsir mexanizmi

1. Tərbiyənin mahiyyəti və xüsusiyyətləri

Tərbiyə prosesini elmi əsasda qurmaq üçün onun mahiyyətini düzgün başa düşmək lazımdır.

Pedaqogika tarixində tərbiyəyə müxtəlif baxışlar olmuşdur. Orta əsrlərdə *avtoritar tərbiyə* hakim idi. Onun əsas vasitələri nəzarət, cəza, tələb, əmr, qadağan idi.

Kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar tərbiyəyə yeni baxışlar meydana çıxdı. Tərbiyə insanın təbii qüvvələrini inkişaf etdirən, onun sərbəst inkişafını təmin edən vasitə kimi başa düşülürdü. Bu əsasda *azad tərbiyə* ideyası irəli sürüldü (J.J.Russo).

Tərbiyəyə müasir baxış həm avtoritar, həm də azad tərbiyəni inkar edir: tərbiyə insana müəyyən sərbəstlik verməklə ağıllı pedaqoji rəhbərliyi uzlaşdırmağa əsaslanmalıdır. Müasir pedaqogika tərbiyəyə *şəxsiyyətin ahəngdar formalaşması və inkişafı prosesi* kimi baxır.

Tərbiyə prosesinin dialektikası və hərəkətverici qüvvələri. Tərbiyə prosesi *dialektik səciyyə* daşıyır.

Tərbiyə prosesinin dialektikası onun *ziddiyyətli* olmasında özünü göstərir. Ziddiyyətlər və onların həlli tərbiyə prosesinin əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. Ziddiyyətlər xarici və daxili olmaqla iki qrupa bölünür.

Xarici ziddiyyətlər cəmiyyətin tələbləri ilə şəxsiyyətin imkanları və tərbiyə səviyyəsi arasındakı ziddiyyətlərlə bağlıdır.

Daxili ziddiyyətlər tərbiyə prosesinə daxilən xas olan ziddiyyətlərdir, onun komponentləri arasındakı uyğunsuzluqlardır. Əsas daxili ziddiyyət insanın mənəvi tələbatları ilə onları ödəmək imkanı arasındakı ziddiyyətdir. İnsan öz tələbatını ödəmək

üçün yeni yollar axtarır; yeni vasitələrə, üsullara, əməliyyatlara, biliyə və bacarığa yiyələnir. Bu zəmində insan tədricən həyatı, başqa adamları, özünü dərk edir, yeni-yeni təsəvvürlərə yiyələnir. Onun motivləri, münasibətlər sistemi formalaşır, əxlaqi keyfiyyətləri, mənlilik şüuru inkişaf edir.

Tərbiyədə ziddiyyətlərin yaradılması və həlli ahəngdar şəxsiyyət tərbiyəsinin vacib şərtidir. Əks halda «saqqallı uşaqlar» yarana bilər.

Tərbiyənin xüsusiyyətləri. Tərbiyə işi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Onun düzgün idarə olunması və yüksək səmərə verməsi üçün həmin xüsusiyyətləri yaxşı bilmək və tərbiyə işində nəzərə almaq lazımdır. Bu xüsusiyyətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. *Tərbiyə çoxamilli prosesdir.*
2. *Tərbiyə uzun sürən və fasiləsiz prosesdir.*
3. *Tərbiyə çoxcəhətli, eyni zamanda bütöv prosesdir.*
4. *Tərbiyədə xırda məsələ yoxdur;* hər bir “xırda” məsələ şəxsiyyətə müəyyən təsir göstərir.

5. *Tərbiyə özünütərbiyə və yenidəntərbiyə ilə dialektik vahidət təşkil edir.*

Özünütərbiyə insanın özünü təkmilləşdirmək üçün öz üzərində şüurlu, məqsədyönlü işləməsi prosesidir. Özünütərbiyənin əsas vasitələrinə özünümüşahidə, özünütəhlil, özünütərbiyə planı və ya proqramının müəyyən edilməsi, özünüinandırma (özünütəqlin), özünənəzarət, özünəhesabat, özünütərif, özünütənqid, özünüqiymətləndirmə daxildir. Gəncləri özünütərbiyə vasitələri ilə tanış etmək, bu işə həvəsləndirmək lazımdır.

Tərbiyə prosesi, bir qayda olaraq, *yenidəntərbiyə* ilə müşayiət olunur. Yenidəntərbiyənin əsas şərtləri mənfə keyfiyyətləri doğuran səbəbləri aradan qaldırmaqdan, insanın münasibətlər sistemini dəyişməkdən, kollektivin tərbiyəvi rolunu gücləndirməkdən, insanda özünə inam yaratmaqdan, stimullaşdırıcı tərbiyə metodlarına istinad etməkdən, insanı özünütərbiyə işinə qoşmaqdan ibarətdir.

Tərbiyə prosesinin əsas mərhələləri. Tərbiyə prosesi aşağıdakı mərhələlərdə qurulur: - düzgün davranış normaları və tələbləri ilə tanışlıq; - həmin norma və tələblərə münasibətin formalaşdırılması: düzgün davranış motivlərinin və arzusunun aşılması; - ictimai davranış normalarına baxış və əqidənin formalaşdırılması; - düzgün davranış təcrübəsinin, adətlərinin yaradılması; - tərbiyənin özünütərbiyəyə keçməsi, insanda özünütərbiyə tələbatının yaranması.

Tərbiyə prosesi bu mərhələlərlə qurulduqda şəxsiyyətin formalaşması və inkişafını planlı və mütəşəkkil qaydada həyata keçirmək mümkündür.

2. Tərbiyənin qanunauyğunluqları və prinsipləri

Tərbiyənin qanunauyğunluqları. Tərbiyə işini düzgün qurmaq və elmi əsasda idarə etmək üçün onun qanunauyğunluqlarını bilmək və tərbiyə fəaliyyətində nəzərə almaq lazımdır. Tərbiyə prosesinin *qanunauyğunluqları* dedikdə, bu prosesə obyektiv şəkildə xas olan ən ümumi, mühüm və sabit əlaqələr, səbəb-nəticə asılılıqları başa düşülür. Bu qanunauyğun əlaqələrin öyrənilməsi və yığcam, məntiqi şəkildə ifadəsi sayəsində tərbiyə *qanunları* müəyyən edilir. Tərbiyə qanunları müvafiq prinsiplərdə öz əksini tapır.

Tərbiyənin prinsipləri, onların təsnifatı. Tərbiyə prinsipləri tərbiyə prosesinin qanunauyğunluqlarını əks etdirən, tərbiyə işində rəhbər tutulan əsas tələblərə, başlıca müddəalara deyilir. Tərbiyə prosesi elmi prinsiplər əsasında qurulduqda daha yaxşı nəticə verir. Əksinə, tərbiyə prinsiplərinə etinasız yanaşdıqda xoşagəlməz nəticələr alınır. Məsələn, tələblərdə vahidlik pozulduqda insanda müsbət davranış adətləri yaratmaq çətindir.

Tərbiyənin prinsipləri tərbiyə prosesinin komponentləri arasındakı qanunauyğun əlaqə və asılılıqları tənzimləməyə xidmət edir. Buna görə də tərbiyə prinsiplərini tərbiyənin qanunları əsasında təsnif etmək mümkündür.

Tərbiyə qanunları və prinsipləri arasındakı əlaqəni nəzərdən keçirək (bax: cədvəl).

Тярбийянин ганунлары вя принципляри

Тярбийя просесинин цнсцрляри	Тярбийянин ганунлары (ганунауьун ялагяляр)	Тярбийянин принципляри
I	I	I
Тярбийянин мягсад вя вязифяляри	Ы. Шяхсийят тярбийясинин ъямийятин тялябаты иля шяртлянмяси гануну	1.Тярбийянин щяятла, ъямийят гуруулуу иля ялагяси принципи
Тярбийянин мязмуну	ЫЫ. Шяхсийятин инкишафынын онун рязарянэ фяалийятиндян асылылыьы гануну	2. Ямякдя вя иътимаи-файдалы ишлярдя тярбийя принципи 3. Щцурла давранышын вящдяти принципи 4. Тярбийяя комплекс йанашма принципи 5. Тярбийядя мягсадйюнлцлцк принципи
Тярбийянин васитя, метод вя тяшкили формалары	ЫЫЫ. Тярбийянин мягсад вя мязмуну иля васитя, метод вя формаларынын вящдяти гануну	
	ЫВ. Тярбийядя хариџи тясирляря шяхсийятин дахили фяаллыьынын вящдяти гануну	6. Тярбийядя педагожи рящбярликля инсанын тяшябцс вя юзфяалийятинин ялагяляндирилмяси (ямякдашлыг) принципи
	В. Педагожи просесдя коллектив вя фярдин гаршылыглы тясири гануну	7. Шяхсийятин коллективдя вя коллектив васитясиля тярбийяси принципи
	ВЫ. Шяхсийятин инкишафынын онун цнсийятинин характериндян асылылыьы гануну	8. Тярбийядя никбинлик принципи 9. Щюрмят вя тялябкарлыьын вящдяти принципи
Тярбийя шяраити	ВЫЫ. Педагожи тясирлярин шяхсийятин имканлары иля	10. Тярбийядя йашауьунлуг принципи 11. Фярди вя џинси хцсусийятлярин нязяря

	шартланмасы гануну	алынмасы принципи
Тярбийянин нятиъяси	ВЫЫЫ. Тярбийяви тясирлярин характери вя гцввяси иля нятиъяси арасында асылылыг гануну	12. Педагожи тясирлярин (тяляблярин) системлилийи, ващидлийи, ардыъыллыы вя фасилясизлийи принципи

Tərbiyə prinsiplərinin səciyyəsi və qarşılıqlı əlaqəsi

Tərbiyədə məqsədyönlülük prinsipi. Tərbiyə məqsədyönlü prosesdir: tərbiyə fəaliyyəti məqsəddən başlayır və onun həyata keçirilməsi ilə tamamlanır. Tərbiyə işinin məzmunu, vasitə və metodları da məqsədlə müəyyən olunur.

Yaxşı düşünülmüş və planlı həyata keçirilən məqsəd tərbiyə işinə düzgün istiqamət verir, tərbiyəçini kortəbii hərəkət etməkdən çəkindirir.

Tərbiyənin həyatla, cəmiyyət quruculuğu ilə əlaqəsi prinsipi. Bu prinsip tərbiyə işini məktəb divarları arasında, yalnız söz və nəsihətlə yox, *həyatla sıx əlaqəli* şəkildə aparmağı nəzərdə tutur. Bu halda insan həyatı dərk edir, sosial təcrübə qazanır, ictimai münasibətləri öyrənir, psixoloji və əməli cəhətdən ictimai həyata hazırlaşır. Cəmiyyətin iqtisadi, ictimai, sosial, siyasi həyatında iştirak etməklə gənc nəsildə vətəndaşlıq keyfiyyətləri, özünüdərk meyli formalaşır.

Tərbiyədə yaşauyğunluq prinsipi. Bu prinsip tərbiyə işində *insanın yaş xüsusiyyətlərinə istinad etməyi* nəzərdə tutur. İnsanın yaş xüsusiyyətlərinə əsaslanmayan tərbiyə lazımi səmərə verməz. Məsələn, müəllim gənc oğlana uşaq kimi yanaşaraq yoldaşlarının yanında onu pərt edir, ona kobud söz deyir, gənc isə müəllimə cavab qaytarmalı olur.

Yaşauyğunluq prinsipinin tətbiqində bəzi *tələbləri* nəzərə almaq lazımdır:

- tərbiyə işində hər yaşın xüsusiyyətləri, həyat təcrübəsi, tələbat və maraqları düzgün nəzərə alınmalıdır;
- yaş artdıqca tərbiyə işinin məzmunu və metodları dəyişməlidir. Gənclərin müstəqilliyinə və təşəbbüskarlığına şərait yaradılmalıdır, onlarla ünsiyyətdə əmr tonu yox, xahiş, məsləhət tonu üstünlük təşkil etməlidir.

Tərbiyədə fərdi və cinsi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması prinsipi. Bu prinsip tərbiyə işində insanın fərdi və cinsi xüsusiyyətlərini nəzərə almağı tələb edir. *Fərdi xüsusiyyət* dedikdə, insanı başqalarından fərqləndirən cəhətlər başa düşülür. İnsanlar xarakter, temperament, habelə dünyagörüşü, tələbat, maraq və qabiliyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər: biri səbrli, digəri hövsələsiz, biri kollektivçi, digəri fərdiyyətçi, biri utancaq, digəri sırtıq olur. Tərbiyə işində bu fərdi xüsusiyyətləri nəzərə almadan uğur qazanmaq olmaz. Eyni tərbiyə metodu müxtəlif adamlara müxtəlif təsir göstərir.

Tərbiyə işində *cinsi xüsusiyyətləri* də nəzərə almaq vacibdir. Eyni xoşagəlməz hərəkətə yol vermiş oğlan və qıza yanaşma tərzı eyni ola bilməz; bu zaman cinsi xüsusiyyətlə bağlı məqamları nəzərə almaq lazım gəlir.

Tərbiyədə nikbinlik prinsipi. Bu prinsip insana nikbin nəzərlə yanaşmağı, onun *qüvvəsinə, gələcəyinə inam* bəsləməyi nəzərdə tutur. Bu halda insanda təkmilləşməyə, özünütərbiyəyə həvəs oyanır. Əksinə, insana bədbin nəzərlə yanaşdıqda onda ruh düşgünlüyü yaranır, öz nöqsanları ilə mübarizə aparmaq əzmi azalır.

Tərbiyəçi insana dəyişməz varlıq kimi baxmamalı, ona *pedaqoji möhür* (“Səndən adam çıxmaz”, “Tənbəl”, “Yalançı” və s.) vurmamalıdır. Bu, tərbiyə və yenedəntərbiyə işini çətinləşdirir.

Nikbinlik prinsipi insanın *keçmişinə yox, bu gününə və sabahına baxmağı* nəzərdə tutur. İnsanın keçmiş qüsurlunu üzünə vurmaq onu daha da korlayır, öz səhvlərini aradan qaldırmağa mane olur.

Nikbinlik prinsipi insanın *müsbət cəhətlərinə istinad etməklə* mənfi cəhətlərini aradan qaldırmaqda özünü göstərir. Hər bir insanda müsbət cəhətlər vardır. Tərbiyəçinin vəzifəsi bu müsbət cəhətləri axtarib tapmaq və onlara əsaslanmaqla insanın nöqsanlı cəhətlərini aradan qaldırmaqdan ibarətdir.

Tərbiyədə hörmət və tələbkarlığın vəhdəti prinsipi. Bu prinsip insana münasibətdə ona həm hörmət etməyi, həm də tələb etməyi nəzərdə tutur. Tələbəyə hörmət etmək ona bir insan kimi yanaşmaq, qayğı göstərmək, etibar etmək, onun şəxsi ləyaqət hissini gözləmək deməkdir.

İnsana hörmət etmək heç də ona güzəşt etmək, nöqsanlarına göz yummaq demək deyildir. Hörmət tələblə sıx bağlıdır: tələbkarlıq insanı nöqsanlardan xilas olmağa gətirib çıxarır, nöqsanların kök salmasına imkan vermir.

Lakin birtərəfli hörmət və birtərəfli tələb lazımi nəticə vermir: birinci halda insan ərköyün, şiltaq, xudbin böyüyür, ikinci halda isə onun xarakterində kobudluq, sərtlik, laqeydlik kimi mənfi keyfiyyətlər formalaşır. Buna görə də tərbiyədə *hörmət və tələbkarlığı birləşdirmək* lazımdır: tərbiyədə ana nəvazişi ilə ata tələbkarlığı uzlaşdıqda daha yaxşı nəticə əldə edilir.

Əməkdə və ictimai-faydalı işlərdə tərbiyə prinsipi. İnsanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında əmək ən yaxşı vasitədir. Şəxsiyyətin tərbiyəsini əmək tərbiyəsi olmadan həyata keçirmək olmaz. *Əmək tərbiyənin əsasını təşkil edir.* Əmək insanın *mənəvi inkişafına* güclü təsir göstərir: o, insanda əməksevərlik, məsuliyyət, səliqəlilik, yoldaşlıq, əmək adamlarına və əmək məhsuluna hörmət və qayğı, xeyirxahlıq kimi müsbət əxlaqi keyfiyyətlər formalaşdırır, insana əməyin gözəlliyindən doğan estetik hisslər aşılayır.

Şüurla davranışın vəhdəti prinsipi. Bu prinsip tərbiyə işində insanın həm şüuruna təsir etməyi, həm də onda düzgün davranış təcrübəsi yaratmağı nəzərdə tutur.

İnsan şüurlu məxluqdur; onun davranış və münasibətləri şüurla tənzim olunur. Ona görə də tərbiyə işində *şüura təsir göstərmək*, insanda düzgün əxlaqi təsəvvürlər, inam və əqidə yaratmaq, ona sözlə təsir etmək vacib şərtidir. Lakin tərbiyə işini yalnız söz, nəsihət üzərində qurmaq olmaz. Sözçülük, nəsihətçilik insanı bezdirir, onda sözə qarşı laqeydlilik yaradır.

Şəxsiyyətin formalaşması o zaman səmərəli olur ki, şüurla davranış arasında vəhdət yaranmış olsun: insan bildiklərini davranış və rəftarına tətbiq etsin; *düzgün davranış təcrübəsi* və müsbət adətlərə yiyələnsin. Məsələn, Vətən haqqında şerlər əzbərlətməklə, söhbətlər aparmaqla insanda vətənpərvərlik hissi yaratmaq olmaz; onda habelə Vətən naminə çalışmaq, onu qorumağa hazır olmaq əzmi və bacarıqları formalaşdırmaq vacibdir.

Tərbiyəyə kompleks yanaşma prinsipi. Bu prinsip tərbiyə işinin bütün sahələrini, müxtəlif fəaliyyət növlərini vəhdətdə həyata keçirməyi nəzərdə tutur. Kompleks yanaşma prinsipi bütöv pedaqoji prosesin öz mahiyyətindən irəli gəlir: pedaqoji proses ideya-siyasi, əxlaq, əmək, estetik, fiziki tərbiyə vəzifələrini *vəhdətdə həyata keçirməklə* şəxsiyyətin ahəngdar inkişafını təmin etməyə istiqamətlənir. Vahid pedaqoji prosesin hər hansı bir sahəsi çatışmadıqda tərbiyənin ümumi məqsədinə nail olmaq mümkün deyildir.

Tərbiyədə pedaqoji rəhbərliklə insanın təşəbbüs və özfəaliyyətinin əlaqələndirilməsi (əməkdaşlıq) prinsipi. Bu prinsip pedaqoji nəzarətlə insanın sərbəstliyini əlaqələndirməyi, pedaqoji əməkdaşlığı nəzərdə tutur. Bu sahədə tərbiyə təcrübəsində *iki cür səhvə* yol verilir: ya insan tam sərbəst, özbaşına buraxılır, ya da onun hər addı-

mına nəzarət edilir, ona daim qəyyumluq göstərilir. Hər iki hal zərərliyə. Birinci halda insan tam sərbəst olur, öz ağılı ilə hərəkət edir, heç kəslə hesablaşmır. İkinci halda o, başqalarından (böyüklərdən) asılı olur, heç bir sərbəst addım ata bilmir, aciz və passiv olur.

Bu sahədə *orta xətt* götürmək lazımdır; insana müəyyən sərbəstlik verməklə yanaşı, ona ağıllı pedaqoji rəhbərlik etmək, düzgün yol göstərmək vacibdir.

Pedaqoji təsirlərin (tələblərin) vahidliyi, sistemliliyi, ardıcılığı və fasiləsizliyi prinsipi. Bu prinsip insana göstərilən təsirlərdə, tələblərdə *vahid mövqedən çıxış etməyi*, ardıcıl olmağı nəzərdə tutur. Tələblərdə vahidlik hamının tərbiyə işinə eyni tələblə yanaşması deməkdir. Belə olduqda insana müəyyən davranış tərzini aşılamaq, onda müsbət adətlər yaratmaq asan olur. Vahidlik pozulduqda isə insanı hər hansı qaydaya alışdırmaq çətinləşir. Məsələn, gecikən tələbəni bir müəllim dərəcə buraxır, o biri buraxmırsa, bu halda onda dəqiqlik, intizam adəti yaratmaq olmur; tələbə ümumi qaydaya yox, ayrı-ayrı müəllimlərin tələblərinə uyğunlaşır.

Şəxsiyyətin kollektivdə və kollektiv vasitəsilə tərbiyəsi prinsipi. Bu prinsip insanı təklikdə yox, *kollektivdə*, yalnız tərbiyəçinin təsiri ilə yox, həm də kollektiv vasitəsilə tərbiyə etməyi nəzərdə tutur. İnsan kollektivdən kənarda, kollektiv münasibətlərə daxil olmadan şəxsiyyət kimi tərbiyə oluna bilməz. O, bu halda öz şəxsi mənafeyi üçün yaşayan fərdiyyətçi kimi böyüyür. Kollektivdə isə o, öz inkişafı üçün daha əlverişli imkan əldə edir, *kollektivçi kimi* böyüyür.

Tərbiyə işində tərbiyəçinin (müəllimin) təsiri tələbə kollektivinin təsiri ilə birləşdikdə daha böyük səmərə verir: kollektivin qəti tələbi ilə insanın daxili aləmində az vaxtda kəskin dönüş baş verir. Bunu "*partlayış*" *nəzəriyyəsi* adlandıran A.S.Makarenko kollektivi tərbiyə işinin başlıca forması, şəxsiyyətin tərbiyəçisi hesab edirdi.

Yuxarıda nəzərdən keçirilən tərbiyə prinsipləri qarşılıqlı vəhdət təşkil edir. Yalnız **prinsiplərin qarşılıqlı əlaqədə götürülməsi** tərbiyə işini səmərəli qurmağa, onu düzgün idarə və tənzim etməyə imkan verir. Müəllim insanın fərdi xüsusiyyətlərindən, real şərait və imkanlardan çıxış edərək tərbiyə prinsiplərini yaradıcılıqla tətbiq etməyə çalışmalıdır.

3. Tərbiyə metodları

Tərbiyə metodları anlayışı, onların təsnifatı. “Metod” yunanca məqsədə çatmaq yolu deməkdir. “Metod” sözü ərəbcə “üsul” sözünün qarşılığıdır. Tərbiyə metodları qarşıda duran tərbiyə məqsədlərinə nail olmaq üçün istifadə olunan yollara deyilir.

Тярбийя методлары

Методларын психоложи яасалары	Методларын тяснифаты (ясас групплары)	Тярбийя методлары	Методларын нувляри	Тярбийядя долайы тясир приемлары
Щцур (тясаввцр, инам, ягидя)	Щцуру формалашдыран методлар (инандырма методлары)	1. Яхлагы сющбятляр 2. Диспутлар 3. Тярбийяви мювзуларда мяруза вя мцщазирияляр 4. Бядии ясярлярин (филмлярин) мцзакиряси 5. Нцмуня методу	Коллектив, фярди вя тяхиря салынмыш сющбятляр Идейя-сийаси, яхлагы, щц-гуг, естетик, игтисади, еколожи вя с. мязмунда Тарихи шахсийятлярин, бядии ясяр гящряманларынын, мцяллим вя валидейнлярин, йашлыларын вя ушагларын нцмуняси	Щцура тясир приемлары: тяхиря салынмыш сющбятляр, охшар щадисялярин шярщи; аталар сюзц, лятифяляр вя халг мясялляриндян истифадя; интим щиссляри фяаллашдырмаг; тярбийя просесиня ялавя (нцфузлу) шахсляри дахил етмяк вя с.
Адыт Ирадя	Фяалийятин тяшкили вя иътимаи давраныш тяърцбясини формалашдыран методлар (алышдырма методлары)	1. Инсанын мцхтялиф фяалийят сащяляриня ъялб едилмяси 2. Педагожи тяляб 3. Иътимаи ряй 4. Чалышма (тямрин) 5. Режим 6. Тярбийя ситуасийаларынын йарадылмасы	Ойун, идман, ямяк, тялим, елми, бядии, иътимаи, техники фяалийятдя иштирак	Фяалийятин тяшкили приемлары: мараглы тапшырыъа ъялб етмяк; кичикляря тящким етмяк; коллектив тясири тящкил етмяк; ушаъын эцъця инам билдирмяк; хащииш приемлары вя с.
Щиссийят (мцсбят щиссляр, йахшы цряк тярбийяси)	Фяалийят вя давранышы стимуллашдыран методлар (ряьбятляндирмя вя ъяза методлары)	1. Ряьбятляндирмя методу 2. ъяза методу 3. Йарыш методу	Бяйянемяк, тярифлямяк, тящяккцр, мцкафат, шяряф лювщясиня щякил вурмаг вя с. Данлаг, тющмят, иъласда мцзакиря, щязздян мящрум етмяк, тябии цсулла ъяза, синфи (мяктяби) дяйишмяк, мяктябдян хариъ етмяк вя с. Интизам, тямизлик, давамийят, ямяк, идман, бядии йарадыъылыг, ифащылыг вя с. сащяляр цзря	Фяалийяти стимуллашдыран приемлар: тяхиря салынмыш ъяза; гейри-мцяййян цнвана йюнялмиш данлаг; пис (йанлыш) щярякятдян тяяссцфлянемяк; ряьбятляндирмя вя ъязаны коллективя щявала ятмяк вя с.
Нязарят вя юзцнянязарят	Тярбийядя нязарят, юзцнянязарят вя юзцнцгиймят методлары	1. Диагностик методлар 2. Нязарят методлары	Мцшащидя, соръу, сющбят, фяалийят вя давранышын тящлили вя с.	Шаэирдяри нязарятя вя гиймятляндирмяъа ъялб етмяк

		3. Юзцняязарят методлары 4. Юзцнцгиймятляндирмя методлары	Адекват, гейри-адекват (йцксяк вя ашаъы гиймятляндирмя)	
--	--	--	---	--

Tərbiyə metodları çoxdur. Pedaqogikada metodların təsnifatında vahidlik olmasa da, bu məsələdə ümumi bir meyl vardır. Alimlərin böyük qismi *tərbiyə metodlarının təsnifatında* məntiqi əsas kimi tərbiyənin psixoloji amillərindən və fəaliyyətin bütövlüyü prinsipindən çıxış edirlər.

Tərbiyə prosesinin psixoloji təhlili göstərir ki, insanın fəaliyyəti müəyyən *psixoloji amillərlə* bağlıdır: bizim fəaliyyətimiz şüurun, iradə və adətlərin, habelə hissələrin məhsuludur.

İnsan şəxsiyyəti göstərilən psixoloji amillərin kompleksi ilə formalaşır: ideya ağıl və ürəklə birləşdikdə qəlbin sərvətinə, güclü stimula çevrilə bilər.

Beləliklə, insana *hərtərəfli təsir və fəaliyyətin tamlığı* prinsipindən çıxış edərək, tərbiyə metodlarını dörd qrupa bölmək olar (bax: cədvəl):

1. Şüuru formalaşdıran metodlar
2. Fəaliyyətin təşkili və davranış təcrübəsini formalaşdıran metodlar
3. Fəaliyyət və davranışı stimullaşdıran metodlar
4. Tərbiyədə nəzarət və özünənəzarət metodları

Hər bir metodun özünəməxsus xüsusiyyətlərini, şəxsiyyətə təsir imkanlarını qabarıq göstərmək üçün onları ayrılıqda nəzərdən keçirmək lazım gəlir.

Şüuru formalaşdıran metodlar. Bu qrup metodların məqsədi insanın şüuruna təsir etməklə onda düzgün təsəvvürlər, inam və əqidə yaratmaqdan ibarətdir. Onların köməyi ilə gənclər ictimai davranış normaları ilə tanış olur, özlərini harada və necə aparmaq lazım olduğunu, yaxşını və pisi başa düşür, əxlaqi tələblərin zəruriliyinə inanırlar.

Buna görə də bəzi pedaqoji mənbələrdə şüuru formalaşdıran metodlara inandırma metodları da deyilir. Bu metodlar qrupuna əxlaqi söhbətlər, əxlaqi mövzuda məruzə və mühazirələr, disputlar, bədii əsərlərin (filmlərin) müzakirəsi, nümunə metodları daxildir.

Əxlaqi söhbətlər müəyyən əxlaqi, siyasi, estetik keyfiyyətlərin mahiyyətini, məzmununu, şərtlərini izah etmək məqsədi güdən inandırma metodlarıdır. Belə söhbətlər iki növdə olur: kollektiv və fərdi söhbətlər.

Fərdi söhbətin bir forması təxirə salınmış söhbətdir. Bu halda tələbə ilə söhbət qəbahət baş verən kimi aparılmaz, müəyyən müddət ərzində təxirə salınır. Burada məqsəd insanı öz qəbahəti üzərində düşündürmək və onda peşimançılıq hissi oyatmaqdır.

Əxlaqi mövzuda məruzə və mühazirələr müəyyən əxlaqi ideyanı daha geniş şərh etməklə insanda dolğun əxlaqi təsəvvürlər, inam və əqidə yaratmaq məqsədi güdür.

Disputlar tərbiyə məsələləri üzrə mübahisələrdir. Disput yanlış təsəvvürləri üzə çıxarmağa və düzəltməyə imkan verir.

Bədii əsərlərin (filmlərin) müzakirəsi əxlaqi təsəvvür və ideyaların formalaşmasında daha böyük imkanlara malikdir. Bədii ədəbiyyat qüdrətli tərbiyə vasitəsidir: burada əxlaqi ideya mücərrəd şəkildə yox, konkret bədii obrazların nümunəsində açılır. Bu obrazlar əxlaqi ideyaları əyaniləşdirir.

Nümunə metodu şüuru formalaşdıran metodlar içərisində mühüm yer tutur. Tərbiyəçinin sözü canlı nümunə ilə birləşdikdə daha inandırıcı olur və daha böyük təsir gücünə malik olur.

Şəxsi nümunə ilə yanaşı tərbiyə işində müxtəlif növ müsbət nümunələrdən (tarixi şəxsiyyətlərin, görkəmli elm və mədəniyyət xadimlərinin, bədii əsər qəhrəmanlarının, yaşlıların, yoldaşların nümunələrindən) də istifadə edilməlidir.

Fəaliyyətin təşkili və ictimai davranış təcrübəsini formalaşdıran metodlar. Bu metodlar qrupu insanda müsbət adətlər yaratmaq və iradəni möhkəmlətməklə düzgün davranış təcrübəsi formalaşdırmağa xidmət edir. İnsan qəbul etdiyi mənəvi ideyanı, öz əqidə və inamını gündəlik davranış və rəftarında tətbiq edir, müəyyən fəaliyyətə alışır. Bu mənada bəzi pedaqoji mənbələrdə bu metodlar qrupu alışdırma metodları adlanır. Həmin metodlar bir çox formalarda olur.

1. *İnsanın müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb edilməsi* onda davranış təcrübəsinin formalaşmasında böyük rol oynayır.

2. *Tərbiyələndirici situasiyaların yaradılması metodu* əvvəlki metodla sıx bağlıdır. Burada da tərbiyəçi müxtəlif fəaliyyət növlərinin vasitəsilə gəncləri xüsusi təşkil edilmiş tərbiyəedici situasiyaya salır.

3. *Tələb metodu* insanı müsbət əməllərə sövq etmək və xoşagəlməz hərəkətlərdən çəkindirmək yolu ilə düzgün davranış təcrübəsi formalaşdırmaq məqsədi güdür. Tələb tərbiyənin vacib şərtidir: tələbsiz tərbiyə yoxdur (A.S.Makarenko).

4. *İctimai rəy metodu* tələbin kollektiv forması olub, müəyyən şəxs və hərəkətlə

bağlı kollektivin ümumi rəyini, qiymətini ifadə edir.

5. *Təmrin (məşq) metodu* hərəkətlərin təkrarı yolu ilə onları möhkəmləndirib müsbət davranış adətləri yaratmaq məqsədi güdür.

6. *Rejim* insanın həyat və davranışını tənzim edən qaydaların məcmusudur. İnsanın günü rejimlə tənzim edildikdə o, müəyyən qaydalara tez alışır, onda davranış adətləri daha tez və asanlıqla yaranır.

Fəaliyyəti və davranışı stimullaşdıran metodlar. Bu metodlar qrupu insanın hissi aləminə təsir göstərməklə onu yaxşı hərəkətləri möhkəmlətməyə, pis hərəkətlərdən çəkindirməyə xidmət edir. Buna görə də bəzi pedaqoji mənbələrdə bu metodlar qrupu rəğbətləndirmə və cəza metodları adlanır. Bu qrupa habelə yarış metodu da daxildir.

Yarış metodu insanın fəallığını, təşəbbüskarlığını stimullaşdıran, qabaqcıllar sırasına çıxması üçün söylərini gücləndirməyə kömək edən təsirli vasitədir. Bu metodun sosial-psixoloji əsası ondan ibarətdir ki, hər bir insan, o cümlədən, yeniyetmə və gənc sağlam rəqabətə, başqalarından fərqlənməyə, özünü təsdiqə meylli olur. Yarış metodu bu meylli təmin etməyə xidmət göstərir.

Rəğbətləndirmə metodu insanın davranış və fəaliyyətinə verilən müsbət qiymət olub, onu daha yaxşı hərəkətlərə həvəsləndirən metoddur.

Tərbiyə təcrübəsində rəğbətləndirmənin müxtəlif növlərindən istifadə olunur: bəyənmək, tərifləmək, şifahi və ya yazılı təşəkkür vermək, mükafatlandırmaq, şərəf lövhəsinə və ya kitabına tələbənin şəklini vurmaq, fəxri fərmanla təltif etmək, valideynlərə razılıq məktubu göndərmək və s.

Cəzalandırma metodu insanın davranış və fəaliyyətinə verilən mənfi qiymət olub, onu pis hərəkətlərdən çəkindirmək məqsədi güdür.

Tərbiyə işində cəzanın müxtəlif növlərindən istifadə olunur: danlaq, şifahi və yazılı töhmət, qəbahəti iclasda müzakirə etmək, insanı müəyyən həzzdən (kinoya, gəzməyə getməkdən, oyundan və s.) məhrum etmək və s.

Cəzalandırma və rəğbətləndirmə çox incə tərbiyə metodlarıdır. Ondən düzgün istifadə etmədikdə tərbiyə işinə ziyan vura bilər. Buna görə də rəğbətləndirmə və cəza zamanı bəzi *şərtləri* gözləmək vacibdir: a) rəğbətləndirmə və cəza ədalətli (gəncin

hərəkətinə uyğun) olmalı; ədalətsiz, yaxşı ölçülüb-biçilməmiş, tələsik verilən cəza tərbiyə işinə böyük ziyan vura bilər; b) cəza zamanı müəyyən hədd gözlənməli (çox tətbiq edildikdə təsirini itirə bilər); c) gənclərin yaş və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı (məsələn, yeniyetmə və gənci dərstdə ayaq üstə saxlamaqla cəza vermək olmaz); ç) kollektivin rəyi ilə hesablaşmalı (bu, müəllimi səhlərdən çəkindirə bilər); d) rəğbətləndirmə və cəza mütləq xarakter daşımamalıdır (gənc bilməlidir ki, bu gün yaxşı hərəkətinə görə tərifləndiyi kimi, sabah pis hərəkətinə görə cəza ala bilər).

Tərbiyədə nəzarət, özünənəzarət və özünüqiymət metodları. Tərbiyə işinin səmərəsi onun gedişinə və nəticəsinə nəzarətlə sıx bağlıdır. Nəzarət qarşıya qoyulmuş məqsəd baxımından işin gedişini tənzim etməyi, nəticələri məqsədlə tutuşdurmağı nəzərdə tutur. Bu yolla tərbiyədə əks əlaqə yaradılır: tərbiyəçi aparılan işin vəziyyəti, nəticələri ilə tanış olur, onu tənzim edir.

Tərbiyədə nəzarət müxtəlif *metodlarla* həyata keçirilir: gənclərin tərbiyə səviyyəsini öyrənmək məqsədi ilə aparılan pedaqoji müşahidələr, söhbətlər, müxtəlif sorğular, fəaliyyət və davranışın, habelə gənclərə verilən ictimai tapşırıqların təhlili, müxtəlif tərbiyə situasiyalarının yaradılması və s.

Tərbiyə işində müəllimin nəzarəti ilə yanaşı, tələbələr də özünənəzarətə, özünü-tərbiyə və özünüqiymətləndirməyə cəlb etmək əhəmiyyətlidir. Gənclərə özlərinə düzgün qiymət verməyi öyrətmək lazımdır. Yanlış (qeyri-adekvat) özünüqiymətləndirmə hallarının – özünə həqiqətdə olduğundan yuxarı və ya aşağı qiymət verməyin zərərini onlara başa salmaq da vacibdir.

Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz tərbiyə metodları insana edilən çoxcəhətli pedaqoji təsirlərin heç də hamısını əhatə etmir. Tərbiyə təcrübəsində bu metodlarla yanaşı, bir sıra *dolaylı təsir priyomlarından* da istifadə olunur. Bu zaman gəncə birbaşa təsir göstərilir, onun nöqsanları bilavasitə ona izah edilmir. Tərbiyə metodlarının təsnifatına müvafiq olaraq dolaylı təsir priyomlarını dörd qrupa bölmək olar:

- *Şüura təsir priyomları*: təxirə salınmış söhbət, oxşar hadisənin şərh, gəncin intim hissələrinin fəallaşdırılması (məs., xəstə anasını sevindirmək üçün söylə oxumağa sövq edilməsi), tərbiyə prosesinə əlavə (nüfuzlu) şəxslərin daxil edilməsi, müəyyən keyfiyyəti aşılamaq üçün tələbənin mütaliyəyə cəlb edilməsi, müəyyən məqamlarda tərbiyəvi məzmunlu atalar sözü, lətifə və xalq məsəllərindən istifadə edilməsi və s.

- *Fəaliyyətin və davranış təcrübəsinin təşkili priyomları*: tələbəni maraqlı fəaliyyətə (tapşırıqlara) cəlb etmək, zəif tələbələr üzərində hamilik işinə cəlb etmək, onun gücünə inam bildirmək, xahiş etmək, kollektivin fərdə təsirini təşkil etmək (“partlayış” və ya “heyrləndirmə” priyomu).

- *Fəaliyyəti stimullaşdırma priyomları*: təxirə salınmış cəza, qeyri-müəyyən ünvana yönələn danlaq (müəllim ad çəkmədən, ünvansız müəyyən qəbahəti tənqid edir, “gü-

nahkar” şəxs öz payını götürür).

- *Nəzarət, özünənəzarət və özünəqiymət priyomları*: gəncə müəyyən işi yoxlamağı, hər hansı məsələyə nəzarət etməyi etibar etmək, qəbahəti qrupda müzakirə edib qiymətləndirmək və s.

Tərbiyə işində bütün metod və priyomlardan qarşılıqlı vəhdətdə, bir sistem halında istifadə etmək lazımdır. Tərbiyə vasitələri sistemindən ayrılıqda götürülən heç bir metod və priyom lazımı səmərə verə bilməz; o, bir halda yaxşı, başqa halda pis nəticə verəcəkdir. Tərbiyəçi konkret şəraitdən, gəncin yaş və fərdi xüsusiyyətlərindən çıxış edərək, hər bir şərait, konkret fərd üçün ən münasib (optimal) metodlar seçib, onları yaradıcı tətbiq etməlidir.

4. Tərbiyə texnologiyası: fərdi təsir mexanizmi

Tərbiyə – sosial təcrübənin mənimsədilməsi məqsədi ilə gənc nəsə müəşəkkil və planlı təsir göstərmək prosesidir. *Pedaqoji təsirlər tərbiyənin ümumi məqsədlərinə yönəlsə də, bir qayda olaraq, insanın fərdi psixi xüsusiyyətləri ilə şərtlənir.*

Tərbiyə işinin səmərəsi üçün *hər bir tələbənin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla ona fəal təsir göstərmək*, onda müəyyən maraqlar və tələbatlar formalaşdırmaq lazım gəlir. Bunun üçün, ilk növbədə, *tərbiyə olunanları yaxşı öyrənmək, tanımaq* mühüm şərtidir. Öyrənərək – tərbiyə etmək, tərbiyə edərək – öyrənmək lazımdır.

Tələbənin bu və ya digər keyfiyyətini, əməllərinin təzahürlərini bilmək azdır; bu təzahürlərin, *hərəkət və davranışın səbəblərini də müəyyənləşdirmək* mühüm şərtidir.

Tərbiyə prosesində tələbənin davranış və fəaliyyətinin *əsl səbəblərini, motivlərini dəqiq aşkara çıxarmaqla* onlara müvafiq tərbiyə təsirləri müəyyənləşdirib tətbiq etmək asan olur. Çox vaxt müəllim-tərbiyəçi tələbənin bu və ya digər hərəkətinin hansı motivlə baş verdiyini düzgün müəyyənləşdirə bilmir. O, tələbənin hərəkətlərini həqiqətdə olduğundan fərqli motivlərlə əlaqələndirir və buna müvafiq olaraq yanlış təsir vasitələri tətbiq edir. Tələbə bununla razılaşmır, onda daxili etiraz baş qaldırır. Onlar arasında mənə səddi, psixoloji maneə yaranır. Belə

olduqda müəllimin tətbiq etdiyi bütün tərbiyə vasitələri tələbəyə təsirsiz qalır, ondan yan keçir.

Müəllimlə tələbə arasında yaranan psixoloji maneənin bir səbəbi *eyni tələbəyə eyni təsir vasitələrinin dəfələrlə tətbiq edilməsidir* (xüsusən onların tətbiqi müsbət nəticə vermədiyi hallarda).

Müəllimlə tələbə arasında psixoloji maneənin digər bir səbəbi də müəllimin *ədalətsizliyi, haqsız cəzası, çoxlu çətin tələblər* verməsidir.

Müəllimlə tələbə arasındakı psixoloji maneəni aradan qaldırmağın əsas yolu onun yaranması səbəblərini aydınlaşdırmaqdan və bu əsasda tələbə ilə münasibətləri dəyişdirməkdən, qarşılıqlı anlaşma mühiti yaratmaqdan ibarətdir. Bu zaman əsas məsələ tələbənin yanlış qəbul etdiyi tərbiyəvi təsir priyomlarını aradan qaldırmaq və onun *fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun gələn yeni vasitə və priyomları fərdi təsir mexanizmini tətbiq etməkdir*.

Fərdi təsir mexanizmi bir neçə mərhələni özündə birləşdirir: tələbəni (onun fərdi xüsusiyyətlərini) öyrənmək → onun davranış və əməllərinin motivlərini, səbəblərini müəyyənləşdirmək → tələbə qarşısında konkret tərbiyə məqsədi qoymaq → məqsədə çatmağın vasitə və yollarını müəyyənləşdirmək → müsbət emosional vəziyyət yaratmaq → məqsədin həyata keçirilməsində tələbəyə kömək və nəzarət etmək → ilk uğurları qiymətləndirmək, həvəsləndirmək → tələbəni özünənəzarət və özünütərbiyəyə cəlb etmək.

Tələbənin məqsədə doğru hərəkətində uğursuzluq halları baş verdikdə onun səbəblərini araşdırmaq, bu səbəblərə müvafiq olaraq yeni pedaqoji vasitə və yollar tapıb tətbiq etmək lazım gəlir. *Müəllimin tələbəyə fərdi təsiri kollektivin təsiri ilə uzlaşdıqda lazımi səmərə əldə etmək mümkündür*.

Sual və tapşırıqlar

1. Tərbiyənin hərəkətverici qüvvələrini nə təşkil edir? «Saqqallı uşaq»lar necə yaranır?
2. Tərbiyədə hansı qanunauyğunluqlar özünü göstərir?
3. Tərbiyə prinsipləri nədir? Onlar hansı məntiqi əsasla görə təsnif olunur?

4. Tərbiyə metodlarının psixoloji əsasları hansılardır? Bu əsaslarla tərbiyə metodlarının qrupları arasındakı əlaqəni izah edin.

5. Nə üçün eyni bir metod müxtəlif insanlara münasibətdə eyni nəticəni vermir?

6. Tərbiyədə fərdi təsir texnologiyasını səciyyələndirin. Bir tələbəyə fərdi təsir göstərməklə onun nəticəsini təhlil edin.

Ədəbiyyat

1. Rüstəmov F., Dadaşova T. Ali məktəb pedaqogikası. B., 2007.
2. Kazımov N. Ali məktəb pedaqogikası. B., 1999.
3. İsmixanov M., Bəxtiyarova R. Ali məktəb pedaqogikası (mühazirə kursu). B., 2010.
4. Qaralov Z. Tərbiyə. 3 cildə. B., 2005.

IX mühazirə

Ali məktəbdə tərbiyənin məqsədi, məzmunu, yolları və vasitələri

Plan:

1. Ali məktəbdə tərbiyənin məqsədi və məzmunu
2. Tələbə gənclərin elmi dünyagörüşünün formalaşması, əqli, ideya-mənəvi və əmək tərbiyəsi
3. Tələbələrin estetik, fiziki, ekoloji, hüquq və iqtisadi tərbiyəsi
4. Tələbə kollektivinin şəxsiyyətə təsiri
5. Pedaqoji ünsiyyət və tələbə şəxsiyyətinin inkişafında onun rolu

1. Ali məktəbdə tərbiyənin məqsədi və məzmunu

Tərbiyənin məqsədi dedikdə, pedaqoji fəaliyyətin son nəticəsi, yəni insan şəxsiyyətinin layihəsi başa düşülür.

Ali məktəbdə tərbiyənin başlıca məqsədi *ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyət – Vətəndaş yetişdirməkdir*. Belə şəxsiyyət birtərəfli yox, bir çox cəhətdən (zehni, fiziki, mənəvi və s. cəhətdən) inkişaf etməlidir. Ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyətin keyfiyyətləri çoxdur. Hər bir keyfiyyətin formalaşmasında tərbiyənin ayrı-ayrı tərkib hissələri aparıcı (dominant) rol oynayır. Bunu cədvəl şəklində nəzərdən keçirək.

Ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyətin əsas keyfiyyətləri

1. İntellektual keyfiyyətlər
2. İdeya-mənəvi yetkinlik

Tərbiyənin tərkib hissələri

1. Zehni (əqli) tərbiyə
2. İdeya-mənəvi tərbiyə

3. Əmək və peşə hazırlığı	3. Əmək tərbiyəsi
4. Estetik zövq	4. Estetik tərbiyə
5. Fiziki sağlamlıq, gümrahlıq	5. Fiziki tərbiyə
6. Ekoloji, hüquq və iqtisadi mədəniyyət	6. Ekoloji, hüquq və iqtisadi tərbiyə

Şəxsiyyətin ahəngdar inkişafı üçün göstərilən tərbiyə sahələri kompleks şəkildə həyata keçirilməlidir.

Tərbiyənin məzmunu. Məqsəd – pedaqoji prosesin birinci ünsürüdür. O, fəaliyyətin digər ünsürlərini – məzmun, vasitə və metodları müəyyən edir. Tərbiyənin məzmunu gənc nəsə aşılanacaq tərbiyə keyfiyyətlərinin məcmusudur. O, ahəngdar şəxsiyyət tərbiyəsinin bütün tərkib hissələrini özündə birləşdirir. Buraya elmi dünyagörüşünün formalaşması, əqli tərbiyə, ideya-mənəvi tərbiyə, estetik tərbiyə, əmək tərbiyəsi, fiziki tərbiyə, ekoloji, hüquq və iqtisadi tərbiyə daxildir. Bu tərbiyə sahələri tərbiyənin ümumi məqsədinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır.

Tərbiyənin tərkib hissələri birlikdə ümumi məqsədin – ahəngdar şəxsiyyət tərbiyəsinin həyata keçirilməsində iştirak etsə də, onların hər biri özünə məxsus aparıcı (dominant) funksiyanı yerinə yetirir. Bütövlükdə tərbiyə prosesini səmərəli qurmaq üçün onun ayrı-ayrı tərkib hissələrinin xüsusiyyətlərini, vəzifələrini, məzmun və formalarını qısaca nəzərdən keçirək.

2. Tələbə gənclərin elmi dünyagörüşünün

formalaşması, əqli, ideya-mənəvi və əmək tərbiyəsi

Şəxsiyyətin formalaşması çox erkən yaşlardan başlasa da, bu proses ali məktəbdə daha intensiv şəkildə davam etdirilir. Ali məktəbdə tərbiyə prosesi mütəxəssis üçün zəruri olan keyfiyyətlərin, ilk növbədə elmi dünyagörüşünün formalaşmasına, şəxsiyyətin sosiallaşmasına yönəldilir.

Elmi dünyagörüşünün formalaşması. Dünyagörüşü insanın həyata baxışları sistemidir. O, şəxsiyyətin təməlini, sütununu təşkil edir, onun formalaşmasının mühüm göstəricisidir. Bitkin və sistemli dünyagörüşünə malik insan möhkəm həyat mövqeyi, məqsədyönlülüüyü ilə seçilir. Dünyagörüşünün formalaşması üçün onun bütün struktur komponentlərinə – zehni, emosional və iradi komponentlərə təsir göstər-

mək lazımdır. Müəyyən ideyalar və baxışlar o zaman dünyagörüşünə çevrilir ki, tələbə bilik və ideyaları şüurlu dərk etsin, onların həqiqiliyinə inansın (zehni komponent); ideyaları daxilən hiss etsin, onlarla yaşasın, həyəcanlansın (emosional komponent); həmin ideyaları öz davranışına, gündəlik əməli fəaliyyətə tətbiq etsin (iradi komponent). Qəlbin iştirakı olmadan şəxsi əqidə, dünyagörüşü formalaşdırmaq mümkün deyildir: soyuq ürəkdə, yatmış ağılda yüksək hisslər, dünyagörüşü ideyaları ola bilməz.

İdeya və baxışların dünyagörüşünə çevrilməsi mürəkkəb prosesdir. Bunun üçün gənclərdə dünyaduyumu, həyat hadisələrinə münasibəti, onları təhlil edib qiymətləndirmək bacarıqları formalaşdırmaq lazımdır.

Dünyagörüşünün formalaşması bir çox *amillərlə* şərtlənir: cəmiyyət həyatı, insanın çoxcəhətli ictimai münasibətləri, müəllim və valideynlərin təsiri, təlim-tərbiyə prosesi, informasiya vasitələri, mütaliə və s. belə amillərdəndir.

Elmi dünyagörüşünün əsasını elmi biliklər, ideya və baxışlar təşkil edir.

Əqli (zehni) tərbiyə. Əqli tərbiyə dedikdə, insanın elmi biliklərə, zehni qabiliyyətlərə yiyələnməsinə, yaradıcı düşünmə bacarıqlarının inkişafına yönələn təlim-tərbiyə prosesi başa düşülür. Əqli tərbiyə gənclərin dünyagörüşünün formalaşmasında həlledici rol oynayır.

Gənclik dövrü dünyanı dərk etmək, elmlərə daha intensiv yiyələnmək, *intellektual həyatda özünü təsdiq etmək* dövrüdür. Tələbə gənclər əqli əməyin gözəlliyini dərk etməli, təhsil onlar üçün sevinc mənbəyi, intellektual zənginlik mənbəyi olmalıdır. Bu isə müəllimdən, onun elmi hazırlığından, erudisiyasından, elmi maraqlarının zənginliyindən, habelə tələbə qrupunun intellektual həyatının zənginliyindən, oradakı intellektual fondan (qrupdakı tələbələrin böyük qisminin təlimə fəal münasibətindən, elmi hazırlığından) çox asılıdır. Təcrübə göstərir ki, *tələbə qrupunda intellektual fon nə qədər yüksək, intellektual həyat nə qədər zəngindirə, tələbələr bir o qədər zehni cəhətdən fəal olurlar*; hər kəs zehni əməkdə özünü təsdiq etməyə çalışır, elmi bilikləri əldə etməyə hərislik göstərir. Tək-tək zəif oxuyan tələbələr də belə zəngin intellektual həyatın təsiri ilə təlimə səy göstərirlər.

Tələbələrin fəal zehni işə cəlb edilməsi təlimin səmərəli təşkilindən, *təlimdə axtarıcılıq, tədqiqatçılıq situasinyaının yaradılmasından* çox asılıdır. Müəllim tələbələri zehni və əməli problemlərin həllinə, yaradıcı tapşırıqlara, elmi diskussiyalara geniş cəlb etməklə tədqiqatçı vəziyyətinə sala bilər. Axtarıcılıq, tədqiqatçılıq işi tələbəyə öz qüvvəsi ilə yeni elmi biliklər əldə etmək, elmi problemləri həll etmək sevinci – *kəşf sevinci* bəxş edir. Bu işə onda özünə hörmət, özünütəsdiq və iftixar hissləri yaradır. Təlimdə tədqiqatçılıq ünsürü – gənclərin zehni və mənəvi yüksəlişinin vacib şərtidir.

İdeya-mənəvi tərbiyə. İdeya-mənəvi tərbiyə ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyət tərbiyəsinin əsas istiqamətini təşkil edir. İdeya-mənəvi tərbiyənin *nəzəri əsasını* dialektik materializm təlimi, mütərəqqi bəşəri və milli ideyalar, sosial-əxlaqi normalar təşkil edir.

İdeya-mənəvi tərbiyənin *psixoloji əsası* kimi bilik, əqidə, hiss və əməli fəaliyyətin vəhdəti prinsipi çıxış edir. Ağılla və ürəklə dərk olunmuş ideyalar insanın davranış və fəaliyyət motivinə çevrilir, siyasi və ictimai fəallığını artırır. Gənc qəlbdə mənəvi gözəlliyə, yüksək ideyaya heyranlıq, əxlaqi igidlik qarşısında təəccüb, iftixar hissləri yarandıqda siyasi və əxlaqi ideyalar insanın inamına, əqidəsinə daha tez çevrilir, onda həmin ideyalarla yaşamaq arzusu və həvəsi doğurur. K.D.Uşinskinin dediyi kimi, insanın xarakteri gənclik alovunda yaranır. Çalışmaq lazımdır ki, *gənclərin qəlbində əxlaqi nəəciblikdən doğan alov həmişə yansın*, onları xeyirin təntənəsinə, şərə qarşı mübarizəyə yönəltsin.

İdeya-mənəvi tərbiyə qarşısında bir sıra *vəzifələr* durur:

- gənc nəsli yüksək ideyalılıq və siyasi şüurluluq, habelə xalqımızın inqilabi, döyüş və əmək ənənələri ruhunda tərbiyə etmək;
- gəncləri mütərəqqi bəşəri və milli ideyalar, siyasi normalar və münasibətlər haqqında təsəvvürlərlə, biliklərlə silahlandırmaq;
- böyüyən nəslin ictimai-siyasi fəallığını artırmaq, bunun üçün zəruri bacarıq və vərdislər aşılamaq.

İdeya-mənəvi tərbiyə işi ilk növbədə *təlim prosesində* həyata keçirilir. Ayrı-ayrı fənlərin tədrisində ictimai-siyasi baxışlar, ideya inamı formalaşdırmaq üçün geniş imkanlar vardır. Müəllim bu imkanlardan istifadə edib gənclərdə ideya-siyasi təsəv-

vür və anlayışlar, siyasi şüur və mövqe, ictimai və siyasi həyat hadisələrinə şəxsi münasibət formalaşdırmağa çalışmalıdır.

İdeya-mənəvi tərbiyənin mühüm bir istiqaməti gənclərin *ictimai-siyasi fəaliyyəti*ni təşkil etməkdən ibarətdir.

Əxlaq tərbiyəsi şəxsiyyətin ahəngdar inkişafının mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Əxlaq tərbiyəsi insanın əxlaqi şüur və hisslərinin, davranış təcrübəsinin formalaşmasına yönələn məqsədyönlü prosesdir.

Əxlaq tərbiyəsinin *nəzəri əsasını* etika elmi təşkil edir. Etika əxlaq, mənəviyyat haqqında elmdir. Əxlaq ictimai şüur formalarından biri olub insanın cəmiyyətə, başqa adamlara və özünə münasibətini müəyyən edən davranış normalarının məcmusudur.

Əxlaqi əməl, davranış insanın *şüur, hiss, iradə və hərəkətlərinin nəticəsi* kimi özünü göstərir. Nəcib əxlaqi ideyalardan təsirlənən gənclərdə nəcib hisslər oyanır və bunlardan nəcib arzular yaranır. Bu arzular insanı nəcib hərəkətlərə, əməllərə sövq edir.

Əxlaq tərbiyəsinin vəzifələri cəmiyyətin şəxsiyyətə əxlaqi tələblərini əks etdirir. Həmin *vəzifələr* aşağıdakılardan ibarətdir:

- insanda əxlaqi şüur, inam və əqidə formalaşdırmaq; - nəcib əxlaqi hisslər aşılmaq; - düzgün davranış təcrübəsi formalaşdırmaq; - əxlaqi eybəcərliyə, haqsızlığa, şərə qarşı barışmazlıq, mübarizə əzmi, fəal həyat mövqeyi tərbiyə etmək.

Əxlaq tərbiyəsinin məzmunu geniş və çoxcəhətlidir; əxlaqi keyfiyyətlər iki mindən artıqdır. Onları bir neçə qrupda birləşdirmək olar:

1. İnsanın Vətənə, cəmiyyətə, xalqa münasibətini ifadə edən əxlaqi keyfiyyətlər: vətənpərvərlik, beynəlmiləçilik, ictimai borcun dərk edilməsi, ictimai mənafeyin şəxsi mənafedən üstün tutulması və s.

2. Əməyə münasibəti ifadə edən əxlaqi keyfiyyətlər: əməksevərlik, işgüzarlıq, qənaətcilik, səliqəlilik, əməyə vicdanlı münasibət, əmək adamlarına hörmət və s.

3. İnsanın başqa adamlara, kollektivə münasibətini ifadə edən əxlaqi keyfiyyətlər: humanizm, xeyirxahlıq, düzlük, doğruluq, yoldaşlıq, dostluq, kollektivçilik, diqqətlilik, mədənilik və s.

4. İnsanın özünə, davranışına münasibətini ifadə edən əxlaqi keyfiyyətlər: təvazökarlıq, vicdanlılıq, intizamlılıq, utancaqlıq, şəxsi ləyaqət hissi və b.

Vətənpərvərlik insanın əxlaqi keyfiyyətləri içərisində aparıcı yer tutur. O, əxlaqın əsasıdır.

Tərbiyə işində çalışmaq lazımdır ki, gənclər daim Vətən ideyası ilə, vətəndaşlıq

hissləri və həyəcanları ilə yaşasın, bu nəcib hisslər öz ifadəsini vətən üçün, xalq üçün nəcib əməllərdə tapsın.

Əxlaqi keyfiyyətlər içərisində *insanpərvərlik, humanizm* çox mühüm yer tutur. İnsanpərvərlik insana məhəbbət və qayğı deməkdir. Başqalarının daxili aləmini duymaq, sevincinə və kədərinə şərik olmaq, insanı sevmək, ona lazımı kömək göstərmək insaniyyətin, əxlaqi mədəniyyətin ilkin şərtidir. Çalışmaq lazımdır ki, humanizm, xeyirxahlıq gənclərin mənəvi tələbatına çevrilsin.

Əxlaq tərbiyəsinin əsası gənclərdə *mənəvi tələbat tərbiyə etməkdən* ibarətdir. Gəncləri mənəvi fəaliyyət sahəsinə – başqa adamlar üçün xeyirxah əməllərə, nəcib məqsədlərlə ruhlandırılan yaradıcı əməyə, qaynar ictimai fəaliyyətə cəlb etmək tərbiyənin vacib şərtidir. Gənc hər dəfə adamlar üçün, kollektiv üçün faydalı işlər gördükdə onda xeyirxahlıq hissi dərinləşir və tədricən tələbatə çevrilir: o, nəcib davranışa mənəvi ehtiyac duyur.

Əxlaq tərbiyəsinin əsas mənbəyini davranış mədəniyyəti, müsbət əxlaqi adətlər təşkil edir. *Əxlaqi adətlər tərbiyəsi* üçün gəncləri müxtəlif fəaliyyət növlərinə - əməyə, oyuna, təlimə, bədii, elmi-texniki və ictimai fəaliyyətə cəlb etmək lazımdır.

İnsanın dəyərli əxlaqi sifətlərindən biri də *intizam*dır. İntizam qoyulmuş qaydalara əməl etməkdir. O, qorxuya və şüura əsaslanı bilər. Qorxu intizamı müvəqqəti və aldadıcıdır, çünki qorxu təhlükəsi götürüləndə insan qoyulmuş qaydanı yenə poza bilər. Şüura əsaslanan intizam isə davamlı olur. Buna görə də müəllim qoyulmuş qaydaların vacibliyinə gəncləri inandırmağa çalışmalıdır.

Əmək tərbiyəsi. Əmək tərbiyənin qüvvətli amilidir; o, insan şəxsiyyətinə güclü təsir göstərir. Şəxsiyyət tərbiyəsini əmək tərbiyəsi olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. K.D.Uşinskinin sözləri ilə desək, tərbiyə insanı xoşbəxt etmək istəyirsə, onu əməyə hazırlamalıdır. Əmək hər bir gəncin mənəvi tələbatına çevrilməlidir.

Əmək tərbiyəsi qarşısında bir sıra *vəzifələr* durur:

- əmək bacarıq və vərdişləri, əmək mədəniyyəti və əməyə tələbat formalaşdırmaq;
 - gənclərin mənəvi tərbiyəsinə, peşə-ixtisas hazırlığına kömək göstərmək.
- Əmək tərbiyəsi *məzmunca* çoxcəhətli və rəngarəngdir.

Tələbənin əsas əməyi *təlim əməyidir*. Buna görə də ali məktəbin başlıca vəzifəsi – I kursdan başlayaraq tələbələrə təlim əməyi verənləri, zehni əmək mədəniyyəti, əməyin elmi təşkili bacarıqları aşılamaqdan ibarətdir. Tələbələr özləri öz təlim fəaliyyətlərini düzgün planlaşdırmağa, hər fənn üzrə səmərəli iş priyomlarının tətbiqinə, özünü-nəzarət və özünüqiyətləndirməyə geniş cəlb etmək lazımdır. Bu priyomlara yaxşı yiyələnməklə tələbələrdə özünütəhsil bacarıqları formalaşdırmaq asan olur.

Tələbənin əməyi təkcə təhsil əməyi ilə məhdudlaşmır. Buraya habelə özünəxidmət əməyi, ictimai-faydalı əmək, məhsuldar əmək kimi sahələr daxildir. Ali məktəbdə *özünəxidmət əməyi* auditoriyaların təmiz saxlanması, kitabxana kitablarının təmiri, növbətçilik, iməciliklər formalarında həyata keçirilir.

İctimai-faydalı əmək növü ictimai faydası olan könüllü əməkdir.

Məhsuldar əmək bilavasitə müəyyən məhsul istehsalı ilə bağlıdır. İstehsalat təcrübəsi keçən tələbələr müxtəlif peşə-ixtisas sahələrində belə əməklə məşğul olmaq imkanı qazanırlar.

3. Tələbələrin estetik, fiziki, ekoloji, hüquq və iqtisadi tərbiyəsi

Tələbələrin şəxsiyyət – Vətəndaş kimi formalaşmasında elmi dünyagörüşü, ideya-mənəvi və əmək tərbiyəsi ilə yanaşı tərbiyənin digər sahələrinin də böyük rolu vardır. Yüksək hazırlıqlı mütəxəssisi, dolğun şəxsiyyəti estetik, fiziki, ekoloji, hüquq və iqtisadi tərbiyə olmadan formalaşdırmaq çətindir. Buna görə də ali təhsil müəssisələrində bu sahələr də diqqət mərkəzində durmalıdır.

Estetik tərbiyə. Estetik tərbiyə ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyət tərbiyəsinin tərkib hissələrindən biridir. “Estetika” yunanca hiss etmək, qavramaq deməkdir. Estetik tərbiyə dedikdə, incəsənət və həyatdakı gözəlliklərin qavranmasına, estetik zövq və qabiliyyətlərin inkişafına yönələn təsirlərin məcmusu nəzərdə tutulur.

Estetik tərbiyə *şəxsiyyət tərbiyəsində böyük rol oynayır*. O, insan əxlaqına güclü təsir göstərir: gözəllik hissi insan qəlbini təmizləyir, saflaşdırır, onu yaxşı əməllərə yönəldir. Gözəl qəlbə malik insan pislilik, bədaxlıq, qəddarlığa yol verməz. Bu mənada “Dünyanı gözəllik xilas edəcək” fikrinə haqq qazandırmaq olar.

Estetik tərbiyə *nəzəri-metodoloji əsas* kimi estetika elminə istinad edir. Estetika gözəllik haqqında elmdir. Gözəllik mütənasiblik, forma və məzmun vəhdəti, ahəngdarlıqdır. İnsanın gözəlliyi daxili və zəhəri gözəlliyin vəhdətindədir.

Estetik tərbiyə bir neçə *vəzifəni* həyata keçirir:

1. Gənc nəsilə estetik baxış və təsəvvürlər, estetik şüur aşılamaq; 2. Estetik hisslər və bu əsasda varlığa və incəsənətə estetik tələbat formalaşdırmaq; 3. Estetik zövq və mühakimə bacarığı formalaşdırmaq; 4. Bədii yaradıcılıq bacarıq və vərdisləri, bədii-estetik qabiliyyətləri inkişaf etdirmək.

Ali məktəbdə estetik tərbiyə müəyyən *sistemdə* aparılır: tədris prosesində, auditoriyadankənar tədbirlərdə, elmi-tədqiqat fəaliyyətində, insan münasibətlərində, əməkdə, gəncləri əhatə edən mühitdə, təbiətə münasibətdə, ədəbiyyat və incəsənətdə, geyim və davranışda estetik tərbiyə işləri bu sistemə daxildir.

Tədris prosesi estetik tərbiyənin çox mühüm vasitəsi olub gənclərin estetik şüurunun inkişafında böyük rol oynayır. Tədris etdiyi fəndən asılı olmayaraq müəllim öz gözəl nitqi, davranışı, münasibəti, geyimi ilə tələbələrin zövqünü tərbiyə edir: “Hər bir fənn müəllimi estetik tərbiyə müəllimi olmalıdır” (M.Cəfər).

Təlimdə aparılan estetik tərbiyə *auditoriyadankənar işlərdə* daha da dərinləşdirilir və genişləndirilir.

Bədii yaradıcılıq və incəsənət dərnəkləri estetik tərbiyə üzrə auditoriyadankənar işlərin geniş yayılmış formalarındandır. Belə dərnəklərə musiqi, xor, rəqs, ədəbiyyat, dram və b. dərnəklər daxildir.

Gənclərin estetik tərbiyəsində kütləvi işlərin – teatr və konsertlərə, sərgi və muzeylərə gedişləri, bədii-estetik mövzularda disput və konfransların, bədii əsərlərin müzakirəsinin, ədəbiyyat və incəsənət xadimləri ilə görüşlərin, ədəbi-bədii gecələrin, bayram və tarixi günlərin keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tələbələrin estetik tərbiyəsi sistemində *təbiət gözəllikləri* əvəzsiz rol oynayır. Təbiət gözəlliklər mənbəyi, həm də ən yaxşı tərbiyəçidir: o, insanın zövqünü, əxlaqını, aqlını, qəlbini zənginləşdirir, nəcib hisslər və keyfiyyətlər aşılır.

Estetik tərbiyənin mühüm bir vasitəsi *insan gözəlliyi, insani münasibətlərdə gözəllikdir*. Xeyirxahlıq, humanizm, mədənilik, sadəlik və təvazökarlıq, həssaslıq, başqalarının sevincinə və kədərinə şərik olmaq – insanın estetik mədəniyyətinin, daxili

gözəlliyinin mühüm göstəriciləridir. Əksinə, kobudluq, ədalətsizlik gənclərdə emosional və estetik "gönüqalınlıq" (V.A.Suxomlinski) doğurur. Onların qəlbində xeyirxahlıq və insan ləyaqəti hisslərinin kütləşməsinə gətirib çıxarır. Gəzəlliyi görmək üçün insan gözəl qəlbə malik olmalıdır.

Estetik tərbiyədə *estetik mühitin, gözəllik mühitinin yaradılması* böyük əhəmiyyətə malikdir. Təhsil müəssisəsinin təmiz, səliqəli, gözoxşayan həyatı, tədris binasının, otaqların təmizliyi, bədii tərtibi, müəllimlərin geyimi, danışığı, davranışı, müəllim-tələbə münasibətlərinin və ali məktəb həyatının estetik-mənəvi tələblər əsasında qurulması gənclərin estetik zövqünün formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Ali məktəbdə hər şey, ilk növbədə, *insanların qarşılıqlı münasibətlərinin gözəlliyi, insana ən qiymətli sərvət kimi yaşayılması*, tələbəyə yüksək qayğı və diqqət göstərilməsi estetik mühitin yaranmasının vacib şərtini təşkil edir. Tələbələrin *məişət, geyim, davranış mədəniyyəti* də bu sahədə az rol oynamır.

Tələbə gənclərin estetik inkişafında *ədəbiyyat və incəsənət* aparıcı yer tutur. Bədii ədəbiyyat ideya-mənəvi və estetik tərbiyənin qüdrətli vasitəsidir. O, həyatı, insan münasibətlərini, insan gözəlliyini və əzəmətini dərk etməyə kömək göstərir. V.A.Suxomlinskinin sözləri ilə desək, ağıllı kitabla, musiqi və təsviri sənətlə – bu incə vasitələrlə idrakın və emosiyaların bütün həyat boyu tərbiyəsi davam etməsə, neqativ hallara qarşı heç bir mübarizə vasitəsi kömək etməz.

Estetik tərbiyə vasitələrinin sistemli və kompleks tətbiqi şəxsiyyətin emosional-estetik və mənəvi inkişafına, həyata və insanlara estetik münasibətin formalaşmasına kömək göstərir.

Fiziki tərbiyə. Fiziki tərbiyə insanın sağlamlığını möhkəmlədən, şəxsiyyətin fiziki və mənəvi-iradi keyfiyyətlərini inkişaf etdirən təsirlər sistemidir.

Fiziki tərbiyə *şəxsiyyətin ahəngdar inkişafının mühüm şərtini təşkil edir*. O, əqli və mənəvi inkişafa kömək edir: iradəni möhkəmlədir, insanda dözümlülük, intizam, kollektivçilik, yoldaşlıq və dostluq kimi keyfiyyətlər tərbiyə edir. Fiziki tərbiyə insanı *əməyə* və Vətən müdafiəsinə hazırlayır. O, *estetik* tərbiyə ilə də sıx bağlıdır.

Fiziki tərbiyənin *məqsədi* fiziki cəhətdən sağlam, gümrah nəsil tərbiyə etmək-

dən, onları əməyə və fəal ictimai həyata hazırlamaqdan ibarətdir. Bu ümumi məqsədə nail olmaq üçün fiziki tərbiyə qarşısında aşağıdakı konkret *vəzifələr* durur:

- a) gənc nəslin normal fiziki inkişafını və sağlamlığını təmin etmək;
- b) gənclərə həyat üçün zəruri olan bacarıq və vərdislər (düzgün yerləş, qaçış, tullanmaq, üzmək və s.) aşılamaq;
- c) gənclərdə bədən tərbiyəsi və idmanla müntəzəm məşğul olmağa tələbat yaratmaq;
- ç) iradi-mənəvi keyfiyyətlər (düzümlülük, çeviklik, cəldlik, qüvvə) tərbiyə etmək.

Fiziki tərbiyənin məzmunu “Əməyə və müdafiəyə hazıram” (ƏMH) kompleksində və bədən tərbiyəsi və idman proqramında öz əksini tapmışdır.

Məktəbdə fiziki tərbiyə müxtəlif vasitə və formalarla həyata keçirilir. Fiziki tərbiyənin *vasitələrinə* fiziki təmrinlər, təbii və gigiyenik amillər daxildir.

Fiziki təmrinlərə gimnastika, oyun, idman və turizm daxildir. Tələbəlik illərində bunlara xüsusi yer ayırmaq lazımdır.

Fiziki tərbiyənin mühüm bir vasitəsi *təbii amillərdən* istifadə etməkdir. Təbii amillər (günəş, hava, su) təbiətin sağlamlaşdırıcı qüvvələridir. İnsan orqanizminin təmiz havaya (oksigenə), suya, günəş şüasına böyük ehtiyacı vardır.

Gigiyenik amillər fiziki tərbiyə, sağlamlıq baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Gigiyenik amillərə qida, yuxu, istirahət, bədənin qulluq, normal mənzil və iş şəraiti, rejim, rahat geyim və s. daxildir.

Sağlamlıq üçün *normal qida* vacib şərtidir. Yemək müəyyən hədd daxilində olmalıdır; həddən çox və az yemək zərərliyə. 1-ci hal piylənməyə, 2-ci hal isə qanazlığına səbəb olur.

Normal yuxu da sağlamlıq üçün mühüm şərtidir. O, yorğunluğu götürür, orqanizmin iş qabiliyyətini bərpa edir.

Gigiyenik amillər içərisində düzgün *gün rejimi* də böyük əhəmiyyətə malikdir. Rejim insanın həyat tərzini nizama salan qaydaların məcmusudur. O, iş və istirahəti tənzim edir, insanda intizamlılıq, səliqəlilik, dəqiqlik, təşkilatçılıq tərbiyə edir, müsbət adətlər yaradır, iradəni möhkəmləndirir.

Ailədə və məktəbdə *sanitar-gigiyenik* tələblərə ciddi əməl edilməlidir. Ailədə iş otağı, məktəbdə dərs otaqları gigiyenik tələblərə (optimal həcmi, hava tutumu, işıq və

istilik rejimi, havasının dəyişilməsi, əşyaların yaş əsgisi ilə silinməsi və s.) cavab verməlidir.

Ali məktəbdə fiziki tərbiyənin təşkil formaları. Fiziki tərbiyənin həyata keçirilməsi səmərəli formalar seçib tətbiq etməyi tələb edir. Belə formalara bədən tərbiyəsi məşğələləri, gün rejimində idman-sağlamlıq tədbirləri, fiziki tərbiyə üzrə auditoriyadankənar tədbirlər daxildir.

Ekoloji tərbiyə. “Ekologiya” yunan sözü olub, yurd (məkan) haqda təlim deməkdir. Ekologiya bir elm kimi ətraf mühit amillərinin – cansız, canlı (biotik) və antropogen (insan və onun yaratdığı maddi-mədəni, elmi-texniki, iqtisadi-sosial) alimlərin qarşılıqlı əlaqələrini öyrənir.

Ekoloji tərbiyənin əsasını *təbiətə sevgi, onun mühafizəsi* işi təşkil edir.

Ekoloji tərbiyədə aşağıdakı *vəzifələr* həyata keçirilir: - böyüyən nəsildə ekoloji şüuru formalaşdırmaq; - doğma təbiətə, ətraf mühitə məhəbbət və qayğılı münasibət, onun korlanmasına qarşı barışmazlıq hissləri aşılamaq; - təbiəti mühafizə üzrə zəruri bacarıq və vərdislər formalaşdırmaq, gənc nəsli fəal ekoloji fəaliyyətə hazırlamaq.

Ekoloji tərbiyə işində müxtəlif *yollardan, forma və metodlardan* istifadə edilir.

Təlim prosesi ekoloji tərbiyənin çox mühüm yoludur. Ayrı-ayrı fənlərin tədrisində ekoloji təhsil və tərbiyə üçün böyük imkanlar vardır. Ekologiya və təbiəti mühafizə sahəsində fənlərin tədrisində mövcud imkanlardan səmərəli istifadə edilməli, hər bir elmin ekoloji istiqaməti, tətbiqi aspektləri diqqət mərkəzində durmalıdır.

Ekoloji tərbiyə sahəsində tədrisdə aparılan iş *auditoriyadankənar tədbirlər* yolu ilə daha da dərinləşdirilir, təbiəti mühafizə işinin müxtəlif formalarından istifadə olunur: ekoloji dərnək və klublar, ekologiya üzrə olimpiada və viktorinalar, tələbə ekologiya cəmiyyəti, ekologiya dəstələri, ekologiya ayları, ekologiya reydləri və s. belə maraqlı formalardandır. Təhsil müəssisələrində və yaşayış yerlərində yaşıllıq iməciliklərinin, ekoloji müsabiqələrin təşkili kimi tədbirləri ənənə şəklinə salmaq lazımdır.

Hüquq tərbiyəsi. Hüquq tərbiyəsi şəxsiyyətin ahəngdar inkişafına yönələn ideya-tərbiyə işləri kompleksinin mühüm bir istiqamətini təşkil edir. “Hüquq” ərəbcə “haqq söz” deməkdir. Hüquq ictimai şüurun bir forması olub, dövlət tərəfindən müəyyən edilən və mühafizə olunan, ictimai münasibətləri tənzimləyən məcburi davranış

qaydaları sistemidir. Hər cür fəaliyyətdə olduğu kimi, hüquqi fəaliyyət də *insanın hüquqi düşüncəsi, inamı və hüquqi davranışının vəhdəti* kimi özünü göstərir.

Hüquq normalarına dair biliklər və onlara müsbət münasibət əsasında hüquqi əqidə və davranış mövqeyi, yəni hüquqa uyğun davranışa hazırlıq və səy formalaşır.

Hüquq tərbiyəsi gənc nəslin hüquqi şüur və davranışını, habelə hüquq normalarına münasibətini formalaşdırmaq məqsədi güdən planlı və mütəşəkkil fəaliyyət prosesidir. Hüquq tərbiyəsi qarşısında aşağıdakı *vəzifələr* durur:

a) gənc nəsildə hüquqi şüur, hüquqa və qanunçuluğa dair biliklər, baxış və təsəvvürlər aşılmaq; b) hüquqi davranış təcrübəsi, birgəyaşayış qaydalarına uyğun düzgün davranış bacarıqları formalaşdırmaq; c) sosial-hüquqi fəallıq, hüquqazidd hallarla mübarizə əzmi tərbiyə etmək.

Hüquq tərbiyəsi müxtəlif *forma və metodlarla* həyata keçirilir. Bu formalar içərisində *təlim* əsas yer tutur. Tədris prosesində tələbə gənclərdə hüquqa dair biliklər, hüquq psixologiyası – qanunlara, birgəyaşayış qaydalarına hörmət və onlara əməl etməyə daxili tələbat yaratmaq hüququn aliliyinə dair təsəvvür və baxışlar aşılmaq diqqət mərkəzində durmalıdır. Bu işdə fənlərarası əlaqələrin yaradılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hüquq tərbiyəsi üzrə təlim prosesində aparılan işlərlə yanaşı, *auditoriyadan-kənar işlər* də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hüquq tərbiyəsi ilə bağlı auditoriyadan-kənar işlər müxtəlif formalarda təşkil edilir. Məqsəd və məzmununa görə onları iki qrupa bölmək olar: a) hüquq təbliğatı və hüquqi şüurun formalaşmasına xidmət edən formalar; b) hüquq-mühafizə fəaliyyətinin təşkili formaları.

İqtisadi tərbiyə. İqtisadi tərbiyə dedikdə, böyüyən nəsli təsərrüfatçılıq, sahibkarlıq, qənaətcillik ruhunda formalaşdırmaq, onları iqtisadi fəaliyyətə hazırlamaq məqsədi ilə aparılan kompleks təsirlər sistemi başa düşülür.

İqtisadi tərbiyə qarşısında aşağıdakı *vəzifələr* durur: - gənc nəsildə iqtisadiyyat, onun cəmiyyətdə rolu, təsərrüfatçılıq, sahibkarlıq haqda təsəvvürlər, iqtisadi təfəkkür formalaşdırmaq; - gənc nəsli psixoloji və əməli cəhətdən iqtisadi fəaliyyətə hazırlamaq; - gənclərdə qənaətcillik, ictimai mülkiyyətə, xalq əmlakına, məktəb avadanlığına, suya, enerjiyə, çörəyə qayğılı münasibət tərbiyə etmək; - israfçılığa, təsərrüfatsızlığa, əməyə və əmək məhsuluna laqeydliyə, məsuliyyətsizliyə qarşı barışmazlıq tərbiyə etmək.

İqtisadi təhsil və tərbiyə *müxtəlif yollarla və vasitələrlə* həyata keçirilir. Bu sa-

hədə *təlim prosesi* böyük imkanlara malikdir. Müxtəlif fənlərdə gənclər cəmiyyətin iqtisadi inkişafının qanunları ilə tanış olur, iqtisadi təsəvvürlərə yiyələnirlər.

İqtisadi təhsil və tərbiyə sahəsində təlimdə aparılan iş *auditoriyadankənar tədbirlər* yolu ilə möhkəmləndirilir və daha da dərinləşdirilir. İctimai-faydalı və məhsuldar əmək zamanı gəncləri iqtisadi münasibətlərə qoşmaq, iqtisadi məsələlərin praktik həllinə cəlb etmək mühüm şərtidir.

Vaxtaşırı olaraq fakültələrdə tələbə təşkilatları xətti ilə qənaətcillik reydləri və ayları keçirmək, bu zaman dövlət əmlakına, elektrik enerjisinə, suya qənaət edilməsi vəziyyətini öyrənmək, reydlərin nəticələrini kollektivdə müzakirə etmək qənaətcillik, təsərrüfatçılıq baxımından əhəmiyyətlidir.

4. Tələbə kollektivinin şəxsiyyətə təsiri

Kollektiv anlayışı, onun funksiyaları, təşkili. Şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir göstərən amillər içərisində kollektiv mühüm yer tutur. O, insan həyatını təşkil etməyin səmərəli formalarından biridir. Kollektiv sosial qrupun yüksək təşəkkül tapmış formasıdır. Kollektivə belə tərif vermək olar: *kollektiv* ictimai-faydalı məqsədlər naminə birgə fəaliyyət göstərən, qarşılıqlı asılılıq münasibətlərinə daxil olan, özünüidarə orqanlarına (müvəkkillərə) və ictimai rəyə malik olan insanların mütəşəkkil birliyi, yüksək təşəkkül tapmış sosial qrupdur.

Kollektivin *funksiyaları* aşağıdakılardan ibarətdir: a) tərbiyə funksiyası; b) stimullaşdırma və tənzimləmə funksiyası; c) təşkilatçılıq funksiyası. Kollektivin öz funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün onu düzgün təşkil etmək, tərbiyə və inkişafı qeydinə qalmaq lazımdır. Kollektiv düzgün təşkil edildikdə tərbiyə işində təsirli vasitə ola bilər.

Kollektivin təşkili üçün səlahiyyətlərin, ictimai vəzifələrin düzgün bölünməsi mühüm şərtidir. Vəzifələrin təyin etməklə yox, seçki yolu ilə tutulması daha səmərəlidir. Kollektivin təşkilinin digər şərti mümkün qədər daha çox tələbəni *ictimai vəzifələrə cəlb etməkdən* ibarətdir. Bu halda kollektivdə bərabərlik, qarşılıqlı asılılıq şəraiti yaranır ki, bu da sağlam kollektivin vacib şərtidir.

Kollektivin təşkili müəyyən *prinsiplərə* əsaslanır. Bu prinsiplərə demokratiya (kollektivin həyatında və idarə olunmasında hamının seçkili orqanlar vasitəsilə iştirakının təmin olunması), aşkarlıq (işlərin gizli, qapalı yox, aşkarlıq şəraitində icrası),

plüralizm (fikir müxtəlifliyinə, azadfikirliliyə şərait yaradılması), çoxluğun rəyinin əsas götürülməsi və azlığın rəyinə hörmət edilməsi və s. prinsiplər daxildir. Həmin prinsiplər əsasında sağlam, demokratik kollektiv yaratmaq və onu tərbiyənin təsirli subyektinə çevirmək olar. Bunun üçün müəyyən mərhələlərlə iş aparmaq lazımdır.

Kollektivin inkişaf mərhələləri. Kollektivin təşkili uzun sürən prosesdir; kollektivin inkişafında dörd mərhələ ayırd edilir. *Birinci mərhələ* kollektivin təşəkkülü mərhələsi adlanır. Burada əsas təşkilatçı kimi müəllimlər, kurator, dekanlıq, qrup nümayəndəsi çıxış edir.

İkinci mərhələ kollektiv özəyin təşkili mərhələsi adlanır. Fəallar müəllimin-tərbiyəçinin, kurator və qrup nümayəndələrinin dayağı kimi çıxış edir, onların tələblərini müdafiə edir, kollektivin həyatında fəallıq göstərirlər.

Üçüncü mərhələ özünüidarəyə keçid mərhələsi adlanır. Bu mərhələdə kollektivin əksər üzvləri onun həyatında fəal iştirak edir, yoldaşlarına tələblər verirlər. Bu mərhələdə kollektivin ictimai rəyi formalaşır və əsas tərbiyəedici, tənziamedici amilə çevrilir.

Dördüncü mərhələ kollektivin yetkinlik mərhələsi adlanır. Bu mərhələdə kollektivin bütün üzvləri onun həyatında fəal iştirak edir, hərə özünə tələb verir. Beləliklə, tərbiyə özünü-tərbiyə ilə qovuşur.

Kollektivin təşəkkülü və formalaşmasının göstərilən mərhələləri onun inkişaf dinamikasını ifadə edir: kollektiv pedaqoji rəhbərlikdən təcridən özünüidarə və özünü-tənzimləmə sisteminə çevrilir və mühüm tərbiyə vasitəsi kimi çıxış edir.

Kollektivin tərbiyəsi. Kollektivi təşkil edib formalaşdırmaqla yanaşı, onun tərbiyəsi qeydinə də qalmaq lazımdır. Əks halda böyük zəhmətlə yaradılan kollektiv inkişaf etməz, zəifləyib dağıla bilər.

Tələbə kollektivinin tərbiyəsi üçün müxtəlif *yollardan* istifadə edilir. Kollektivin tərbiyəsinin əsas yolu onun qarşısında *fərəhli məqsədlərin qoyulmasıdır*. Fərəhli məqsəd uğrunda mübarizə kollektivi möhkəmlədir, onun həyatına sevinc və gümrəhlik gətirir. Tərbiyə işinin ustası A.S.Makarenko kollektiv qarşısında qoyulan fərəhli perspektiv vəzifələrin üç növünü müəyyən etmişdi: yaxın, orta və uzaq perspektiv.

Perspektiv vəzifələrin müntəzəm və rəngarəng olmasına diqqət yetirilməlidir. Bir vəzifə əldə edilərkən yenisini irəli sürmək lazımdır.

Kollektivin tərbiyəsində *ənənələrin rolu* da böyükdür. Ənənə dedikdə, dövrü olaraq təkrarlanan və hamı tərəfindən qəbul edilən möhkəm qaydalar başa düşülür. Ənənə kollektivi dağılmaqdan qoruyur, onu birləşdirir. Bu mənada A.S.Makarenko ənənəni “ictimai yapışqan” adlandırır qeyd edirdi ki, heç nə ənənə qədər kollektivi möhkəmlətmir.

Tərbiyə təcrübəsində ənənələrin iki tipi özünü göstərir: daxili intizam qaydaları ilə və kütləvi tədbirlərlə bağlı ənənələr. Birinci tipə auditoriyanı təmiz saxlamaq, dərslərə gecikməmək, yüksək qiymətlərlə oxumaq, ad günlərinin keçirilməsi, oğlanların qızlara diqqət və qayğı göstərməsi, xəstələrə qayğı və s. misal ola bilər.

Kütləvi tədbirlərlə bağlı ənənələr dövrü olaraq təkrarlanan və təntənəli şəkildə keçirilən kütləvi tədbirlərdir. Tarixi günlərin və bayramların keçirilməsi, ilk zəng, son zəng, məzunların görüşü, hər tələbənin bir ağac əkib ona qulluq etməsi, hər il sparta-kiada və fənn olimpiadalarının keçirilməsi və s. kimi ənənələr bura daxildir.

Kollektivi inkişaf etdirməyin bir yolu da *fəalların rolunu artırmaq* və onlara qayğı göstərməkdən ibarətdir.

Fəalları ən mühüm və məsul fəaliyyət sahələrinə geniş cəlb etmək, onlara etimad göstərmək və müəyyən səlahiyyətlər vermək, onlarla mehriban işgüzar münasibət yaratmaq lazımdır. Bu, fəalların kollektivdə rolunun və sayının artması baxımından əhəmiyyətlidir.

Kollektivin tərbiyəsində şəxsiyyətlərarası *səmimi qarşılıqlı münasibətlərin yaranması*, yoldaşlıq və dostluğun möhkəmləndirilməsi də mühüm şərtidir. Bu məqsədlə birgə maraqlı tədbirlər (əmək, idman yarışları, ekskursiya və gəzintilər, oyun və əyləncələr və s.) keçirmək faydalıdır. Gənclik illərində dostluq bəzən qızlar və oğlanlar arasında sevgiyə çevrilir. Bunu başa düşmək, ona hörmətlə yanaşmaq, onun yüksək mənəvi əsasda olmasına kömək etmək lazımdır.

Tələbə kollektivində özünüidarənin təşkili. Tələbə kollektivi özünüidarə prinsipi əsasında fəaliyyət göstərir. Tələbə özünüidarəsi üç səviyyədə – *qrup, fakültə və universitet səviyyəsində* fəaliyyət göstərir. İlk kollektivin ali orqanı qrupun ümumi yığıncağıdır. Orada qrup həyatının ən mühüm, aktual məsələləri müzakirə edilir.

Qrupun ümumi yığıncağı ayda bir dəfə keçirilir. İlk yığıncaqda qrup nümayəndəsi seçilir.

Fakültə və ali məktəb səviyyəsində tələbə özünüidarə orqanları ilk (qrup) kollektivlərinin müvəkkillərini birləşdirmək yolu ilə yaradılır. Belə orqanlara tələbə həmkarlar və gənclər təşkilatı şurası, müxtəlif sahələr üzrə fəaliyyət göstərən komisiya və şuralar daxildir.

Kollektivdə qarşılıqlı münasibətlərin formalaşdırılması. Tələbə kollektivində normal münasibətlərin yaradılması bir çox amillərlə bağlıdır. Bu amillərə kollektivin ümumi ideya-mənəvi dəyərlərlə yaşaması, ünsiyyət mədəniyyəti, ictimai rəy, mənəvi-psixoloji iqlim və s. daxildir. Bu amillərin xarakterindən asılı olaraq tələbə kollektivində səmimi və ya münaqişəli münasibətlər özünü göstərir.

Tələbə kollektivindəki *münaqişələri* (onlar daha çox şəxsiyyətlərarası münasibətlər zəminində baş verir) elmi əsasda həll etmək lazımdır; münaqişəni dərinlən təhlil etmək, səbəbləri və münaqişə tərəflərinin motivlərini öyrənmək, heç bir tərəfin hüququnu pozmadan, nüfuzuna xələl gətirmədən kollektivin ümumi mənafeyindən çıxış edərək ixtilafı sivil yolla həll etmək vacibdir. Münaqişələrin profilaktikasına daha çox diqqət yetirmək lazımdır. Çünki münaqişələri həll etməkdənsə, onların qarşısını almaq daha asandır. Münaqişələrin qarşısını almaq üçün kollektivdə normal münasibətlər qurmaq, sağlam ictimai rəy, müsbət mənəvi-psixoloji iqlim və ünsiyyət mədəniyyəti formalaşdırmaq böyük əhəmiyyətə malikdir.

5. Pedaqoji ünsiyyət və tələbə şəxsiyyətinin inkişafında onun rolu

Tələbə gənclərin şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir göstərən amillər içərisində pedaqoji ünsiyyət mühüm yer tutur. Pedaqoji ünsiyyət təsirli tərbiyə vasitəsi kimi mühüm *əhəmiyyət* kəsb edir. Gənclərin bir çox şəxsi keyfiyyətləri – kollektivçilik, humanizm, məsuliyyət, dəqiqlik, intizam, yoldaşlıq-dostluq, düzlük-doğruluq və s. insani sifətlər normal ünsiyyət şəraitində daha tez formalaşır. Qeyri-normal ünsiyyət şəraitində insanda əks keyfiyyətlər – əsəbilik, mənfi emosiyalar, qorxu, inamsızlıq, işgüzarlığın azalması müşahidə olunur. Belə ünsiyyət təlim-tərbiyə keyfiyyətinə, müəllimin nüfuzuna mənfi təsir göstərir: düzgün qurulmayan ünsiyyət tələbələrə müəllimin nüfuzuna mənfi təsir göstərir.

limə və onun tədris etdiyi fənnə neqativ münasibətin yaranmasına səbəb olur.

Pedaqoji ünsiyyət və onun strukturu. Pedaqoji ünsiyyət pedaqoji proses iştirakçılarının qarşılıqlı münasibətlərini ifadə edən peşə ünsiyyətidir, pedaqoji fəaliyyətin çox çətin bir sahəsidir. Bir çox müəllimlər məhz tələbələrle ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkir, bu sahədə ciddi səhvlərə yol verirlər. Bu səhvlər isə onların iş keyfiyyətlərinə, səhhətlərinə mənfi təsir göstərir.

Pedaqoji ünsiyyətin düzgün qurulması ünsiyyətin mahiyyətini, strukturunu, mexanizmini, şərtlərini yaxşı dərk etməkdən, pedaqoji ünsiyyətə yiyələnməkdən çox asılıdır.

Ünsiyyət – insanların informasiya mübadiləsi, qarşılıqlı təsiri və bir-birini qavraması prosesidir. Müasir psixologiyada ünsiyyətin üç tərəfi fərqləndirilir:

- informasiya mübadiləsi (kommunikativ tərəf);
- insanların qarşılıqlı təsiri (interaktiv tərəf);
- insanların bir-birini qavraması (perseptiv tərəf).

Ünsiyyətin qeyd edilən tərəflərinə müvafiq olaraq onun üç *funksiyası* özünü göstərir: informasiya vermək, tərbiyəvi təsir göstərmək, insanı duymaq funksiyaları.

Ünsiyyətin kommunikativ funksiyası – informasiya mübadiləsi pedaqoji fəaliyyətin əsasını təşkil edir.

Ünsiyyətin interaktiv funksiyası – insanların qarşılıqlı münasibətləri, qarşılıqlı təsiri ünsiyyətin əsasını təşkil edir.

Ünsiyyətin perseptiv funksiyası insanların bir-birini qavraması və anlaması ilə bağlıdır.

Ünsiyyətin qeyd edilən *tərəflərini (funksiyalarını) vahətdə həyata keçirilməlidir*. Bəzən ali məktəb təcrübəsində bu məsələyə birtərəfli yanaşılır: müəllim məşğələ zamanı ünsiyyətin yalnız bir tərəfini, məsələn, informasiya vermək tərəfini təşkil edib, digər iki tərəf üzərində düşünmür.

Tələbələrdə təlim fəaliyyətinə marağın azalması səbəblərinin təhlili göstərir ki, zəif mənimsəmə və fənnə diqqətin azalması başlıca olaraq məhz pedaqoji ünsiyyətin yanlış təşkili ilə bağlıdır. Eksperiment təriqi ilə müəllim pedaqoji ünsiyyətin strukturunu dəyişərək onun hər üç tərəfini əlaqəli təşkil edir – qrupda müsbət işgüzar mühi-

tin, sağlam mənəvi-psixoloji iqlimin yaradılmasına, yəni ünsiyyətin interaktiv və perseptiv tərəfinə daha çox diqqət yetirir. Bu halda tələbələrin təlimə münasibətində nəzərəcarpan dəyişiklik baş verir. Hər bir müəllim (xüsusən gənc müəllimlər) tədris etdiyi fənni mükəmməl bilməklə yanaşı pedaqoji ünsiyyət qabiliyyətinə də yaxşı yiyələnmişdir.

Pedaqoji ünsiyyətin forma və üslubları. Ünsiyyətin səmərəsi onun forma və üslublarının düzgün seçilib tətbiq edilməsi ilə sıx bağlıdır. Ünsiyyətin *iki* başlıca *formas*ı ayırd edilir: formal və qeyri-formal ünsiyyət. *Formal ünsiyyət* rəsmi qaydalarla, normalarla tənzim olunur; müəllim-tələbə münasibətləri rəsmi münasibətlərdir.

Pedaqoji prosesdə *qeyri-formal ünsiyyət* ünsürləri də özünü göstərir. Belə ünsiyyət rəsmi qaydalarla müəyyən olunmur, şəxsi xarakter daşıyır və simpatiya və antipatiyaya isti münasibətə əsaslanır. Belə ünsiyyətdə müəyyən hədd – psixoloji məsafə, «pedqoji pərdə» gözlənməli, o, müəllimin rəsmi vəzifələrini yerinə yetirməsinə mane olmamalıdır.

Göstərilən ünsiyyət formalarının heç birini *universallaşdırmaq olmaz*. Pedaqoji fəaliyyətdə ancaq formal ünsiyyətə əsaslanmaq – təlimat və əmrlərlə hərəkət etmək formalizmə, yeknəsəqliyə, konservatizmə, münasibətdə soyuqluğa gətirib çıxara bilər. Eləcə də ancaq qeyri-formal ünsiyyətə əsaslanmaq anarxiyaya, müəllim və tələbə arasında «pərdə»nin götürülməsinə səbəb ola bilər. Buna görə də, hər iki ünsiyyət formasını düzgün *əlaqələndirmək*, konkret şəraitdən, situasiyadan asılı olaraq yerinə görə tətbiq etmək lazımdır.

Pedaqoji ünsiyyətin xarakteri *ünsiyyət üslubundan* çox asılıdır. Ünsiyyət üslu dedikdə, ünsiyyət fəaliyyətinin fərdi xüsusiyyətlərinin məcmusu başa düşülür. Fəaliyyət prosesində rəhbərlik formasından asılı olaraq, *üç əsas ünsiyyət üslubu* fərqləndirilir: avtoritar, demokratik və liberal üslublar.

Avtoritar üslub – inzibati-amirlik üslubudur. O, nüfuza və təbəçiliyə əsaslanır. Bu halda insana (uşağa, şagirdə, tələbəyə) sadəcə obyekt kimi baxılır: təşəbbüsə, etiraza imkan verilmir, müəllim öz dediyini həyata keçirir («Mən deyən olmalıdır»).

Demokratik üslub – əməkdaşlığa əsaslanan üslubdur. O, qarşılıqlı hörmət, hu-

manizm, bərabərlik, ədalət üzərində qurulur. İnsana təlim-tərbiyə prosesinin fəal iştirakçısı – subyekt kimi baxılır; onun rəyi, arzuları, mövqeyi, tələbat və maraqları, mənafeyi nəzərə alınır. Tələbələrin təşəbbüs və fəallığına geniş yer verilir.

Liberal üslub – ünsiyyətdə səhlənkarlığa, laqeydliyə əsaslanan üslubdur: müəllim heç nəyə qarışmır, fəallıq göstərmir, məsələlərə formal yanaşır, məsuliyyətdən kənar olmağa çalışır. Bu isə normal pedaqoji ünsiyyətə və bütövlükdə təlim-tərbiyə işinin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir.

Qeyd edilən ünsiyyət üslubları içərisində ən səmərəlisi demokratik üslubdur. Ali məktəb müəllimi bu üsluba əsaslanmalıdır. Avtoritar və liberal ünsiyyət üslublarından yaxa qurtarmaq üçün tələbələrlə münasibətləri yeni əsaslarda – əməkdaşlıq, xeyirxahlıq, hörmət və tələbkərlilik, qarşılıqlı inam, həssaslıq, ədalət, pedaqoji etika tələbləri üzərində qurmaq, müəllim və tələbələri ayıran psixoloji səddi, şübhə və etimadsızlığı, qeyri-səmimiyyəti aradan qaldırmaq, bir sözlə, ünsiyyət mədəniyyətinə yiyələnmək lazımdır.

Müəllimin şəxsiyyəti səmərəli pedaqoji ünsiyyətin mühüm amili kimi. Pedaqoji ünsiyyətin səmərəsi müəllimin şəxsi keyfiyyətlərindən, ünsiyyət mədəniyyətindən çox asılıdır. Müəllim-tərbiyəçi hər sahədə olduğu kimi, bu məsələdə də tələbələrə nümunə olmalıdır. Müəllimin şəxsi keyfiyyətləri – alicənablığı, müdriklik, xeyirxahlıq, insanpərvərlik və yüksək vətəndaşlıq mövqeyi, elmi dünyagörüşü, dərin bilik və erudisiyası uğurlu ünsiyyətin vacib şərtlərindəndir. Alicənab, humanist müəllim tələbəyə sadəcə obyekt kimi yox, şəxsiyyət kimi yanaşır, xırda, cılız hissələrə və hərəkətlərə yol vermir.

Tərbiyəçinin *ünsiyyətlilik bacarığı* da pedaqoji ünsiyyətə müsbət təsir göstərir. Ünsiyyətlilik müəllim-tərbiyəçi üçün sadəcə şəxsi keyfiyyət kimi yox, şəxsi-peşə keyfiyyəti kimi əhəmiyyət kəsb edir. Ünsiyyətlilik bacarığına malik olmayan müəllim-tərbiyəçi tələbələr üçün cansıxıcı, əlçatmaz olur. Buna görə də gənclərlə işləyən müəllim-tərbiyəçi özündə ünsiyyətlilik bacarığı formalaşdırmağa çalışmalıdır.

Pedaqoji ünsiyyət **pedaqoji etika** tələblərinə əsaslanmalıdır. Bu tələblər sırasına pedaqoji peşə borcu və ləyaqəti, peşə vicdanı, ədalətlik, pedaqoji nüfuz kimi kate-

qoriyalar daxildir. Pedaqoji *peşə borcu* cəmiyyətin müəllim qarşısında qoyduğu yüksək tələblər səviyyəsində işləməyi, bu sahədə məsuliyyət hissini nəzərdə tutur. Peşə borcu və ləyaqəti müəllimin özünün və təmsil etdiyi kollektivin şərəfini və ləyaqətini uca tutmaqda, ona ləkə gətirən əməllərdən çəkinməkdə ifadə olunur.

Pedaqoji etika tələbləri içərisində *ədalətlik* müəllimin nüfuzuna, ünsiyyətinə güclü təsir göstərir. Ədalətlik müəllimi tələbə gözündə nə qədər yüksəldirsə, ədalətsizlik – bir o qədər alçalır. Ədalətsizlik şəraitində normal ünsiyyətdən söhbət gedə bilməz.

Müəllim-tərbiyəçi *pedaqoji ünsiyyət mədəniyyətinə* yiyələnmalı, tələbələrle ünsiyyət formasını daim təkmilləşdirməyə çalışmalıdır. Bunun üçün ünsiyyətin dəyişən şəraitinə operativ bələdləşmək; ünsiyyət şəraitinə, tələbə qrupuna və tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərinə görə adekvat ünsiyyət vasitələrini düzgün müəyyənləşdirmək; tələbələrle ünsiyyətdə neqativ ustanovka doğuran stereotipləri aradan qaldırmaq vacibdir.

Müasir şəraitdə əməkdaşlıq pedaqogikasının başlıca tələblərindən biri müəllim-tələbə (şagird) münasibətlərinin humanistləşdirilməsi və demokratikləşdirilməsidir. Müəllim-tərbiyəçi pedaqoji-peşə mədəniyyətinə yiyələnməklə öz işini müasir tələblər səviyyəsində qura bilər.

Sual və tapşırıqlar

1. Elmi dünyagörüşünün mahiyyəti, struktur ünsürləri, vəzifələri, yolları və vasitələrini səciyyələndirin.
2. Əxlaq və əmək tərbiyəsinin vəzifələri, pedaqoji şərtləri, sistemi, yol və vasitələri hansılardır?
3. Estetik, fiziki, ekoloji tərbiyənin əhəmiyyəti, nəzəri-metodoloji əsasları, vəzifələri və vasitələrini şərh edin.
4. Hüquq və iqtisadi tərbiyəsinin vəzifələrini, forma və metodlarını səciyyələndirin.
5. Kollektiv hansı inkişaf mərhələlərindən keçir?
6. Pedaqoji ünsiyyətin forma və üslublarını səciyyələndirin.
7. Bir tələbə ilə demokratik üslubda ünsiyyət yaradın.

Ədəbiyyat

1. Rüstəmov F., Dadaşova T. Ali məktəb pedaqogikası. B., 2007.
2. Kazımov N. Ali məktəb pedaqogikası. B., 1999.
3. İsmixanov M., Bəxtiyarova R. Ali məktəb pedaqogikası (mühazirə kursu). B.,

2010.

X mühazirə

Ali məktəbə rəhbərliyin əsasları, ali məktəb rəhbərliyi və kollegial orqanlar

Plan:

1. Ali məktəbə rəhbərliyin əsasları
2. Ali məktəbin strukturu
3. Ali məktəb rəhbərliyi. Fakültə və kafedraya rəhbərlik
4. Ali məktəbin kollegial orqanları

1. Ali məktəbə rəhbərliyin əsasları

Ali məktəb cəmiyyətin tələbatına uyğun yüksək ixtisaslı mütəxəssislər hazırlığı ilə məşğul olan təhsil müəssisəsinin yüksək tipi, fasiləsiz təhsilin mühüm bir həlqəsidir. Ali təhsil müəssisələrinin müxtəlif *növləri* fəaliyyət göstərir: universitetlər, institutlar, akademiya, konservatoriyalar və digər ali təhsil müəssisələri bu qəbiləndir.

Ali məktəbin səmərəli fəaliyyət göstərməsi ona düzgün rəhbərlikdən, təlim-tərbiyə prosesinin elmi-pedaqoji əsaslarda idarə edilməsindən çox asılıdır. Ali məktəbin “idarə edilməsi» və “ona rəhbərlik” bir-birilə sıx bağlı anlayışlardır. *İdarəetmə* dedikdə, müəyyən obyektə (məktəbə, pedaqoji kollektivə) məqsədyönlü, planlı, mütəşəkkil təsirləri təmin edən fəaliyyət başa düşülür. İdarəetmə obyektləri şəxsiyyət və ya kollektiv olduqda idarəetmə *rəhbərlik* forması kəsb edir. Başqa sözlə, rəhbərlik bilavasitə insanlarla işdə idarəetmə vəzifələrini həyata keçirməklə bağlı səmərəli fəaliyyət növüdür. Bu halda idarəetmə subyektləri və obyektləri ümumi məqsəd naminə şüurlu şəkildə qarşılıqlı fəaliyyət göstərir. Rəhbərlik bir-birinə zidd iki *üslubda* – *avtoritar* və *demokratik üslublarda* həyata keçirilir. Demokratik rəhbərlik daha səmərəli olub, kollektivdə normal iş şəraiti, insani münasibətlər, sağlam mənəvi-psixoloji iqlim yaratmağa imkan verir. Rəhbərliyin yüksək forması *kollektiv rəhbərlik* hesab olunur. Çünki bir şəxsin (rəhbərin) iradəsindən asılı olan rəhbərlik zamanı subyektivizm halları özünü göstərir. Kollektiv rəhbərlikdə isə belə hallar xeyli məhdudlaşır və ya tam aradan qalxır. Həm də bu halda kollektiv qərar qəbulunda iştirak edən adamlarda məsuliyyət hissi

yüksək olur.

Ali məktəbə rəhbərlik mövcud qanunvericiliyə və müvafiq *dövlət sənədlərinə* əsaslanır: 1) Azərbaycan Respublikasının; 2) Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu; 3) «Ali təhsil müəssisəsi haqqında Əsasnamə»; 4) Ali məktəbin Nizamnaməsi.

Ali məktəbə rəhbərlik müəyyən **prinsiplərə** əsaslanır. Həmin prinsiplər aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) *Məqsədyönlülük prinsipi.*
- 2) *Demokratiklik prinsipi.*
- 3) *Aşkarlıq prinsipi.*
- 4) *Şəffaflıq prinsipi.*
- 5) *Elmlik və işgüzarlıq prinsipi.*
- 6) *Prinsipiallıq və obektivlik prinsipi.*
- 7) *Optimallıq prinsipi.*

Ali məktəbə rəhbərlik prosesində göstərilən prinsiplərə vəhdətdə, həm də dəqiq əməl etmək vacib şərtidir. Əks halda rəhbərlik və idarəetmə sahəsində yüksək səmərə və keyfiyyət əldə etmək çətindir.

2. Ali məktəbin strukturu

Ali məktəbin özünəməxsus strukturu, idarəetmə və rəhbərlik sistemi vardır. İdarəetmə sistemi iki yarım sistemi əhatə edir: idarəedən və idarəolunan sistemlər. İdarəetmə sistemi dedikdə, ali məktəb rəhbərliyi, onun struktur bölmələri, kollegial orqanlar, professor-müəllim və xidməti heyəti nəzərdə tutulur. İdarəolunan sistemə tələbələr, onların təşkilat və birlikləri, habelə müəllim və xidməti heyət daxildir.

Ali məktəbin idarə edilməsi oradakı çoxcəhətli münasibətləri, tədris-tərbiyə, elmi-metodik, təşkilati və təsərrüfat fəaliyyətlərini şüurlu şəkildə tənzim etməkdə ifadə olunur.

Ali məktəb rəhbərliyi inzibati və kollegial orqanlardan ibarətdir. *İnzibati rəhbərliyi* ali məktəb səviyyəsində rektor, prorektorlar, habelə idarə, bölmə və

şöbə rəhbərləri, fakültə səviyyəsində isə dekan və onun müavinləri, dekanlığın işçiləri həyata keçirir.

Ali məktəbin *kollegial orqanlarına* rektorluq, ali məktəbin Elmi Şurası, Elmi-Metodik Şura, fakültə elmi şuraları və elmi-metodik şuralar daxildir.

Ali məktəbdə bir çox *struktur bölmələr* fəaliyyət göstərir. Onlara aşağıdakılar daxildir:

tədris hissəsi, magistratura və doktorantura şöbəsi, elmi-tədqiqat bölməsi, kadrlar şöbəsi, hüquq şöbəsi, istehsalat və pedaqoji təcrübə rəhbəri, arxiv şöbəsi, nəşriyyat, qəzet redaksiyası, elmi kitabxana və s.

Bunlardan əlavə ali məktəbdə ümumi şöbə, dəftərxana, mühasibatlıq, elmi-tədqiqat institut və laboratoriyaları, fənn kabinetləri, telefon qovşağı, səhiyyə məntəqəsi, yeməkhana və bufetlər, mühafizə xidməti fəaliyyət göstərir.

Bütün bu strukturlar ali məktəbin ümumi fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə, mütəxəssis hazırlığına **bu** və ya digər dərəcədə xidmət göstərir. Onların hər birinin öz sahəsində yaxşı çalışması ümumi məqsəd baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

3. Ali məktəb rəhbərliyi. Fakültə və kafedraya rəhbərlik

Ali məktəb rəhbərliyi. Ali məktəbə **rektor** rəhbərlik edir. Rektor ali məktəbin bütün sahələri üçün dövlət qarşısında məsuliyyət daşıyır. Rektor tanınmış, nüfuzlu alim, böyük şəxsiyyət, bacarıqlı pedaqoq, baş tərbiyəçi və baş təşkilatçı kimi ali məktəb həyatında böyük rol oynayır. O, əmək qanunvericiliyinə uyğun olaraq kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsini həyata keçirir, ali məktəbin və fakültələrin elmi şuralarında müsabiqə yolu ilə seçilmiş professor-müəllim heyətini əmrlə təsdiq edir. Rektor işçiləri yaxşı tanıdıqda, onlara hörmət və tələbkərliklə yanaşdıqda, təşəbbüsləri həvəsləndirdikdə, müəllim və tələbələrə lazımi qayğı və diqqət göstərdikdə ali məktəbin bütün sahələrində işlərin uğurla getməsi üçün, kollektivdə müsbət mənəvi-psixoloji iqlimin yaranması və hər bir işçinin daha məhsuldar işləməsi üçün əlverişli şərait yaratmış olur.

Ali məktəb rektorunun səmərəli fəaliyyəti onun işə məsuliyyətli münasibəti ilə sıx bağlıdır. BDU-nun rektoru, akademik Abel Məhərrəmovun təbircə desək, rektor şöhrət və nüfuz üçün çalışmamalıdır; bu halda o öz işində uğur qazana bilməz. Əksinə, vəzifənin məsuliyyəti ilə çalışdıqda işlər lazımı qaydada gedir, şöhrət də, nüfuz da onu daha tez tapır.

Rektorun işinin səmərəsi həm də onun yüksək elmi, pedaqoji-psixoloji səriş-təyə malik olmasından, işgüzarlığından, təşkilatçılığından, şəxsi keyfiyyətlərindən, xüsusən müdrik, ədalətli, obyektiv, xeyirxah, mədəni, alicənab bir şəxsiyyət olmasından çox asılıdır. Belə rektor insanlara-təbəçiliyində olan müəllim və tələbələrə, tədris-köməkçi heyətə diqqət və qayğı ilə yanaşır, bəzən də güzəştə gedir, imkan daxilində kömək edir, eyni zamanda tələbkərlilik və prinsiplilik göstərir.

Rektor ali məktəbin müxtəlif struktur bölmələrinə rəhbərliyi müvafiq prorektorlar vasitəsilə həyata keçirir. *Prorektorlar* konkret sahələrə bilavasitə rəhbərliyi həyata keçirir və rektor qarşısında məsuliyyət daşıyırlar.

Prorektorlar aşağıdakı sahələr üzrə fəaliyyət göstərir:

tədris işləri üzrə prorektor (I prorektor); elmi işlər üzrə prorektor; humanitar məsələlər üzrə prorektor; qiyabi və əlavə təhsil üzrə prorektor; beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektor; ümumi işlər üzrə prorektor; inzibati-təsərrüfat işləri üzrə prorektor.

Ali məktəb rəhbərləri-rektor və prorektorlar fakültə rəhbərliyi ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində işləyir, müxtəlif tədbirləri onların fəal iştirakı ilə həyata keçirirlər.

Fakültəyə rəhbərlik. Fakültə ali məktəbin tədris, elm və inzibati bölməsi kimi müəyyən sahə (yaxud yaxın sahələr) üzrə mütəxəssis hazırlığını həyata keçirir. Fakültə ali məktəbin Elmi Şurası tərəfindən yaradılır. Müəyyən ixtisas və ya istiqamətlər üzrə tələbələrin sayı (bakalavriat və magistratura pillələrində birlikdə) 300 nəfərdən çox (bundan 200 nəfərdən çoxu əyani şöbədə) olduqda fakültə yaradılır. Fakültəyə mövcud qaydada seçilmiş və rektorun əmri ilə təsdiq olunmuş dekan rəhbərlik edir. Tələbələrin sayı 100 nəfərdən çox olduqda fakültə daxilində müvafiq şöbələr (əyani, qiyabi, bəzən axşam şöbələri, ayrı-ayrı ixtisaslar üzrə

şöbələr) yaradıla bilər.

Dekan fakültənin profilinə uyğun mütəxəssis, həmin sahədə tanınmış alim, təcrübəli müəllim, tədris-tərbiyə işini yaxşı bilən təşkilatçı, nüfuzlu şəxsiyyət olmalıdır. Dekan fakültədə tədris-tərbiyə, elmi işlərin vəziyyətinə, tədris planları və proqramlarının, elmi-tədqiqat planlarının yerinə yetirilməsinə, tələbələrə tərbiyə işlərinin düzgün qurulmasına, fakültədə sağlam mənəvi-psixoloji mühitin yaradılmasına ümumi rəhbərlik edir və rektorluq qarşısında cavabdehlik daşıyır. Dekan fakültə Elmi Şurasına sədrlik edir. O, fakültədə tədris-tərbiyə işlərinin gedişi, istehsalat və pedaqoji təcrübənin təşkili, fakültədə fəaliyyət göstərən tədris-köməkçi heyətin öz işinə məsuliyyətini artırmaq istiqamətində tədbirlər həyata keçirir, fakültədə elmi konfransların işinə rəhbərlik edir. Ali məktəbin həyatı ilə bağlı bütün tədbirlərdə fakültəni təmsil edir. O, *dekan müavinləri* ilə birlikdə fəaliyyət göstərir, onların işinə istiqamət verir. Dekanın bir və ya bir neçə müavini ola bilər: tədris işləri üzrə müavin (I müavin), elmi işlər, magistratura və qiyabi təhsil üzrə müavin, humanitar məsələlər üzrə müavin və s. Hər bir dekan müavini öz sahəsi üzrə işlərə bilavasitə rəhbərlik edir və dekan qarşısında məsuliyyət daşıyır. Dekan müavinləri ayrı-ayrı sahələr üzrə işlərə bilavasitə rəhbərlik etsələr də, fakültədə bütün işlərin vəziyyəti üçün əsas məsuliyyət dekanın üzərinə düşür.

Dekan tədris-tərbiyə və elmi işlərə rəhbərliyi kafedra müdirləri ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində, onların fəal iştirakı ilə həyata keçirir.

Kafedraya rəhbərlik. Kafedra ali məktəbin əsas tədris-elmi struktur bölməsi olub, bir və ya bir neçə yaxın elm sahəsi (fənlər) üzrə tədris-metodik, elmi-tədqiqat və tərbiyə işlərini bilavasitə həyata keçirir. Kafedralar, bir qayda olaraq, müvafiq fakültələr tərkibində yaradılır. Bəzən bir çox fakültəyə xidmət edən ümumi universitet (qeyri-ixtisas) kafedraları da fəaliyyət göstərir. Kafedranın yaradılması üçün müəyyən fənn üzrə minimum 3000 saat tədris yükü və azı 3 nəfər elmi adı və dərəcəsi olan mütəxəssis müəllim olmalıdır (Bu zaman kurs və buraxılış işləri, məqbul və imtahanlar, məsləhətlər, dissertasiya işlərinə rəhbərlik üçün ayrılan saatlar nəzərə alınmır). Tədris yükü 10000 saatdan az olduqda eyni adda,

yönümdə olan fənlərin müxtəlif bölmələri üzrə kafedraların yaradılmasına yol verilmir. Kafedraya elmi dərəcəsi və elmi adı olan *kafedra müdiri* rəhbərlik edir. Kafedra müdirinin ayrı-ayrı sahələr (tədris, elm, tərbiyə və s.) üzrə ictimai əsaslarla müavinləri olur. Kafedranın fəaliyyəti ilə bağlı məsələlər vaxtaşırı olaraq (adətən, həftədə bir dəfə) keçirilən kafedra iclaslarında müzakirə edilərək müvafiq qərarlar qəbul olunur.

Kafedra aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

- mühazirələrin və praktik məşğələlərin keçirilməsi, kurs və buraxılış işlərinə, istehsalat və pedaqoji təcrübəyə rəhbərlik;

- tədris proqramları, dərslik və dərs vəsaitlərinin, tədris-metodik vəsaitlərin hazırlanması;

- elmi-tədqiqat işlərinin yerinə yetirilməsi, elmi konfransların keçirilməsi, elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrinin nəşri və tətbiq edilməsi;

- tələbə elmi işlərinə rəhbərlik, tələbə elmi konfranslarının keçirilməsi;

- elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması;

- tələbələrle tərbiyə işlərinin aparılması;

- fənnin tədrisi keyfiyyətinin yüksəldilməsi, tədrisin gedişi və nəticəsinə nəzarət edilməsi;

- kafedra əməkdaşlarının ixtisasartırması, elmi-nəzəri və pedaqoji hazırlığının yüksəldilməsi, vaxtaşırı olaraq tədris və elmi fəaliyyətlə bağlı hesabatların müzakirə edilməsi və s.

Kafedrada müvafiq fənn (fənlər) üzrə tədris planında ayrılmış saatlara uyğun olaraq hər tədris ilində professor-müəllim heyətinin dərs yükünün bölgüsü aparılır, mövzu-təqvim planları tərtib və təsdiq olunur. Kafedrada tədris olunan fənlər üzrə mühazirə mətnləri və onların elektron variantları hazırlanır.

Kafedra öz işini Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş Əsasnaməyə və ali məktəbin Nizamnaməsinə əsasən həyata keçirir.

4.Ali məktəbin kollegial orqanları

Ali məktəbin idarə edilməsində inzibati rəhbərliklə yanaşı kolleqial orqanlar da həlledici rol oynayır. Ali məktəbin kolleqial orqanlarına rektorluq, ali məktəbin Elmi Şurası, fakültə elmi şuraları, elmi-metodik şuralar daxildir. “Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu”nda göstərildiyi kimi (maddə 30), dövlət təhsil müəssisəsinin ali idarəetmə orqanı elmi və pedaqoji şuralardır. Ali məktəbin rektoru Elmi Şuranın qəbul etdiyi qərarlar əsasında əmr və sərəncamlar verir.

Rektor ali təhsil müəssisəsinin Elmi Şurasında, dekanlar isə fakültə elmi şuraları qarşısında hesabat verirlər.

Ali məktəbin Elmi Şurası Təhsil Nazirinin əmri ilə təsdiq edilmiş «Ali məktəbin Elmi Şurası haqqında Əsasnamə» üzrə fəaliyyət göstərir. Elmi Şuranın tərkibinə rektor (sədr), prorektorlar, dekanlar, fakültə elmi şuralarında ali məktəbin Elmi Şurasına seçilmiş kafedra müdirləri, elmi katib, ali məktəbin tərkibində fəaliyyət göstərən elmi-tədqiqat institutlarının direktorları, idarə və şöbə müdirləri, azad həmkarlar birliyinin və tələbə gənclər təşkilatının sədrləri daxildir.

Ali məktəbin Elmi Şurası geniş səlahiyyətlərə malikdir. O, ali məktəb həyatının ən vacib məsələlərini müzakirə edib, müvafiq qərarlar qəbul edir. Bu məsələlərə aşağıdakılar daxildir:

- Elmi Şura ali təhsil müəssisəsinin Nizamnaməsini qəbul edir, lazım gəldikdə orada dəyişikliklər aparır;

- hər il ali məktəbin fəaliyyəti haqqında rəhbərliyin hesabatını, vaxtaşırı olaraq fakültə dekanlarının fakültədə tədris, elmi-tədqiqat və tərbiyə işləri barədə hesabatlarını dinləyir;

- fakültələrin, kafedraların və ali təhsil müəssisəsinin digər struktur bölmələrinin yaradılması, ləğvi, yenidən təşkili məsələlərini həll edir;

- kafedra müdirlərinin, professorların, baş elmi işçilərin seçkisini keçirir və zəruri olduqda onların tutduqları vəzifələrdən vaxtından əvvəl azad olunmaları məsələlərinə baxır;

- təhsil müəssisəsi əməkdaşlarını elmi adlara, mükafat və təltiflərə təqdim edir;

- ali təhsil müəssisəsinin maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini

müzakirə edir və s.

Elmi Şuranın qərarları rektorun əmri ilə təsdiq olunduqdan sonra qüvvəyə minir.

Ali məktəbin Elmi Şurası ilə yanaşı fakültələrdə fakültə elmi şuraları fəaliyyət göstərir.

Fakültə elmi şuraları fakültəyə ümumi rəhbərliyi həyata keçirir. Elmi Şuranın tərkibinə dekan (sədr), dekan müavinləri, fakültə tərkibində fəaliyyət göstərən kafedraların müdirləri, elmi katib, kafedra iclaslarında fakültə elmi şurası üzvlüyünə seçilmiş təcrübəli müəllimlər, fakültə azad həmkarlar və tələbə gənclər təşkilatlarının nümayəndələri daxil olurlar. Fakültə elmi şuraları Təhsil Nazirinin əmri ilə təsdiq olunmuş «Ali məktəbin fakültə elmi şurası haqqında Əsasnamə» üzrə fəaliyyət göstərir.

Fakültə elmi şuraları müəyyən səlahiyyətlərə malikdir; fakültənin tədris-təbiiyə, elmi fəaliyyəti ilə bağlı bir çox məsələləri həll edir, müvafiq qərarlar qəbul edir. Fakültə elmi şuralarının həll etdiyi başlıca məsələlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- fakültədə tədris-metodik, elmi-tədqiqat işlərinin, istehsalat və pedaqoji təcrübələrin, habelə imtahanların yekunlarının müzakirəsi;

- fakültə dekanının seçkisi, professor-müəllim heyətinin boş yerlərə seçkilərinin keçirilməsi;

- fakültənin professor-müəllim heyətinə müvafiq elmi adların verilməsi üçün ali məktəbin Elmi Şurasına müraciət edilməsi;

- kafedraların tədris-metodik və elmi işləri ilə bağlı hesabatlarının müzakirəsi;

- fakültə məzunlarından doktoranturaya qəbul olunmaq üçün namizədlərin təqdim edilməsi;

- fakültədə, onun nəzdində olan kafedralarda maddi-texniki təchizatla bağlı məsələlərin müzakirəsi və müvafiq qərarların qəbul edilməsi və s.

Fakültə Elmi Şurasının sədri-dekan şuranın qərarlarının icrasını müntəzəm yoxladır və icranın vəziyyəti barədə şura üzvlərinə məlumat verir.

Ali məktəbin, oradakı tədris, elmi-metodik işlərin idarə olunmasında ali təhsil

müəssisəsində və fakültələrdə yaradılan *elmi-metodik şuralar* da mühüm rol oynayır. Bu şuraya nüfuzlu alimlər, pedaqoji-metodik cəhətdən hazırlıqlı, təcrübəli müəllimlər daxildir. Elmi-Metodik Şuranın üzvləri kafedra iclaslarında irəli sürülür. Fakültə elmi-metodik şuralarının sədrləri pedaqogika, psixologiya, metodika sahəsində yaxşı hazırlığı olan səriştəli alimlərdən seçilir. Onlar fakültə elmi şuralarının tərkibinə daxil olurlar. Elmi-metodik şuralar tədrisin elmi-metodik cəhətdən düzgün təşkilinə, ayrı-ayrı kafedralarda nümunəvi və açıq məşğələlərin keçirilməsinə, onların müzakirəsi və qiymətləndirilməsinə, mühazirə mətnlərinin və imtahan biletlərinin və ya test suallarının düzgün tərtibinə nəzarət edir, tədris prosesində qarşıya çıxan elmi-metodik problemlərin həllində, rektorluğa təkliflər hazırlanmasında fəal iştirak edirlər. Şura habelə elmi seminarlar, elmi-metodik konfranslar təşkil edir, tədris-metodik vəsaitlər, proqramlar və dərslikləri müzakirə edib onları nəşrə tövsiyə edir. Elmi-metodik şuralar professor-müəllim heyətinin öz elmi-pedaqoji səviyyəsini artırması, ixtisasartırma kurslarından keçmələri istiqamətində də fəal iş aparır.

Ali məktəbə səmərəli rəhbərliyin həyata keçirilməsi bütün qüvvələrin-ali təhsil müəssisəsi rəhbərliyinin, kollegial orqanların, müəllim və tələbə təşkilatlarının qüvvələrini birləşdirməkdən, onların əməkdaşlığını təmin etməkdən çox asılıdır.

Sual və tapşırıqlar

1. Təhsilin idarə edilməsi prinsipləri hansılardır?
2. Ali təhsil müəssisələrinin struktur bölmələrini səciyyələndirin.
3. Ali məktəbin inzibati rəhbərliyinə kimlər daxildir? Onların vəzifələri nədən ibarətdir?
4. Fakültə və kafedralar hansı şərtlərlə yaradılır?
5. Ali məktəbin kollegial orqanları hansılardır?
6. Ali məktəbin Elmi Şurasının və Elmi-Metodik Şurasının işi nədən ibarətdir?

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu. B., 2009.
2. Ali təhsil müəssisəsi haqqında Əsasnamə. B., 1995.
3. Ali məktəbin Nizamnaməsi. B., 2009.
4. Rüstəmov F., Dadaşova T. Ali məktəb pedaqogikası. B., 2007.
5. Kazımov N. Ali məktəb pedaqogikası. B., 1999.
6. İsmixanov M., Bəxtiyarova R. Ali məktəb pedaqogikası (mühazirə kursu). B., 2010.
7. Cabbarov R. Təhsil müəssisələrinin idarə edilməsi. B., 2001.